ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ȘI ARHEOLOGIE

2

TOMUL 26

1975

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ŞTIINŢE SOCIALE ŞI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE

Preţul unui abonament anual este de 100 lei. În ţară, abonamentele se primesc la oficiile poştale, factorii poştali şi difuzorii de presă din întreprinderi şi instituţii. Revista se poate procura (direct sau prin poştă) şi prin PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, Calea Victoriei nr. 125, Sectorul 1.

Comenzile şi abonamentele din străinătate se primesc la întreprinderea ILEXIM, Serviciul import-export presa P O Box 2001, Calea Griviţei, nr. 64—66, Bucureşti, oficiul poştal 12, România, sau la reprezentanţii săi din străinătate.

Manuscrisele, cărţile şi revistele pentru schimb, precum şi orice corespondenţă se vor trimite Comitetului de redacţie pe adresa : str. I. C. Frimu, nr. 11, Bucureşti.

APARE DE 4 ORI PE AN

STUDII ŞI CERCETĂRI
DE
ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE

TOMUL 26 Nr. 2 1975

SUMAR

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 26 **N° 2** **1975**

SOMMAIRE

DESPRE DOUĂ SCEPTRE DE PIATRĂ DESCOPERITE ÎN SUD-ESTUL MOLDOVEI

DE

M. BRUDIU

Pe teritoriul satului Obîrşeni, comuna Vinderei, judeţul Vaslui, au fost descoperite în anul 1972, cu ocazia lucrărilor agricole, două sceptre de piatră. Locuitorul Vasile Vlacoschi a găsit aceste sceptre împreună cu un vîrf de săgeată lucrată pe lamă şi un topor şlefuit în stare uzată. Făcînd o cercetare la locul descoperirii, am constatat că toate aceste piese litice au fost găsite într-o locuinţă dintr-o aşezare aparţinînd culturii Cucuteni. Lucrările agricole au scos la suprafaţă o mare cantitate de lipitură calcinată şi fragmente ceramice, împreună cu piesele de piatră amintite. Cercetînd terenul din jur, am constatat existenţa mai multor complexe similare, în care materialele arheologice au fost scoase la suprafaţa solului.

Locuinţa în care au fost găsite sceptrele se află în partea de nord a aşezării, în timp ce alte locuinţe sînt situate spre sud, unde panta dealului este mai înclinată, iar solul holocenic a suferit un intens proces de denudare.

Datorită faptului că la suprafaţa terenului se află o mare cantitate de material arheologic, am avut posibilitatea să adun pentru documentare fragmente ceramice caracteristice, precum şi alte piese litice, ca topoare din piatră şlefuită, gratoare şi lame. Trebuie să menţionăm că fragmentele ceramice cu pictură păstrată sînt extrem de rare. Abia după ce am cercetat în repetate rînduri suprafaţa acestei aşezări, am reuşit să găsesc cîteva fragmente ceramice pictate.

Aşezarea cucuteniană [1] este situată pe capătul sudic al interfluviului dintre valea Drăghia şi Valea Lupaiţa, locul fiind numit ,,Stuhărie''. În apropiere, la baza versantului de vest, se află un izvor cu debit mare de apă.

În legătură cu materialele arheologice din această aşezare, menţionăm că fragmentele ceramice provin de la vase cu buza dreaptă şi corpul sferoidal, vase de provizie ornamentate cu decor format din brîu alveolat, fragmente de linguri de lut şi capace. Torţile sînt de tipul carenat sau uşor reliefat şi perforate. Se întîlnesc şi proeminenţe sub formă de butoni plaţi, uneori perforate. Fragmentele ceramice cu pictură au fost găsite în locuin-

[1] Corneliu C. Mateescu, în *Raport asupra activităţii ştiinţifice a Muzeului naţional de antichităţi în anii 1942—1943*, Bucureşti, 1946, p. 54. Autorul menţionează că ,,o a doua aşezare (de pe teritoriul localităţii Obîrşeni, *n.n.*) de la punctul zis Drăghia a dat pe lîngă ceramică pictată şi lucruri mai tîrzii''. Credem că autorul se referă la o altă aşezare cucuteniană situată pe versantul vestic al văii Drăghia, la punctul Budăii Burlacului. Tot acolo, dar pe versantul estic, se găsesc materiale arheologice mai tîrzii.

S C I V A, tomul 26, nr. 2, Bucureşti, 1975, p. 169—179

ţele din cuprinsul acestei aşezări şi provin fie de la buze (fig. 1/1, 4), fie de la pereţii vaselor (fig. 1/6). Pictura a fost realizată în trei culori : alb, roşu şi brun, uneori brun închis. Unul din fragmente (fig. 1/4) provine

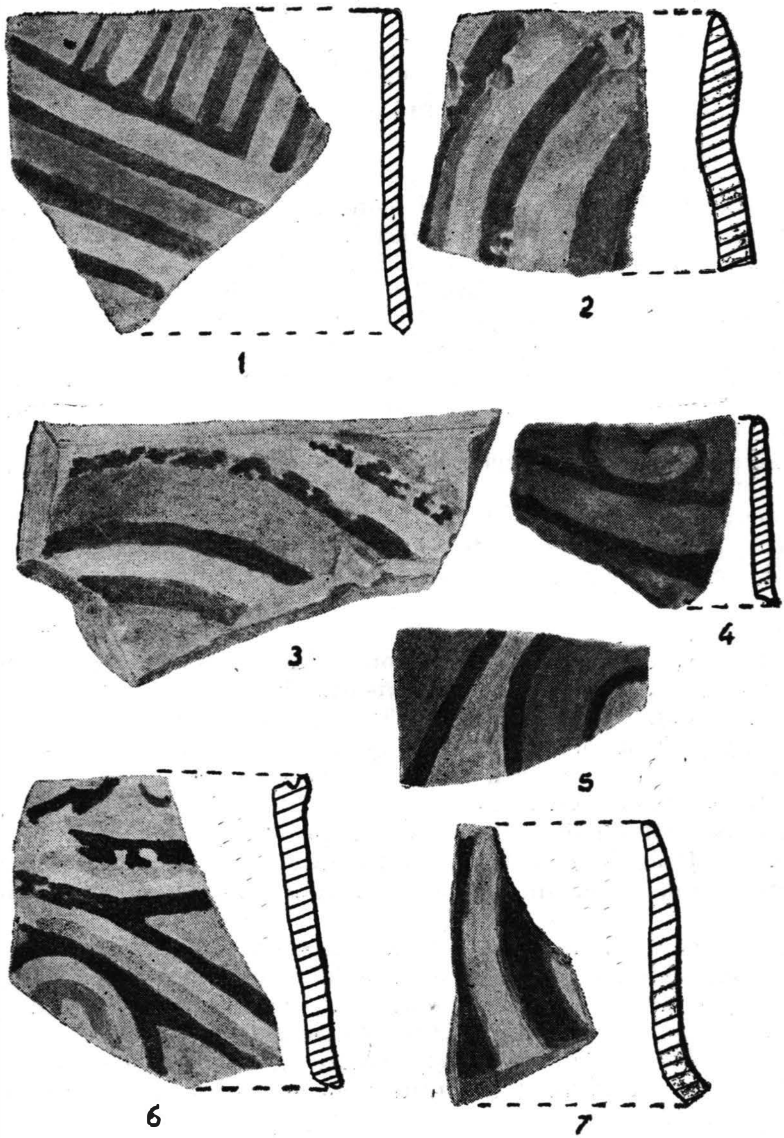

Fig. 1. Ceramică din aşezări neolitice aparţinînd culturii Cucuteni faza A_3 din sud-estul Moldovei : 1, 4, 6 Obîrşeni-Stuhărie ; 2, 3 Obîrşeni-Budăiul Burlacului ; 5 Măluşteni-Recea.

de la un vas care a suferit o ardere secundară. Decorul este sub formă de benzi înguste, motivele fiind obişnuitele spirale şi meandre. Lipseşte decorul incizat.

Tipurile de vase care pot fi deduse din fragmentele ceramice descoperite ca şi decorul în bandă îngustă în trei culori ne determină să încadrăm aşezarea în faza A_3 a culturii Cucuteni. Menţionăm în mod special că în cuprinsul aşezării, în afară de materialele arheologice specifice acestei faze a culturii Cucuteni, nu se mai găsesc altele, mai vechi sau mai noi.

Topoarele de piatră sînt lucrate din roci diferite ca gresia fină, marna şi silexul. Se întîlnesc topoare neşlefuite sau şlefuite numai pe cele

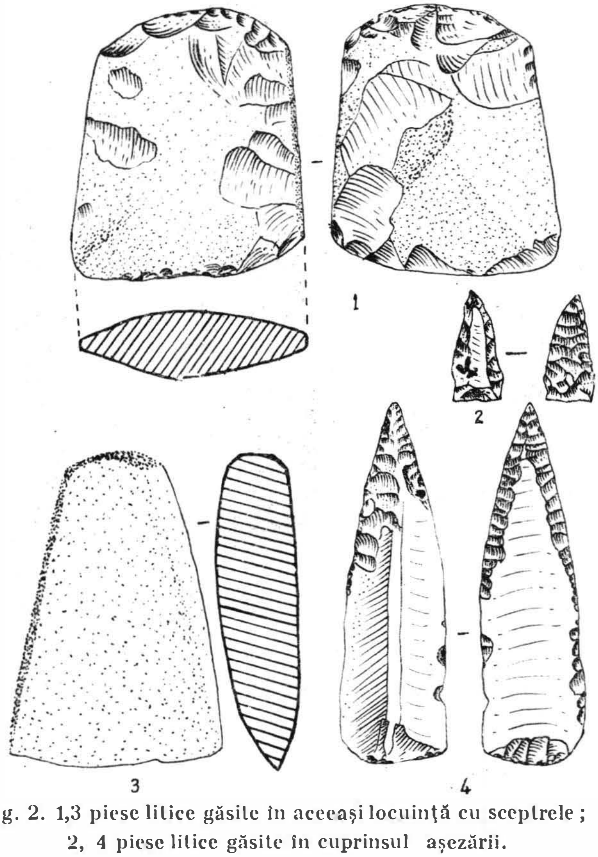

Fig. 2. 1,3 piese litice găsite în aceeaşi locuinţă cu sceptrele; 2, 4 piese litice găsite în cuprinsul aşezării.

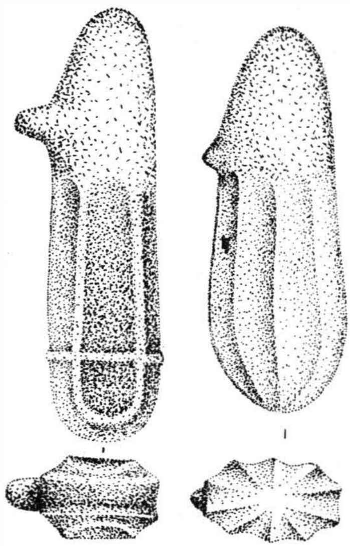
două feţe nu şi pe laturi. În secţiune sînt de obicei dreptunghiulare şi numai rareori lentiliforme. Topoarele degradate prin utilizare au fost folosite ca percutoare (fig. 2/1).

S-au găsit şi două vîrfuri de săgeţi lucrate bifacial, pe lame, cu ajutorul retuşelor plate (fig. 2/2, 4). Vîrful de săgeată (fig. 2/4) găsit în aceeaşi locuinţă cu sceptrele este lucrat dintr-un silex de culoare vişinie-roşcată.

Au mai fost găsite gratoare pe capăt de lame sau pe aşchii. Lamele au retuşe de prelucrare pe ambele laturi sau numai pe una, uneori avînd şi luciu de folosinţă.

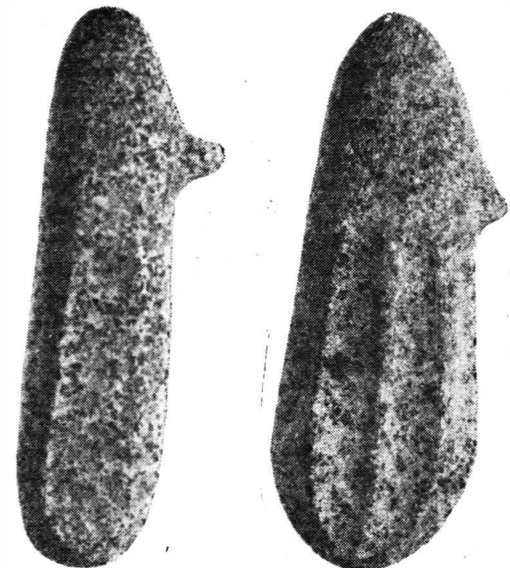
1. Unul dintre sceptrele descoperite la Obîrşeni (nr. 1) este asemănător cu cel descoperit la Vaja, jud. Harghita. Are o înfăţişare zveltă — lungimea

12,6 cm, lăţimea 3,3 cm. Suprafaţa piesei prezintă tot două registre : cel superior are suprafaţa mai aspră şi, lateral, o proeminenţă mai înaltă; cel inferior este octogonal în secţiune şi are suprafaţa lustruită. Cele două feţe sînt ornamentate cu cîte o creastă în relief în formă de U, care spre bază este întretăiată de o alta, tot în relief ; aceasta înconjură piesa ca un inel. În zona registrului inferior sceptrul este octogonal în secţiune (fig. 3/1 şi fig. 4/1). Piesa a fost lucrată din granit, rocă magmatică intrusivă

1 2

Fig. 3. Obîrşeni-Stuhărie. 1, 2 sceptre de piatră.

1 2

Fig. 4. Obîrşeni-Stuhărie. Sceptre de piatră (foto).

în care predomină cuarţ, feldspaţi amfiboli cu o structură holocristalină şi o textură masivă [2]. Greutatea piesei este de 172 g.

2. Celălalt sceptru (nr. 2) găsit la Obîrşeni are unele asemănări cu cel de la Vaja, jud. Harghita, şi anume prezintă tot două registre şi o proeminenţă laterală, dar se deosebeşte în privinţa ornamentului şi a secţiunii. Forma piesei este cvasiovoidală, fiind înaltă de 11,2 cm şi lată de 4,5 cm. Registrul superior are suprafaţa aspră, în timp ce registrul inferior este ornamentat cu ajutorul a zece caneluri, care încep sub proeminenţa laterală şi se desfăşoară de-a lungul axului piesei, avînd spre bază o direcţie convergentă. Suprafaţa canelată este lustruită (fig. 3/2 şi fig. 4/2). Piesa a fost lucrată dintr-un granit cu însuşiri asemănătoare celui folosit la sceptrul anterior. Greutatea piesei este de 192 g.

3. În literatura arheologică de la noi, sceptrele de piatră, îndeosebi cele în formă de cap de cal, s-au bucurat de o atenţie deosebită din partea specialiştilor, dar sceptrele de tipul celor în discuţie descoperite la Obîrşeni

[2] Determinările petrografice au fost făcute de conf. dr. Marin Pelin şi Al. Sagatovici, şef de lucrări de la Facultatea de geologie-geografie a Universităţii din Bucureşti, cărora le aducem mulţumiri şi pe această cale.

au fost mai puţin luate în seamă [3], poate şi pentru faptul că pînă acum, în ţara noastră, se cunoştea doar unul singur, descoperit la Vaja, în Ciuc, jud. Harghita, cu mai bine de un secol în urmă, de către locuitorul Bella Dems, cu prilejul unei vînători [4].

Piesa a fost publicată de Vladimir Dumitrescu şi are următoarele dimensiuni: lungime 12,7 cm, lăţime 4 cm, grosime 1,95 cm [5], greutatea 172 g. Este lucrată din granit verzui cenuşiu-închis cu puncte albe [6].

După cum se poate observa din desenul piesei (fig. 5), suprafaţa exterioară este împărţită în două registre: partea superioară este nelustruită, avînd lateral o proeminenţă şi secţiunea ovală, partea inferioară are capătul rotunjit, iar suprafaţa lustruită şi ornamentată cu o creastă în relief în formă de U, paralelă cu marginile piesei. Spre bază, pe una din laturi, piesa a fost ştirbită; registrul superior este mai îngust decît cel inferior.

În afară de cele trei sceptre de acest tip, cunoscute acum în România, mai cunoaştem patru, descoperite în nordul Caucazului, mai exact în stepa calmucă.

4. Încă din perioada interbelică a fost descoperit un sceptru asemănător la Ordjonikidze (nordul Caucazului), care astăzi se află la Budapesta [7]. Această piesă este mai masivă şi foarte apropiată ca formă de sceptrul nr. 2 de la Obîrşeni.

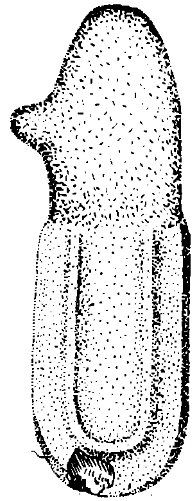

Fig. 5. Vaja. Sceptru de piatră (după desenul lui Iuliu Paul — Sibiu).

5. Recent, prof. Vladimir Dumitrescu ne-a informat că a văzut la Institutul de arheologie din Moscova încă un exemplar descoperit de I. V. Siniţîn în curganul 27 (mormîntul 1) de la Arhora (în stepa calmucă). Piesa are 14 cm lungime, prezintă lateral o proeminenţă şi este ornamentată cu acelaşi motiv ca sceptrele nr. 2 de la Obîrşeni şi Ordjonikidze [8].

6. Tot prof. Vladimir Dumitrescu ne-a informat despre existenţa unui alt sceptru, nepublicat, care se păstrează la muzeul din Kuibîşev [9].

7. Pe cursul mijlociu al Bugului, în aşezarea de tip Sabatinovka, de lîngă Berezivskaia, în cadrul unei locuinţe de tip Cucuteni A (Tripolie

---

[3] Vladimir Dumitrescu, Istros, 1, 1934, 2, p. 7, fig. 5; idem. *Hăbăşeşti. Monografie arheologică*, Bucureşti, 1951, p. 544; idem, SCIV, 13, 1962, 1, p. 95—99.

[4] După datele primite de la Iuliu Paul, cercetător la Muzeul Brukenthal din Sibiu, piesa a fost găsită în 1867 şi a intrat în colecţia muzeului în 1906. Aducem acum încă odată mulţumirile noastre colegului Iuliu Paul pentru datele oferite despre acest sceptru.

[5] Vladimir Dumitrescu, Istros, 1, 1934, 2, p. 7—8.

[6] Informaţii de la Iuliu Paul.

[7] S. Gallus şi T. Horwath, *Un peuple cavalier préscythique en Hongrie*, DissPann, seria a II-a, 1939, 9, pl. 75, p. 65—66. Autorii datează acest sceptru în epoca Hallstatt-ului, părere combătută ulterior de Vladimir Dumitrescu (*Hăbăşeşti*, p. 544). Totodată mai este combătută teoria potrivit căreia acest tip de sceptru reprezintă tot capete de cai, extrem de stilizate

[8] Apud N. I. Merpert, KS, 105, 1965, p. 15 şi n. 36.

[9] Exprimăm încă odată aici mulţumirile noastre prof. Vladimir Dumitrescu, care a avut amabilitatea să ne dea aceste informaţii. Vezi şi N. I. Merpert, *op. cit.*, p. 16 şi n. 37.

B 1, după T. Passek), a fost găsit un alt sceptru, care este ornamentat cu linii incizate şi care are proeminenţa laterală situată la mijlocul piesei [10].

*

După cum arătam şi mai înainte, sceptrele de piatră au reţinut atenţia arheologilor noştri în repetate rînduri. Datorită faptului că numărul sceptrelor descoperite a crescut, se poate constata acum cu uşurinţă existenţa a două categorii : 1) sceptre de aspect zoomorf, reprezentînd un cap de cal şi 2) sceptre de un aspect deosebit (tipul Vaja), al căror număr a crescut în prezent la şapte.

Această a doua categorie cuprinde două tipuri :

a) Un tip se prezintă ca o bară plată avînd suprafaţa lucrată în două feluri : aspră (registrul superior) şi lustruită (registrul inferior). Suprafaţa registrului inferior este ornamentată cu o creastă în relief în formă de U, uneori barată spre partea inferioară. Tot în această categorie mai putem include şi sceptrul de la Berizivska, care are o formă mai rudimentară.

b) Un alt tip de sceptru are forma ovoidală, cu suprafaţa lucrată în acelaşi mod ca şi la categoria anterioară. Acest tip este cunoscut pînă în prezent numai la Obîrşeni (nr. 1).

După ipoteza lui V. M. Danilenko [11] sceptrele din a doua categorie ar trebui considerate ca reprezentînd tot capete de cai. Autorul menţionat justifică afirmaţia sa pe baza ornamentului de pe unele sceptre din această categorie, ca cele de la Ordjonikidze, cel din muzeul de la Kuibîşev şi cel de la Arhora, la care se mai poate adăuga acum sceptrul nr. 1 de la Obîrşeni. Ornamentul în discuţie este în formă de U întretăiat spre bază de o altă creastă în relief (fig. 3/1) şi ar reprezenta botul calului. După autorul citat acest lucru ar rezulta după cele trei linii incizate de pe sceptrul în formă de cap de cal de la Sălcuţa.

Noi considerăm că trebuie avute în vedere trei fapte esenţiale care deosebesc cele două categorii de sceptre, cele în formă de cap de cal şi cele de tip Vaja şi anume : lipsa unei înrudiri morfologice între formele acestora şi, mai ales, natura ornamentului ; în al doilea rînd, faptul că la Obîrşeni a apărut o variantă a tipului Vaja, care are formă ovoidală şi este ornamentată cu caneluri, ne determină să ne îndepărtăm de explicaţia dată de V. M. Danilenko. În sfîrşit, un al treilea element care ne face să ne îndoim de explicaţia amintită mai sus este şi contemporaneitatea celor două categorii de sceptre. Cum se poate explica reprezentarea capului de cal în două maniere, una mai puţin stilizată, iar a doua stilizată atît de abstract, încît nu se mai poate recunoaşte figura calului?

Documentaţia arheologică a lui V. M. Danilenko privind domesticirea calului o luăm şi noi în consideraţie, dar numai pentru sceptrele cu caracter zoomorf.

În legătură cu popularea zonei din sud-estul Moldovei în această perioadă, credem utile cîteva indicaţii, bazîndu-ne pe cercetările perieghetice şi pe săpăturile arheologice din ultimele decenii.

---

[10] V. M. Danilenko, Arheologija Kiev, 6, 1972, p. 7, fig. 2/4.
[11] *Ibidem*, p. 8.

În zona situată în partea de nord-est a judeţului Galaţi şi în cea de sud-est a judeţului Vaslui se cunosc astăzi următoarele aşezări cucuteniene din faza A_3 (fig. 6):

1. *Bereşti* (jud. Galaţi) punctul „Bîzanu". Staţiunea [12] a fost cercetată perieghetic de M. Petrescu-Dîmboviţa. I. T. Dragomir, în urma săpăturilor arheologice din 1960, descoperă locuirea neolitică Cucuteni A_3 [13].

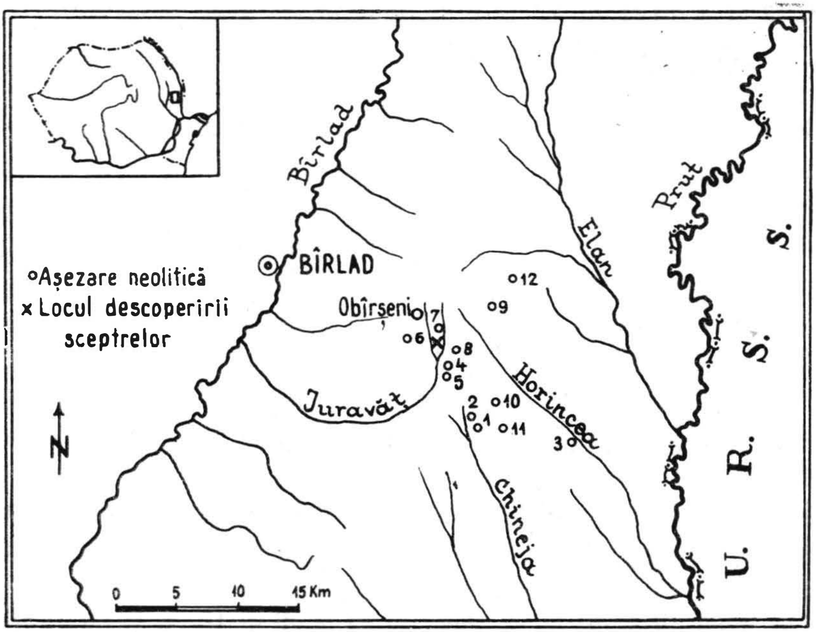

Fig. 6. Hartă cu aşezările neolitice de tip Cucuteni faza A_3 din sud-estul Moldovei: 1 Bereşti-Bîzanul; 2 Bereşti — Dealul Bulgarului; 3 Găneşti; 4 Pleşa — Pe Livadă; 5 Pleşa — La Botează; 6 Obîrşeni-Cetăţuia; 7 Obîrşeni — Budăiul Burlacului; 8 Obîrşeni — Stuhărie; 9 Măluşteni — Recea; 10 Aldeşti; 11 Puricani; 12 Bîrlăleşti.

2. *Bereşti*-Dealul Bulgarului [14]. Aşezarea de aici a fost distrusă cu ocazia plantării viţei de vie.

3. *Găneşti*, com. Cavadineşti (jud. Galaţi), la punctul „Rîpa Stejarului" [15], este o aşezare situată pe un promontoriu în vatra satului.

4. *Pleşa*, com. Bereşti-Meria (jud. Galaţi). La punctul „Pe Livadă", o aşezare situată în partea de vest a satului [16].

5. *Pleşa*, com. Bereşti-Meria, „La Botează", aşezare Cucuteni situată la nord-vest de sat [17].

---

[12] M. Petrescu-Dîmboviţa, Dacia, 7—8, 1937—1940, p. 435—436.
[13] I. T. Dragomir, Danubius, 1, 1967, p. 41—46.
[14] *Ibidem*, p. 48—49.
[15] M. Brudiu, Materiale, 9, 1970, p. 523, nr. 19.
[16] M. Brudiu şi M. Sandu, RevMuz, 6, 1969, 3, p. 261.
[17] *Ibidem*.

6. *Obîrşeni*, com. Vinderei (jud. Vaslui), la punctul „Cetăţuia", situat la vest de această localitate, se găseşte o puternică aşezare fortificată cu şanţ şi val [18].

7. *Obîrşeni*, com. Vinderei, la punctul „Budăiul Burlacului", situat pe valea Drăghia (fig. 1/2, 3) [19].

8. *Obîrşeni*, com. Vinderei, la punctul „Botul Chiscului" de la „Stuhărie", aşezarea în care au fost descoperite sceptrele (fig. 1/1, 4, 6).

9. *Măluşteni* (jud. Vaslui), la punctul „Recea" [20], aşezare (fig. 1/5, 7), distrusă cu ocazia plantării viei C.A.P.

10. *Aldeşti*, com. Bereşti-Meria, jud. Galaţi, la locul numit „Între pîraie" [21].

11. *Puricani*, com. Bereşti-Meria, jud. Galaţi, în grădina şcolii generale.

12. *Bîrlăleşti*, com. Epureni (jud. Vaslui). Aşezare la punctul „Ciomaga" [22].

Cu privire la modul de folosire al acestor sceptre, după cum s-a arătat încă mai de mult [23], se poate spune că piesa era prinsă la capătul unei tije de lemn, acolo unde se găseşte şi proeminenţa laterală, care ajută la o fixare mai eficace.

Prezenţa acestei categorii de sceptre într-o locuinţă cucuteniană din faza A_3 de la Obîrşeni arată că apariţia lor la vest de Prut a avut loc într-o vreme cînd apăruseră sceptrele în formă de cap de cal la Fedeleşeni (faza A_4), cele de la Sălcuţa şi Casimcea, precum şi cele de la sud de Dunăre din Iugoslavia şi Bulgaria [24].

Descoperirile din ultimele două decenii au permis prof. Vladimir Dumitrescu să afirme că sceptrele de piatră, atît cele în formă de cap de cal, cît şi cele de tipul în discuţie [25], pot fi asociate cu un alt element cultural, tot atît de străin mediului cultural cucutenian autohton, şi anume ceramica denumită impropriu de tipul Cucuteni C. [26]. În stadiul cercetărilor de acum două decenii, cînd ceramica de tip C nu era cunoscută decît în aşezările culturii Cucuteni din fazele A-B şi B, această atribuire părea puţin plauzibilă, deoarece sceptrul de la Fedeleşeni apăruse într-o aşezare anterioară (A_4).

În schimb, în ultimii ani, în urma descoperirilor de la Drăguşeni — Botoşani [27] şi Bereşti [28] (jud. Galaţi), ceramica de tip Cucuteni C a fost întîlnită şi în mediul cultural al fazei A_3.

---

[18] Corneliu C. Mateescu, *op. cit.*, p. 54; M. Brudiu, Materiale, 9, 1970, p. 523.

[19] Corneliu C. Mateescu, *op. cit.*, p. 54.

[20] N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa, Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova de la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 349, c.

[21] M. Brudiu, Materiale, 9, 1970, p. 527, nr. 17.

[22] R. Vulpe, SCIV, 7, 1956, 1—2, p. 69.

[23] Vladimir Dumitrescu, Istros, 1, 1934, 2, p. 7—8.

[24] Vezi cea mai recentă discuţie la Vladimir Dumitrescu, Pontica, 5, 1972, p. 45—51.

[25] Acest tip de sceptru a fost socotit într-o vreme de Vladimir Dumitrescu ca avînd formă de topor stilizat.

[26] Vladimir Dumitrescu, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 933. Pentru ceramica de tip Cucuteni C: I. Nestor, SCIV, 10, 1959, 2, p. 247—260.

[27] Vladimir Dumitrescu, Pontica, 5, 1972, p. 47—49; Eugen Comşa, Balcanica, 3, 1972, p. 65.

[28] Descoperire făcută în 1967 de I. T. Dragomir de la Muzeul judeţean de istorie Galaţi. Materialul este inedit. Mulţumim descoperitorului şi pe această cale pentru informaţie.

Dacă avem în vedere intensa locuire din această fază în sud-estul Moldovei, aşa după cum am arătat mai sus (vezi harta de la fig. 6), rezultă că relaţiile locuitorilor de aici cu grupurile umane din zonele nord-pontice şi nord-caucaziene, unde se întîlnesc astfel de sceptre, erau destul de frecvente. Sceptrele de la Obîrşeni confirmă afirmaţia recentă că aceste relaţii devin în această vreme mai intense, în zona de sud-est a ţării noastre [29].

Desigur că semnificaţia de ordin social pe care o aveau ambele categorii de sceptre pentru triburile nord-pontice nu a putut fi însuşită de populaţia cucuteniană, fapt dovedit prin raritatea lor, precum şi prin lipsa unor imitaţii locale. Explicaţia ar fi deosebirea privind structura social-economică, respectiv ideologică, a populaţiilor răsăritene în raport cu aceea a populaţiilor cu care acestea au venit în contact. Însuşi faptul că la Obîrşeni s-au găsit două sceptre în aceeaşi locuinţă — ştiind că o asemenea piesă avea un caracter „nominal", reprezentînd astfel un atribut cu o valoare intrinsecă, neputînd fi doi posesori de sceptre în aceeaşi aşezare — este o dovadă că piesele în discuţie au ajuns, probabil, în posesia autohtonilor, fără a le prelua cu valenţele lor simbolice.

Prin urmare, rezultă că elementul demografic original din stepele nord-pontice, care colporta aceste lucruri, era numeric redus şi nu a avut capacitatea necesară pentru a determina o influenţă în structura unei culturi atît de robuste cum a fost cultura Cucuteni.

Trebuie să mai facem o observaţie în legătură cu aria de răspîndire a ceramicii de tip Cucuteni C şi cu aceea a sceptrelor din piatră, anume că prima este cunoscută numai în Moldova, iar sceptrele ocupă, spre vest, o zonă mult mai largă : Cîmpia Română, Dobrogea, Bulgaria [30] şi Iugoslavia [31].

Pe de altă parte, s-a constatat că ceramica de tipul Cucuteni C se întîlneşte într-o cantitate mai mare în zonele estice ale ariei de răspîndire a culturii Cucuteni-Tripolie [32], decît în cele vestice.

Rămîne de văzut dacă totuşi cele două categorii de sceptre, care aparţin curganelor din faza veche [33] a dezvoltării acestora, reprezintă două momente deosebite ale pătrunderii lor spre vest, sau aparţin unor subgrupe ale aceleiaşi etnii nord-caucaziene.

DEUX SCEPTRES DE PIERRE DÉCOUVERTS DANS LE SUD-EST DE LA MOLDAVIE

RÉSUMÉ

L'auteur publie deux sceptres de pierre trouvés récemment dans le sud-est de la Moldavie, à Obîrşeni (com. Vinderei, dépt de Vaslui). Les deux exemplaires ont été découverts dans une habitation néolithique de

[29] Eugen Comşa, *op. cit.*, p. 66.
[30] Apud Vladimir Dumitrescu, Pontica, 5, 1972, p. 45.
[31] Idem, SCIV, 13, 1962, 1, p. 95—99.
[32] I. Nestor, *op. cit.*, p. 251.
[33] Vladimir Dumitrescu, Pontica, 5, 1972, p. 49.

la culture Cucuteni, phase A_3 [1]. Suivant les précisions de l'auteur, l'endroit ne présente pas d'autres vestiges archéologiques antérieurs ou postérieurs à ceux attribués à la culture Cucuteni, phase A_3.

Les sceptres d'Obîrşeni sont chacun d'un type différent. L'un (n° 1 ; fig. 3/1 et 4/1) est analogue à celui qu'on a trouvé à Vaja, aussi l'auteur suggère que ce type de sceptres soit appelé le type Vaja. De même que chez le deuxième exemplaire, la superficie de cette pièce est divisée en deux registres, mais l'élément décoratif du registre inférieur est différent de celui de la seconde pièce. Cette dernière (n° 2 ; fig. 3/2 et 4/2) est de forme ovoïde, à la section ovale. Sa superficie en deux registres a été traitée de deux manières : alors que le registre supérieur présente un aspect rugueux, le registre inférieur est poli et orné de cannelures ; le registre supérieur comporte en outre une protubérance latérale. Les deux pièces sont en granit [17].

En plus des sceptres de type Vaja trouvés en Roumanie, quatre autres exemplaires sont connus à l'heure actuelle, découverts dans la steppe kalmouke (au nord du Caucase) (fig. 5) ; il y a l'exemplaire trouvé à Ordjonikidze, celui d'Arkhora Kourgan [8], un troisième conservé au Musée de Kouibychev [9] et un autre mis au jour dans l'agglomération de type Sabatinovka à proximité de Berezivskaïa, à l'intérieur d'une habitation Tripolje B_1 (Cucuteni A) [10].

Partant de ces découvertes, l'auteur jette un regard d'ensemble sur les sceptres en pierre découverts dans l'espace balkano-carpatique, essayant d'en ébaucher la classification. Il distingue deux catégories : 1) celle des sceptres zoomorphes, en forme de tête de cheval et 2) celle des sceptres proprement dits. Cette dernière catégorie pourrait comporter deux variantes (fig. 3/1, 2) illustrées par les deux pièces d'Obîrşeni. L'auteur n'est pas d'accord avec le point de vue de V. M. Danilenko [11], qui pense que les sceptres de type Vaja reproduisent eux aussi des têtes de cheval, mais d'un schématisme plus accusé ; en effet, les cannelures qui ornent le sceptre n° 2 d'Obîrşeni ne sauraient s'associer aucunement avec l'image d'une tête de cheval.

Ensuite, l'auteur examine la densité des agglomérations néolithiques du sud-est de la Moldavie au cours de cette phase [12–22] pendant laquelle on constate l'intensification des rapports entre les habitants de cette région et ceux de la zone nord-pontique.

Se fondant sur le fait que les deux sceptres d'Obîrşeni ont été trouvés dans une habitation néolithique de la culture Cucuteni, phase A_3, ainsi que sur la découverte, ces dernières années, d'une céramique de type Cucuteni C dans des sites de la phase Cucuteni A — à Drăguşeni et Bereşti (dépt de Galaţi) — l'auteur rallie une hypothèse plus ancienne [23–26] qui attribue lesdits sceptres et la céramique de type C à un seul et même élément ethnique peuplant l'espace nord-pontique et nord-caucasien. La présence de telles pièces dans les milieux cucuténiens s'explique selon toute probabilité par les relations d'échanges, mais l'usage des sceptres n'a pas été adopté par la population néolithique autochtone.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Céramique des agglomérations néolithiques appartenant à la culture Cucuteni phase A_3 du sud-est de la Moldavie : 1, 4, 6 Obîrşeni — Stuhărie ; 2, 3 Obîrşeni — Budăiul Burlacului ; 5 Măluşteni — Recea.

Fig. 2. 1, 3 pièces lithiques trouvées dans la même habitation néolithique que les sceptres ; 2, 4 pièces lithiques du reste de l'agglomération.

Fig. 3. Obîrşeni — Stuhărie. 1, 2 sceptres de pierre.

Fig. 4. Obîrşeni — Stuhărie. Photos des sceptres de pierre.

Fig. 5. Vaja. Sceptre de pierre (d'après le dessin de Iuliu Paul, Sibiu).

Fig. 6. La carte du peuplement néolithique de type Cucuteni phase A_3 dans le sud-est de la Moldavie : 1 Bereşti — Bîzanul ; 2 Bereşti — Dealul Bulgarului ; 3 Găneşti ; 4 Pleşa — Pe Livadă ; 5 Pleşa — La Botează ; 6 Obîrşeni — Cetăţuia ; 7 Obîrşeni — Budăiul Burlacului ; 8 Obîrşeni — Stuhărie ; 9 Măluşteni — Recea ; 10 Aldeşti ; 11 Puricani ; 12 Bîrlăleşti.

CU PRIVIRE LA TRIBURILE HISTRIENE ÎN EPOCA ROMANĂ

DE

D. M. PIPPIDI

O dedicaţie din vremea Severilor, de curînd descoperită la Histria în Zona sacră, vine să repună în discuţie informaţiile mai vechi cu privire la triburile acestei cetăţi sub stăpînirea romană, şi chiar în veacurile anterioare. De vină e împrejurarea că — problema fiind importantă şi documentele susceptibile s-o lămurească, relativ rare — cei ce s-au ocupat de ea s-au văzut prin forţa lucrurilor nevoiţi să se mulţumească cu ipoteze.

În primul rînd, Istros fiind o ctitorie milesiană, iar coloniile metropolei asiatice împrumutîndu-şi în mod obişnuit instituţiile patriei-mame, era normal să se presupună că şi în ce priveşte numărul şi denumirile împărţirilor corpului civic histrienii trebuie să se fi conformat modelului oferit de strămoşi. „Was die Phylen und Phratrien in den Kolonien anlangt — scria, acum o jumătate de secol, Friedrich Bilabel în cunoscuta-i carte despre colonizarea ioniană — sind wir leider nicht sehr gut unterrichtet". Adăugînd, aproape fără tranziţie : „Für die Einteilung der Bürger in Phratrien haben wir bisher fast gar keine direkten Zeugnisse ; wir können sie nur erschliessen aus dem Feste der Apaturien, dass ja ein Phratriefest war. Dennoch wäre diese in den meisten Kolonialstädten anzunehmen, und bei dem engen Zusammenhange zwischen Phratrien und Geschlechtenphylen *mag ein gleiches auch für diese erschlossen werden*" [1].

De cînd aceste rînduri au fost scrise, cunoştinţele noastre despre triburile gentilice la Histria au sporit simţitor, fără să ne putem lăuda că dispunem în această privinţă de toate informaţiile necesare. Astfel, ca să mă restrîng la un singur exemplu, continuăm a nu şti nici astăzi dacă — la fel cu alte πόλεις din Grecia metropolitană sau colonială, fără a excepta Miletul — după instaurarea în Atica a regimului democratic şi punerea în aplicare a reformelor lui Clisthene, Histria a adoptat şi ea împărţirea zecimală a teritoriului, care în lumea greacă a secolului al V-lea trădează fie o imitaţie a instituţiilor Atenei, fie intervenţia directă a acesteia în treburile lăuntrice ale cetăţilor căzute sub dependenţa ei politică.

În cazul cetăţilor din Marea Neagră întrebarea e cu atît mai îndreptăţită cu cît, după toate probabilităţile, expediţia pontică a lui Pericle n-a avut alt rost. Măcar că, potrivit spuselor lui Plutarh, în această împrejurare „Olympianul" s-ar fi mulţumit „să satisfacă nevoile cetăţilor din Pont" [2], e neîndoios că în urma demonstraţiei de forţă ateniene mai multe oraşe de pe ţărmurile de vest şi de nord ale „Mării ospitaliere" au aderat la Liga delio-attică şi că, în cazul Histriei, al cărei nume s-a putut pierde într-una din lacunele de care e plină Lista tributurilor din

[1] Friedrich Bilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, p. 120.

[2] *Viaţa lui Pericles*, 20 : ταῖς μὲν Ἑλληνίσι πόλεσιν ὧν ἐδέοντο διεπράξατο . . .

anul 425/424 [3], există și alt temei de a bănui o intervenție străină în treburile ei interne. Fac aluzie la informațiile oferite de Aristotel potrivit cărora — gonită de la puterea pe care-o deținea de la întemeierea coloniei [4] — oligarhia „ctitorilor" ar fi făcut loc unui regim democratic menit să dureze pînă la cucerirea romană. Cu privire la această revoluție politică, filozoful nu ne împărtășește alte știri [5]. Cu toate acestea, dacă ținem seamă de dezvoltarea economică și socială a Histriei în secolul al V-lea; dacă nu uităm nici împrejurarea că unele instituții și magistraturi histriene pomenite în documente începînd din secolul al IV-lea imită fără îndoială modele ateniene [6], poate ne va fi îngăduit să presupunem că schimbările politice abia amintite ar putea data din secolul al V-lea și că s-au putut petrece, dacă nu cu sprijinul direct, sub înrîurirea demonstrației navale conduse de fiul lui Xantippos [7].

Oricum ar sta lucrurile în această privință (o dezlegare sigură a problemei nu e de așteptat în starea prezentă a documentării), mi se pare că o influență ateniană ar putea fi căutată și în împrejurarea că — în secolul al III-lea — un important colegiu de magistrați financiari poartă la Histria numele de „cei zece" (οἱ δέκα), ceea ce nu poate însemna decît că numărul membrilor din care era compus fusese fixat așa fel încît să corespundă împărțirilor corpului civic pe care le reprezentau [8]. De aici pînă la ipoteza după care, la fel ca în numeroase alte locuri din lumea greacă [9], la Histria, în epoca elenistică, masa cetățenilor ar fi fost împărțită în zece triburi teritoriale, distanța era atît de mică încît, într-o notă publicată cu douăzeci de ani în urmă [10], nu m-am sfiit să susțin că, la data decretului care menționează pe „cei zece", cetatea de pe țărmul lacului Sinoe ar fi avut, alături de tradiționalele triburi gentilice, de origine milesiană [11], zece triburi teritoriale create cu prilejul frămîntărilor pomenite de Aristotel [12].

Măcar că verosimilă, ipoteza la care mă refer n-a fost pînă acum confirmată de un document precis. În schimb, mărturiile privitoare la triburile milesiene s-au înmulțit într-atît că, de unde la sfîrșitul secolului trecut nu se cunoștea decît tribul Αἰγικορεῖς [13], inscripții descoperite în ultimele decenii ne-au adus pe rînd știri despre alte două φυλαί ioniene: Ἀργαδεῖς [14] și Βωρεῖς [15], ba chiar un decret al triburilor reunite

---

[3] Am evocat această posibilitate în StCl, 7, 1965, p. 329—330.

[4] *Pol.*, V, 6, 1305 b 1 și urm.

[5] Cf. R. Weil, *Aristote et l'Histoire. Essai sur la Politique*, Paris, 1960, p. 281 și 290.

[6] Astfel, de bună seamă, instituția așa-numiților ὀρφανισταί, în legătură cu care vezi ale mele *Contribuții la istoria veche a României*, 2, București, 1967, p. 79—80.

[7] Acest punct de vedere e expus cu mai multă amploare în *I Greci nel Basso Danubio dall'età arcaica alla conquista romana*, Milano, 1971, p. 58—64.

[8] Asupra înțelesului acestor corespondențe în opera lui Clisthene, vezi reflexiile lui Gustave Glotz, *La cité grecque*, Paris, 1928, p. 258 și urm. și, mai de curînd, P. Lévêque și P. Vidal-Naquet, *Clisthène l'Athénien*, Paris, 1964, *passim*.

[9] „Au Vème siècle une révolution démocratique se reconait dans une cité au fait que cette cité se divise en dix tribus" a putut scrie în această privință G. Glotz, *Histoire grecque*, I, p. 463, n. 229.

[10] D. M. Pippidi, SCIV, 6, 1955, p. 892—893.

[11] Αἰγικορεῖς, Ἀργαδεῖς, Βωρεῖς, Γελεόντες, Οἴνωπες, Ὅπληθες.

[12] Mai sus n. 4 și 9.

[13] AEM, 17, 1894, p. 88, nr. 12.

[14] S. Lambrino, Istros, 1, 1934, p. 118.

[15] D. M. Pippidi, StCl, 9, 1967, p. 155.

în cinstea unui everget ale cărui merite faţă de ele sînt înşirate cu emfază [16].

Toate aceste texte datează din epoca elenistică sau din cea romană. Dintre ultimele, cel mai vechi e de la începutul secolului I, cel mai nou din secolul al III-lea e.n. În plus, din secolul al II-lea (şi, mai precis, din cea de-a doua jumătate a acestui veac) dispunem de un decret în cinstea unei femei din aristocraţia locală, preoteasa Aba, soţia lui Hekataios, în care se citeşte aluzia interesantă la unele distribuţii de bani făcute de această binefăcătoare membrilor triburilor (fără distincţie), împărţiţi după un sistem zecimal în grupuri de cincizeci : Τοῖς- - -ἐν ταῖς φυλαῖς κατὰ πεντεκονταρχίαν διανενεμημ[έ]νοις [17].

Fig. 1. Histria. Inscripţie votivă.

Trebuie cumva să vedem în aceste rînduri dovada existenţei la Histria a celor zece triburi teritoriale, sau tot o aluzie la vechile triburi ioniene (sau milesiene) ale căror nume sînt trecute sub tăcere? E greu de spus, cîtă vreme ştirile de care dispunem sînt atît de rare şi de puţin explicite. Un motiv mai mult să ne îndreptăm atenţia spre documentul anunţat în primele rînduri ale acestei note, care, cum se va vedea îndată, vine să arunce o lumină neaşteptată asupra problemei care ne reţine atenţia (fig. 1).

[16] D. M. Pippidi, Istros, 1, 1934, p. 122 şi urm.
[17] Em. Popescu, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 276, r. 30—34.

Muz. Histria, inv. 412. Placă de marmură ușor dreptunghiulară, destul de bine păstrată. Dimensiuni: 33 × 31 × 11 cm. Înălțimea literelor: 2 cm. Pe fața principală, registrul superior are în centru o rozetă și, la extremități, acrotere; sub el cîmpul scris, ușor adîncit și încadrat într-un chenar, prezintă un text de opt rînduri gravate cu grijă (dimensiuni 24 × 27 cm). *Sigma* și *epsilon*, lunare; *omega* și *mu*, cursive. Reglaj. După scris, din prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Ἀγαθῇ Τύχηι
Ἱερωμένων
Διοσκόρων τὸ δʹ,
Ἀρτεμεισεῶνος,
Αὐρ(ήλιος) Ἀσιάρχης Χαρ-
μίδου, φυλῆς Ῥω-
μαίων, ἱερατεύσας,
ἀνέθηκα Διονύσῳ.

N.C. — În r. 1, folosirea inconsecventă a lui *iota* final, lucru obișnuit în epoca imperială (cf. r. 8) — R. 3: Διοσκόρων; pentru variantele de grafie Διόσκουροι/Διόσκοροι, cf. Restelli, RFIC, LXXIX, 1951, p. 246—257.—R.4; Ἀρτεμεισεῶνος în loc de Ἀρτεμισιῶνος forma obișnuită.

Traducere:

„Noroc bun! În anul cînd Dioscurii erau preoți eponymi pentru a patra oară, în luna Artemision, Aur(elius) Asiarches, fiul lui Charmides, din tribul romanilor, la ieșirea din preoție, am închinat (această lespede) lui Dionysos".

Textul e de ajuns de clar pentru a se dispensa de un lung comentariu. Se cuvine totuși relevată fără zăbavă mențiunea eponymiei Dioscurilor, cea dintîi eponymie divină cunoscută pînă acum la Histria, chiar dacă de-a lungul istoriei zbuciumate a acestei cetăți nu vor fi lipsit situațiile cînd — în lipsa unui muritor dispus să accepte sacrificiile legate de primirea sacerdoțiului lui Apollon [18] — colectivitatea s-a văzut silită să treacă această cinste unei divinități. Dacă, în ansamblul lumii grecești, cazurile de eponymie divină sînt numeroase [19], în Sciția Mică nu se cunoșteau pînă acum decît puține exemple, la Callatis și Tomis, semnalate și explicate de mai multă vreme de Louis Robert și Iorgu Stoian [20]. Ca să ne mărginim însă la Histria, trebuie observat că în dedicația care ne interesează Dioscurii apar ca eponymi pentru *a patra oară*, ceea ce poate însemna fie că feciorii lui Zeus se bucurau în cetatea noastră de o mare

[18] Fără îndoială oneros, judecînd după amănuntele oferite în această privință de un document din Dionysopolis, decretul în cinstea lui Acornion fiul lui Dionysios: τοῦ τε ἐπωνύ[μου τῆς πόλεως Διον]ύσου οὐκ ἔχοντος ἱερῆ ἀφ'ἐτῶν πληόν[ων, παρακληθεὶς ὑ]πὸ τῶν πολιτῶν ἐπέδωκεν ἑαυτὸν κ[αὶ],,, ἀναλαβ[ὼν τὸν στέφανο]ν τοῦ Θεοῦ τάς τε πομπὰς καὶ θυσίας [ἐπετέλεσε καλ]ῶς καὶ μεγαλομερῶς καὶ τοῖς πολίταις μ[ετέδωκε κρε]ῶν ἀφθόνως (IGB,I 13, n. 13—19).

[19] O listă completă pînă în 1935 a fost întocmită de L. Robert, Istros, 2, 1935—1936 (p. 2—10 ale extrasului), text reluat și amplificat în Hellenica, 2, 1946, p. 51 și urm.

[20] Callatis; L. Robert, *op. cit.*, p. 1 — 5 (Ἀπόλλων Ἀγυεύς); Tomis: I. Stoian, SCIV, 11, 1960, 2, p. 303—320 (Demeter și, probabil, Apollon, fără o ἐπίκλησις anume).

favoare [21], fie că lista eponymiilor divine trebuie să fi fost în ea deosebit de lungă. Descoperiri epigrafice viitoare ne vor aduce desigur şi în această privinţă desluşirile de care ducem lipsă.

Asupra lunii Artemision, pomenită în r. 4, nu e cazul să zăbovim. Ea figurează din totdeauna în calendarul milesian [22] şi, la Histria chiar, e atestată cel puţin o dată în chip neîndoios [23]. Dimpotrivă, dacă un *cognomen* ca Ἀσιάρχης nu ne era pînă astăzi cunoscut, el aparţine unei categorii bine reprezentate în alte locuri — ca Συριάρχης, de pildă —, ambele întîlnite în unele inscripţii din Roma [24]. Acelaşi lucru se poate spune despre numele Charmides, rar folosit în Dobrogea şi care e o apariţie nouă în onomastica histriană [25].

Ajungem astfel la pomenirea, în r. 6, a unei φυλὴ Ῥωμαίων, cu totul neaşteptată în cetatea de pe ţărmul lacului Sinoe, dar mai de mult cunoscută la Tomis [26] şi greşit interpretată ca echivalentul grec al unui *conuentus ciuium Romanorum* [27]. Problema a fost lămurită în vremea din urmă prin descoperirea la Dionysopolis a unei liste de efebi datînd din epoca imperială, în care înţelesul termenului nu lasă loc nici unei îndoieli şi unde o φυλὴ Ῥωμαίων figurează alături de obişnuitele şase triburi milesiene tradiţionale [28]. În aceste condiţii, singura concluzie posibilă e că, în primele veacuri ale erei noastre, în cetăţile de pe ţărmul de apus al Mării Negre, unde, încurajate de *pax Romana*, valuri succesive de imigranţi romani sau romanizaţi au venit să se adauge locuitorilor din totdeauna ai acestor locuri, dorinţa de a proclama măreţia imperiului a împins autorităţile locale să creeze în chip spontan triburi cu numele poporului suveran, menite să primească în rîndurile lor pe membrii tot mai numeroşi ai comunităţilor respective.

O greşeală de care se cade să ne ferim ar fi aceea de a crede că în aceste φυλαὶ Ῥωμαίων intrau numai cetăţeni romani. Aşa va fi fost, cu siguranţă, după *Constitutio Antoniniana*, cînd în centrele urbane

---

[21] Pentru cultul Dioscurilor la Histria în epoca elenistică, D. M. Pippidi, StCl, 4, 1962, p. 140—142.

[22] Fr. Bilabel, *op. cit.*, p. 71; E. J. Bickermann, *La cronologia nel mondo antico*, Florenţa, 1962, p. 14; A. E. Samuel, *Greek and Roman Chronology. Calendar and Years in Classical Antiquity*, München, 1972, p. 117.

[23] Syll.³, 708, r. 1—2: ἱερωμένου Ἀρισταγόρου τοῦ Ἀπατουρίου τὸ τέταρτον, μηνὸς Ἀρτεμεισιῶνος δεκάτῃ ἱσταμένου, ἐπιμηνιεύοντος κτλ.

[24] ... οὔνομα δ'ἐν τοκέεσσι φιλοῖς κέκλητ' Ἀσιάρχης, în epigrama funerară publicată de Kaibel, IG, XIV, 1 422, r. 6. Tot de un nume sau de o poreclă (în orice caz nu de un *titlu*, cum ne lasă să credem Dittenberger) e vorba în inscripţia delfică Syll.³, 824 B: Κλ. Ἀχαικόν, τὸν καὶ Ἀσιάρχην, Χαιρονέα, Δελφοὶ Δελφὸν ἐποίησαν, unde, cum bine s-a observat de curînd, cuvîntul care ne interesează trebuie scris cu majusculă (Chr. Jones, *Plutarch and Rome*, Oxford, 1971, p. 9, n. 33). Pentru Συριάρχης, cf. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, 479 şi 501, care trimite şi la CIL, VI, 17 830. Din aceeaşi categorie, derivată dintr-o demnitate sau funcţie (F. Bechtel—A. Fick, *Die griechischen Personennamen nach ihrer Bildung erklärt und systematisch geordnet*, Göttingen, 1894, p. 423), face parte şi numele de persoană Ἱερεύς, purtat de mai mulţi membri ai unei familii sacerdotale din Asia Mică (L. Robert, *Le sanctuaire de Sinuri près de Mylasa*, Paris, 1945, p. 20, n. 5).

[25] Într-un album fragmentar, inedit, mi se pare a recunoaşte un [Αἰ]σχρίων Χαρ[μίδου] (desigur fără deplină certitudine).

[26] IGR, I, 648.

[27] I. Stoian, *Tomitana*, Bucureşti, 1962, p. 67—71.

[28] M. Mircev, IzvestijaVarna, 19, 1968, p. 151—162, cu comentariul Emiliei Doruţiu-Boilă, StCl, 12, 1970, p. 117—126.

din Pontul Stîng încetează cu desăvîrșire să mai existe *peregrini* [29]. Dar în secolul al II-lea situația era alta, cum se poate înțelege dintr-un document tomitan pe care mi s-a mai întîmplat să-l citez, epitaful unui Τειμοκράτης 'Αλεξάνδρου, care, după ce arată că de felul lui era din Nicomedia (Νεικομηδεύς), nu uită să-și proclame și condiția de tomitan (ὁ κὲ Τομίτης), arătînd în continuare că, în viață fiind, fusese înscris în tribul romanilor (φυλῆς 'Ρωμέων).

Tot atît de greșit ar fi, de altă parte, să credem că înainte de 212 în tribul romanilor n-ar fi fost repartizați decît greci, originari din Tomis sau imigranți. Textul pe care l-am citat precizează că fiul lui Τειμοκράτης (rod, desigur, al unei căsătorii mixte, de vreme ce maică-sa poartă numele de "Ολπια Κάστα), se numea Οὔλπιος Μαρτῖνος (ceea ce ne dă dreptul să credem că primise cetățenia romană) și făcea parte din φυλὴ 'Ρωμέων.

În aceste condiții, și pentru a reveni la problema care ne-a reținut atenția din capul locului, avem dreptul să tragem concluzia că în epoca imperială, la fel ca în epocile precedente, singurele triburi atestate la Histria sînt cele șase triburi milesiene, cărora li s-a mai adăugat cu vremea un trib onorific creat cu multă probabilitate în secolul al II-lea al erei noastre. Pînă la dovada contrară, trebuie deci să admitem că — măcar în cele trei orașe pontice al căror nume am avut prilejul să-l citez : Histria Tomis, Dionysopolis — triburile gentilice au ținut loc și de împărțiri administrative, potrivit unei datini atestate în Ionia încă din epoca arhaică [30] și independent de chestiunea de a ști dacă în cuprinsul teritoriului orășenesc membrii aceluiași trib erau grupați topografic sau prin legături decurgînd dintr-o rudenie ideală.

Ultimele elemente ale dedicației care se cer relevate sînt pomenirea unui cult al lui Dionysos la Histria în epoca romană și demnitatea de preot al acestei divinități, deținută de Asiarches. În ce privește cultul, se știe că, dacă pentru epocile clasică și elenistică sîntem lipsiți de știri interesînd adorarea zeului viței la Histria, mărturiile de care dispunem pentru epoca romană sînt deopotrivă numeroase și variate. Nu voi reveni astăzi asupra acestui subiect de care m-am ocupat cîndva cu răgaz [31]. Amintesc doar că, mulțumită descoperirii în ultima vreme a unui mare număr de texte epigrafice deosebit de interesante, știm astăzi că în cea mai veche colonie de pe țărmul de apus al Mării Negre Dionysos era adorat în ipostaza de „Aducător-de roadă" (Καρποφόρος). Știm de asemenea că în secolul al II-lea zeul avea în cetate un templu încă nelocalizat și că, în jurul aceleiași date cînd edificiul ne e atestat, o σπεῖρα Διονυσιαστῶν și mai multe formații de ὑμνῳδοί organizau ceremonii și participau la întreceri calificate uneori drept „sfinte".

Conducătorii acestor asociații făceau parte din familiile cele mai cu vază ale orașului (astfel cea a lui M. Οὔλπιος 'Αρτεμίδωρος, președinte ale gerusiei și „prim pontarh" al comunității moesice) [32]. Nu-i deci de mirare că Aurelius Asiarches a ținut să perpetueze amintirea unui sacer-

[29] Problema a fost îndelung discutată de Alfred Boilă și Emilia Doruțiu-Boilă, StCl, 14, 1972, p. 179—193 și, mai curînd, de Emilia Doruțiu-Boilă în teza sa inedită, *Populația Dobrogei romane în secolele I — III e.n.*

[30] K. Latte, s.v. *Phyle*, RE, 20 (1941), col. 1 001 și urm., în special col. 1 007.

[31] D. M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 234—266.

[32] Asupra carierei și familiei acestui personaj, cf. *Contribuții la istoria veche a României*, p. 386—400.

doțiu cu care avea dreptul să se mîndrească. Ceea ce, în aceeași ordine de idei, mai trebuie amintit, e că la Histria, în vremea Antoninilor, preoții lui Dionysos erau de obicei în număr de patru și că la ieșirea din slujbă obișnuiau să-și sape numele pe lespezi păstrate pînă în zilele noastre [33]. Cade-se, deci, să socotim ca o excepție faptul că Asiarches și-a închinat dedicația singur, fie că trebuie să vedem în aceasta o inițiativă personală ce n-are a fi explicată, fie că e vorba de o părăsire a sistemului colegialității practicate în secolul al II-lea și de o revenire la principiul preoției unice, mai conform cu tradiția greacă.

À PROPOS DES TRIBUS D'ISTROS À L'ÉPOQUE ROMAINE

RÉSUMÉ

On présente, en l'accompagnant d'un commentaire succinct, une dédicace d'Istros datant du IIIe siècle de notre ère et mentionnant pour la première fois dans cette ville „une tribu des Romains".

Une version française de ces pages paraîtra prochainement dans les *Mélanges Claire Préaux* (en cours d'impression).

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Histria. Inscription votive.

[33] Lista lor în *Studii de istorie a religiilor antice*, p. 238 și urm.

NOI DESCOPERIRI DE CERAMICĂ ROMANĂ CU INSCRIPȚIE ÎN MOLDOVA

DE

SILVIU SANIE, ION T. DRAGOMIR, ȘEIVA SANIE

Prezența romană în sudul Moldovei este relevată tot mai complet de cercetările efectuate în ultimii ani la Barboși. Rezultatele recentelor explorări au contribuit la clarificarea unor importante probleme în toate sectoarele — castellum, castru, necropolă și așezare civilă și au furnizat materiale arheologice de o mare diversitate.

Pentru unele complexe arheologice care au evidențiat și o problematică proprie, inedită, cum ar fi : *continuitatea locuirii dacice în castrul roman* [1] sau pentru altele, a căror cercetare nu a mai putut fi continuată datorită construcțiilor moderne, rezultatele săpăturilor arheologice vor fi de asemenea publicate separat [2]. În alte sectoare sînt încă necesare mai multe campanii pentru definirea tuturor caracteristicilor și destinației complexelor respective.

Dintre materialele recoltate în zonele în care săpăturile vor mai continua am considerat necesar a introduce în circulația științifică ceramica romană cu inscripție. Una din sursele arheologice care ilustrează relațiile romane cu populația autohtonă din Moldova secolelor II—III e.n. sînt și amforele. Am adăugat descoperirilor de la Barboși cîteva amfore. cu inscripție din așezările daco-carpice, majoritatea provenite din cercetări arheologice sistematice, întregul material ceramic fiind prezentat în ordinea următoare : A) *tegulae* și *mortaria* ; B) *lucernae* și *terra sigillata* ; C) *Opaițe ștampilate* ; D) *graffiti*.

A. La sud-est de *castellum*, în preajma apeductului Siret-Combinatul siderurgic, a fost descoperit un zid lucrat în tehnica *opus incertum* [3]. Alături de ceramica romană și dacică de toate categoriile, lîngă zidul dezvelit pe o porțiune de 7 m, au fost găsite și două *tegulae* (1 și 3).

1. Fragment de țiglă cu lungimea maximă 16 cm și grosimea 2,8 cm, avînd către baza actuală literele în relief VM înalte de 2,7 cm într-un cartuș de 4,30 × 3,20 cm (fig. 1/1). Inscripțiile tegulare de la Barboși ale legiunii a V-a Macedonica, semnalate sau publicate, sînt numai de tipul LEG V MAC, cu MA în ligatură [4]. Pe tegula dela Barboși este foarte posibilă întregirea [L] V M [L(*egio*)] V M(*acedonica*) sau [LEG] V M — [LEG]

---

[1] S. Sanie, I. T. Dragomir, Danubius, 4, 1970, p. 135 și urm.
[2] *Ibidem*, 7, 1974.
[3] *Ibidem*.
[4] Gh. Ștefan, Dacia, 5—6 (1935—1936), 1938, p. 344, fig. 4/18 ; N. Gostar, Danubius, 1, 1967, p. 108—109.

S C I V A, tomul 26, nr. 2, București 1975 p. 189—208

(*io*)] V M(*acedonica*), ambele bine atestate în alte localităţi ale Moesiei Inferioare sau Daciei [5]. La Muzeul din Tecuci se găseşte o ţiglă cu ştampila LVM care ar putea proveni de la Barboşi[6].

Singura monedă recuperabilă aflată în secţiunea cu zidul, pe care se poate distinge chipul lui Gallienus, a fost găsită la adîncimea de 0,70 m deasupra zidului, utilă deci pentru cronologia ultimului nivel. O *vexillatio* din legiunea a V-a Macedonica a putut staţiona la Barboşi pînă la transferarea acestei trupe în 167 de la Troesmis la Potaissa în Dacia. Cu toate că tipul LEG V M sau LVM este mai frecvent în secolul al III-lea, ţigla aflată la baza zidului datează din secolul al II-lea în limitele menţionate.

2. Fragment de ţiglă 8,5 × 6,00 cm şi grosimea de 2,1 cm, descoperită întîmplător în castellum. Fragmentul păstrează ştampila LEG V MAC — LEG(*io*) V MAC(*edonica*), cu MA în ligatură (fig. 1/2). Literele în relief LEG, care sînt întregi, au înălţimea de 2,3 cm. Aşa cum s-a menţionat este tipul cel mai răspîndit.

3. Fragment de ţiglă 6,70 × 7,50 cm şi grosimea 2,2 cm. Într-un cartuş de 5,6 × 2,5 cm se disting literele în relief C (1,55 cm), O (1,2 cm), H (1,3 cm), precum şi un punct urmat de II (fig. 1/3). Este un fragment din ştampila COH· II WVLL COH(*ors*) II MATT(*iacorum*), scrisă retrograd în varianta obişnuită a numelui unităţii auxiliare de la Barboşi cu cele mai multe inscripţii tegulare [7].

4. *Mortarium* lucrat din pastă cărămizie, densă şi bine arsă, cu mică şi pietricele în compoziţie. *Mortarium*-ul s-a păstrat în proporţie de aproximativ 70% (fig. 1/4) şi are următoarele dimensiuni : lăţ. 46 cm ; diam. gură 32,5 cm ; înălţ. 14,5 cm ; diam. fund 22 cm. *Mortarium*-ul este ştampilat pe cele două laturi din preajma capătului de scurgere. Ştampila de formă rectangulară (5,5 × 3,7 cm) are două rînduri de scriere, cu litere în relief înalte de 0,8 cm. Pe mijlocul ştampilei se observă un ornament în relief în formă de ramură de brad, interpretat şi ca reprezentare stilizată a unui spic de grîu [8] (fig. 1/5—6 ; fig. 2/6). Una din ştampile este mai clară permiţînd lectura ΦΙΛΗΜΟΝΟC — Φιλήμονος ştampilat retrograd pe ambele rînduri. Numele producătorului apare de obicei în genitiv [9] ca şi pe exemplarul de la Barboşi.

Numele Φιλήμων este atestat între astynomii sau producătorii de amfore dintr-o perioadă anterioară [10], fără a fi întîlnit între producătorii

---

[5] Gr. Tocilescu, *Monumentele epigrafice şi sculpturale*, I, Bucureşti, 1902, p. 332; P. Nicolescu, ED, 2, 1924, p. 413, fig. 73; Szilágyi J., *A Dáciai erödrendszer helyörségei es a katonai téglabélyegek*, Budapesta, 1946, p. 40—42, 60. Pentru forma *LVM* pl. 1/1—14, 17—20; pl. 2/21—25 ş.a.). Pentru LEG V M pl. 2/27—28; pl. 3/44, pentru LEG V MAC, D. Tudor, OR, 3, Bucureşti, 1968, p. 259, 533; E. Doruţiu-Boilă, SCIV, 23, 1972, 1, p. 45 şi urm.; idem, Dacia, N.S., 16, 1972, p. 133 şi urm.

[6] Am făcut un decalc de pe inscripţie în anul 1965, graţie bunăvoinţei colegului D. Vicoveanu.

[7] 35 *tegulae* păstrează cel puţin jumătate de ştampilă.

[8] Ornament frecvent întîlnit pe *mortaria* de argilă şi în alte provincii ale Imperiului roman : M. R. Hull ş.a., *Roman Colchester*, Oxford, 1958, p. 292, fig. 123/497; J. W. Hayes, Hesperia, 36, 1967, 4, p. 338, nr. 81, 104.

[9] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 240.

[10] E. Pridik, *Die Astynomennamen auf Amphoren und Ziegelstempeln aus Südrussland*, Berlin, 1928, p. 6—8, 11—12, 16 etc.; V. Canarache, *Importul amforelor ştampilate la Histria*, Bucureşti, 1957, p. 114; M. Mircev, *Amforite pečaty ot Muzeja vlv Varna*, Sofia, 1958, p. 41.

de *mortaria* cunoscuți prin descoperirile de pe teritoriul țării noastre [11]. O ștampilă dela Durostorum *Filemon Aretio fecit* ar putea eventual indica *officina* din care provine *mortarium*-ul. În afara lui Filemon de la Aretio [12] apare o ștampilă *Philemo*/[A]*petio fec*(*it*) cunoscută de pe *mortaria* olbiene [13]. E. M. Staerman presupune că Filemon de la Aretio dobîndindu-și libertatea ar fi putut să deschidă un atelier propriu la Olbia [14]. Prezența unor ștampile grecești și latine cu numele aceluiași producător și-ar găsi analogii în nordul Siriei [15]. Oricum trebuie menționat că ștampila de pe *mortarium*-ul de la Barboși, găsit într-un nivel aparținînd secolelor II—III e.n., nu este identică cu cea a omonimilor, provenite din atelierele aretine sau olbiene. Scrierea pledează în favoarea unei origini din mediul de limbă greacă.

B. Raportate la numărul mare de amfore găsite cu prilejul săpăturilor arheologice de la Barboși, în așezările și necropolele daco-carpice [16] sau în mici depozite izolate [17], amforele cu inscripție descoperite în Moldova secolelor II—III e.n. sînt relativ puține. Ștampilele amforelor din perioada amintită, deși scurte și mai sărace în informații decît ștampilele cunoscute în secolele anterioare [18], prezintă unele indicii utile stabilirii originii, răspîndirii, uneori și a cronologiei diverselor tipuri de amfore [19].

Inscripțiile descoperite pe amfore au fost grupate astfel: a) Ștampile în relief; b) Ștampile englife; c) Grupuri de litere sau litere izolate pictate cu vopsea roșie. Pentru a înlesni o privire globală asupra acestor materiale din Moldova în tabelul final am adăugat și descoperirile anterioare.

a. 5. **Barboși** (MIG). Fragment dintr-un gît de amforă (fig. 2/3) din pastă roz, aspră și puțin pigmentată. Într-un cartuș, păstrat parțial, se disting literele în relief Αλ. Ștampila cu cele două litere sînt cunoscute la Tanais [20], există însă și ștampile la care după Αλ mai urmează și litera δ [21]. Fragmentul a fost găsit în castru, în bordeiul 2, într-un complex datat cu monede de la Septimius Severus la Severus Alexander.

6. **Barboși** (MIG). Amforă de culoare alb-gălbuie, mai puțin pigmentată, din care s-a păstrat gîtul și una din torți elipsoidală în secțiune. La

---

[11] D. Tudor, SCIV, 13, 1962, 1, p. 121 și urm.; idem, SCIV, 16, 1965, 1, p. 186 și urm.; idem, *OR* [3], București, 1968, p. 105; V. Culică, SCIV, 16, 1965, 2, p. 373 și urm.; idem, SCIV, 22, 1971, 1, p. 331 și urm.

[12] G. Popa-Lisseanu, *Încercare de monografie asupra cetății Dristorul-Silistra*, București, 1913, p. 49; CIL, III, 14 215.

[13] CIL, XI, 6700 și 466.

[14] E. M. Staerman, KS, 36, 1951, p. 48.

[15] J. W. Hayes, *op. cit.*, p. 340.

[16] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, p. 90 și urm.

[17] S. Sanie, SCIV, 19, 1968, 2, p. 345 și urm. Alte două amfore întregi au fost descoperite relativ recent în cartierul Tătărași din Iași.

[18] Pentru amforele grecești și elenistice a se vedea: V. Canarache, *op. cit.*; V. Eftimie, Dacia, N.S., 3, 1959, p. 195—215; D. Tudor, ArhMold, 5, 1967, p. 37 și urm.; M. Gramatopol și Gh. Poenaru-Bordea, Dacia, N. S., 13, 1969, p. 127—282.

[19] Între studiile ce cuprind un număr mai mare sau în exclusivitate amfore din epoca romană, menționăm: E. M. Staerman, KS, 36, 1951, p. 31—50; D. Tudor, Apulum, 7, 1968, p. 391—399; V. V. Kropotkin, *Rimskie importnye izdelija v vostočnoi Evrope* (*II v do n.e. — V. v n.e.*), Moscova, 1970.

[20] V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11.

[21] *Ibidem.*

14 cm de la marginea profilată a amforei este aplicată invers o ştampilă cu litere în relief (fig. 2/11). Pe amforă se mai disting urmele unor notaţii cu vopsea roşie.

Este singura ştampilă cu litere în ligatură [22]. Litera în ligatură cu X poate fi Γ dar şi Σ. În acest din urmă caz literele Ασκλ ar putea fi abrevierea numelui 'Ασκληπιός cunoscut între producătorii de amfore [23]. Nu excludem total probabilitatea unei lecturi ΑΝΓΛ — Ανγλ considerînd că sînt în ligatură literele ΑΝ, ΝΓ şi ΓΛ care, împreună, ar putea reprezenta prescurtarea numelui "Ανγ(ε)λ[ος].

7. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 3/3) din pastă gălbuie pigmentată pe care este aplicată vertical ştampila ΔΙΟΜ — Διομ într-un cartuş cu marginea în relief. Amfore cu această ştampilă, considerată prescurtarea numelui Διομήδης au mai fost găsite la Tyras[24], Tanais şi alte două localităţi din sud-estul Uniunii Sovietice [25], iar în Moldova la Pleşeşti [26] şi Băiceni. Fragmentul a fost găsit într-un complex datat cu monede dintr-o epocă ulterioară lui Filip Arabul.

8. **Băiceni** (IIAI). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 4/4) din pastă gălbuie aspră şi pigmentată pe care este aplicată vertical ştampila ΔΙΟΜ — Διομ. Fragmentul de amforă, cu ştampilă identică prin formă şi dimensiuni cu cea de la Barboşi, a fost găsit cu prilejul unei periegheze în perimetrul aşezării carpice de la Băiceni.

9. **Barboşi** (MIG). Fragment dintr-un gît de amforă din pastă albicioasă (fig. 4/9). Către bază, într-un cartuş cu marginea în relief se disting literele ΔΙ.Μ. Ştampila, aplicată vertical este identică cu exemplarele precedente, astfel că litera dispărută este fără dubiu Ο din ştampila Διομ. Peste această ştampilă au fost zgîriate cu un obiect ascuţit ΔΜ — Δμ. Cele două litere pot reprezenta o prescurtare a numelui Διομήδης devenit insuficient de vizibil pe ştampilă. Trebuie luată în consideraţie şi valoarea numerică a lui Δμ în sistemul zecimal [27].

Fragmentul a fost găsit într-un complex în care monedele recuperabile aparţin epocii lui Gordianus III şi Maximinus.

10. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore de culoare roz-gălbuie pigmentată (fig. 3/7) pe care se disting şi urmele unor însemnări cu vopsea roşie. Singura literă păstrată este un Δ completările posibile fiind astfel numeroase (Δι, Διμ, Διο, Διομ, Δομη, Δυ). Fragmentul a fost găsit într-un complex datînd din a doua jumătate a secolului al III-lea e.n.

11. **Barboşi** (MIG). Fragment dintr-o amforă cu gîtul îngust, din pastă roz-pigmentată (fig. 2/1). Pe gît, în direcţia prinderii toartei, a fost aplicată ştampila cu litere în relief ΘΕΑ, cele trei litere fiind cuprinse

---

[22] Ştampile cu litere în ligatură au mai fost găsite şi la Tyras, cf. E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 42, fig. 6/184, 186, 187, 197—198, 202 ş.a.

[23] V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11.

[24] E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 42, fig. 6/186.

[25] V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11.

[26] D. Tudor, ArhMold, 5, 1967, fig. 7/151 ; idem, Apulum, 7, 1968, p. 396.

[27] Cf. E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 46.

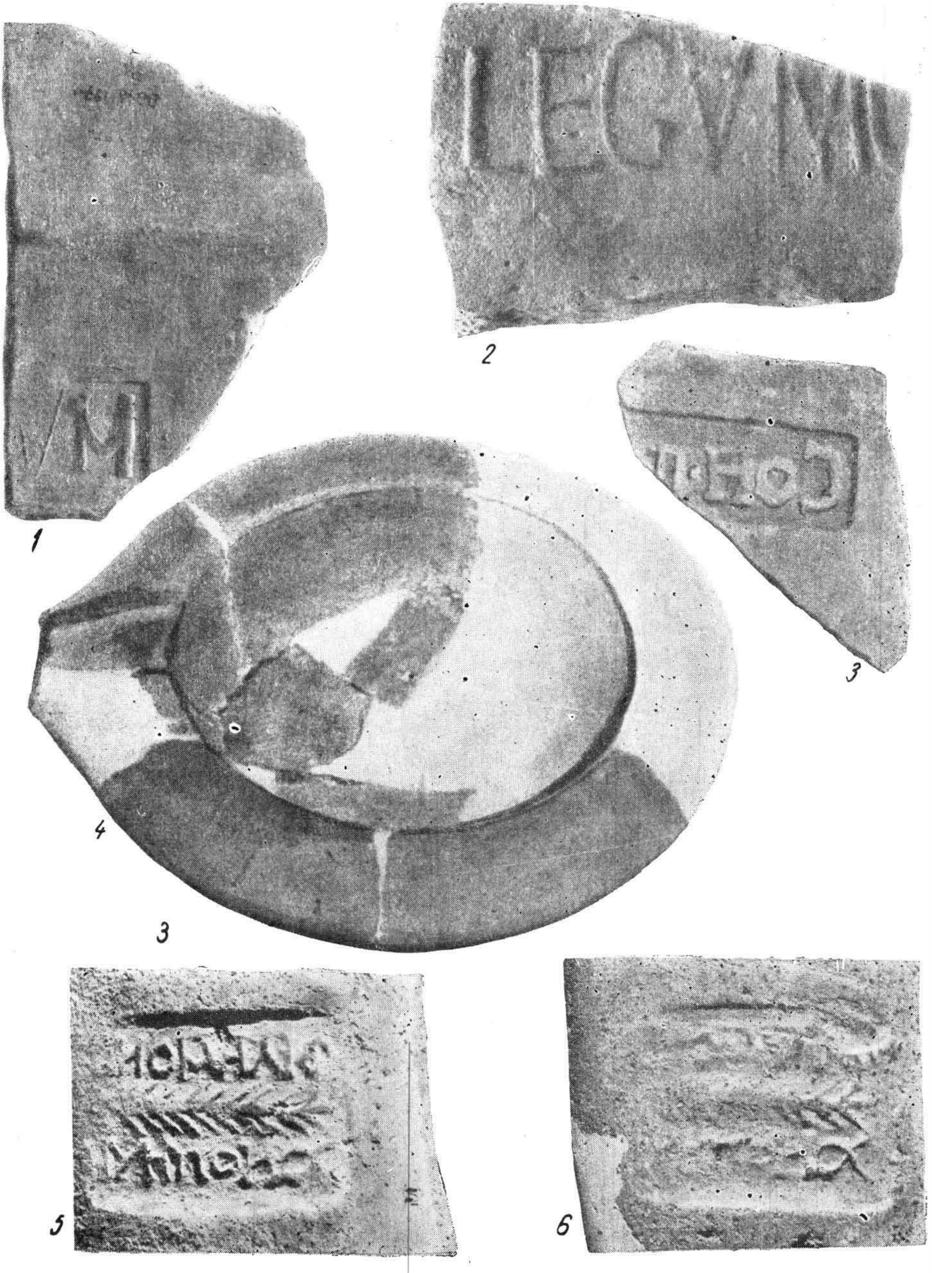

Fig. 1. 1—3 ţigle ştampilate; 4 *mortarium*; 5—6 ştampilele de pe *mortarium*.

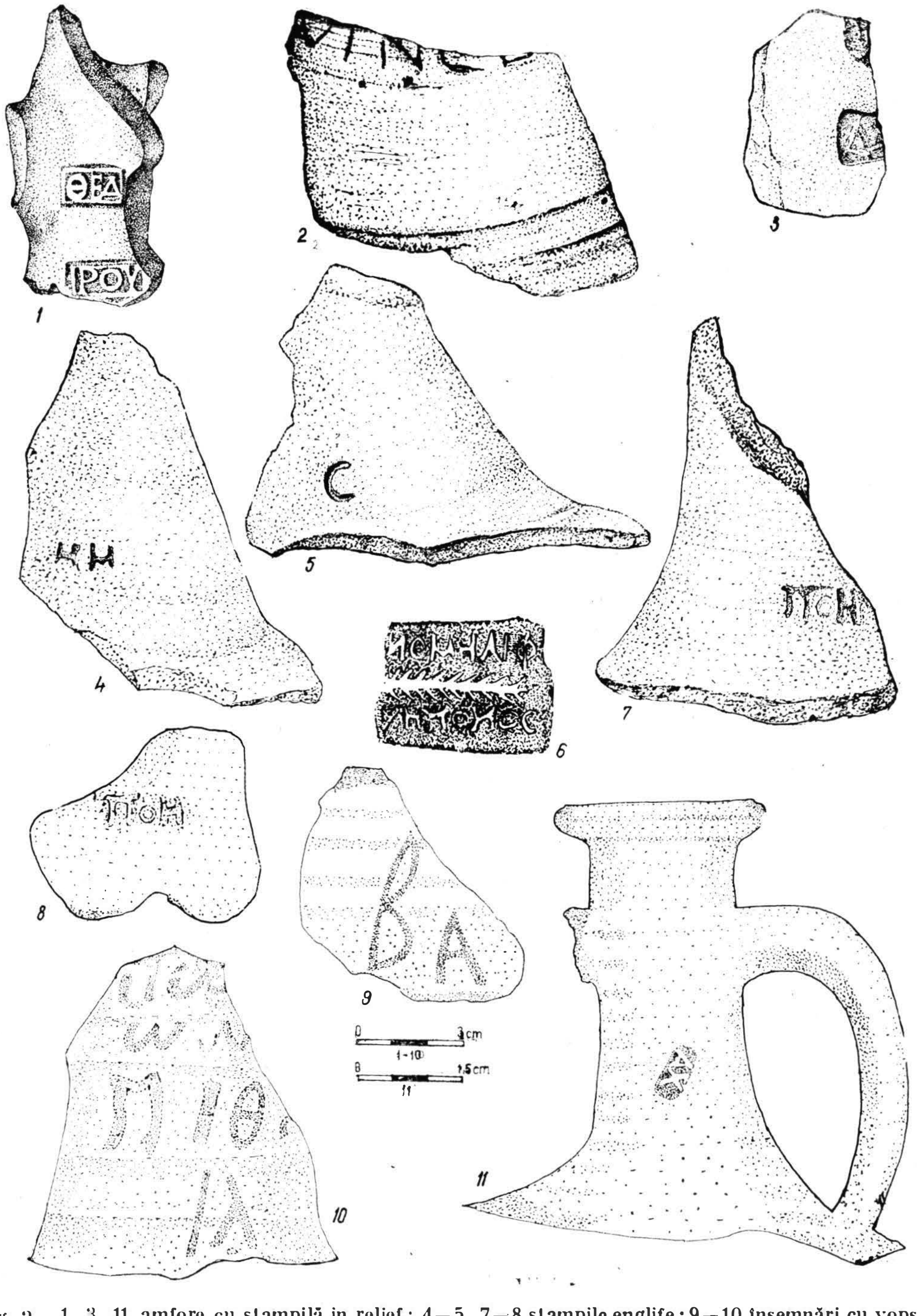

Fig. 2. 1, 3, 11 amfore cu ştampilă in relief; 4—5, 7—8 ştampile englife; 9—10 însemnări cu vopsea roșie; 3 *graffiti*; 6 ştampilă pe *mortarium*.

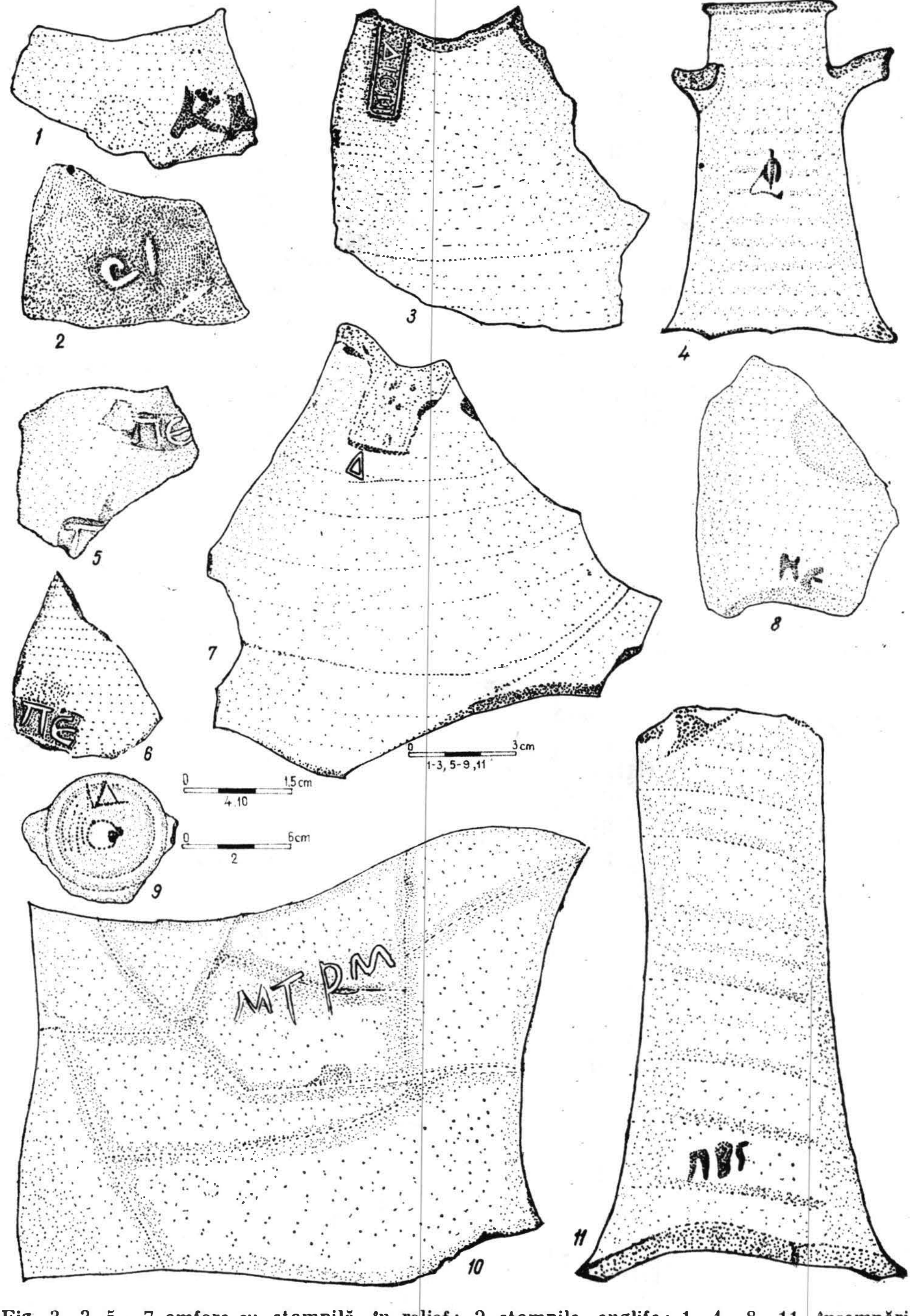

Fig. 3. 3, 5– 7 amfore cu ştampilă în relief; 2 ştampile englife; 1, 4, 8, 11 însemnări cu vopsea roşie; 9–10 şi *graffiti*.

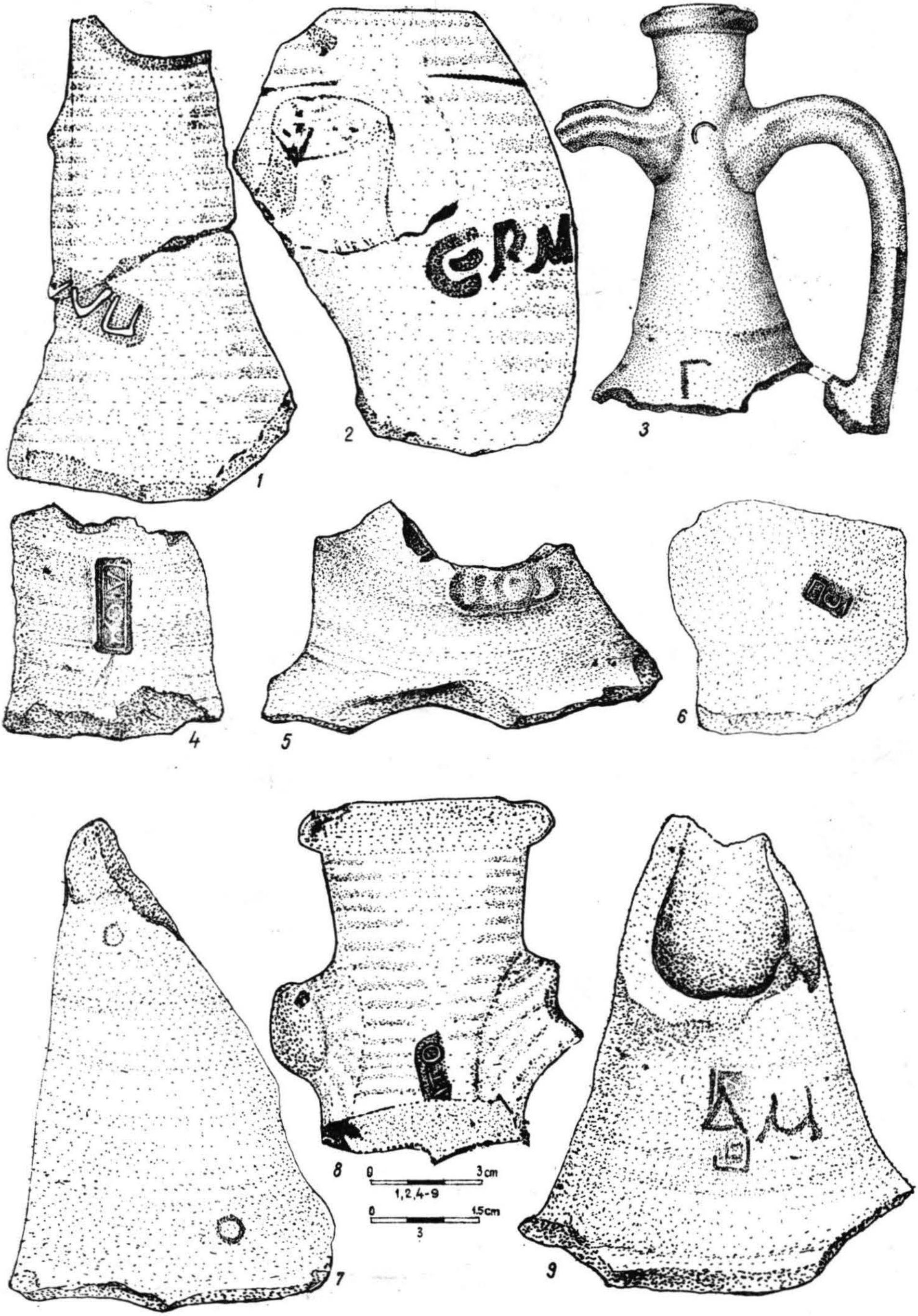

Fig. 4. 4—6, 9 amfore cu ştampilă în relief; 1, 3, 7—8 ştampile englife; 2—3 însemnări cu vopsea roşie.

într-un cartuş de 1,6 × 1,00 cm. La 1,5 cm de prima ştampilă, într-un cartuş de 2,00 × 0,7 cm, se disting literele în relief ΡΟΥ.

Prima dintre ştampile ar putea fi şi Θεδ ultima literă fiind mai neclară. Cele trei litere ar putea reprezenta prescurtarea numelor Θε(ό)δ [ωρος], Θε(ο)δ[όσιος], Θε(ό)δ[οτος] etc. [28]. Litera α are în secolul al III-lea această formă [29], astfel că Θεα poate fi abrevierea unui nume de tipul Θεαγένης. Ştampila Θεα este semnalată la Tanais (3) şi Olbia (1) [30], iar ştampila Ροῦ la Tanais (6) şi în nordul Mării Negre (1) [31]. Completarea propusă pentru Ροῦ este Ῥούφος cum indică dealtfel ştampila ΡΟΥΦΟΥ găsită pe o amforă de la Orlea [32]. Prezenţa pe aceeaşi amforă a două ştampile cu numele Θεαγένης şi Ῥούφος, fiecare din ei cunoscuţi separat, ar putea indica unirea celor doi în producerea sau vinderea acestor recipiente. Fragmentul a fost găsit într-un nivel post Filip Arabul.

12. **Barboşi** (MIG). Fragment de amforă (fig. 4/8) din pastă roz-gălbuie pigmentată, din tipul amforelor cu marginea profilată şi gîtul scurt. Către bază se păstrează o parte dintr-o ştampilă aplicată vertical cu litere în relief. Marginile cartuşului nu sînt clare şi nu există certitudinea că literele vizibile sînt de la sfîrşitul ştampilei. Între ştampilele în relief ce au în compunerea lor litere ΝΤΟ am menţiona numele ΚΤΗΣΙΦUΝΤΟ[33].

13. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 3/6) din pastă roz-gălbuie pigmentată cu ştampila cu litere în relief ΠЄ. Litera E rotundă este întîlnită pe mai multe amfore heracleene [34], cosiene [35] sau din centre neprecizate [36]. Între numele a căror primă silabă conţin literele Πε menţionăm : Πεισίστρατος Πέλανιος Πέρσιων ş.a. Fragmentul a fost găsit într-un nivel post Filip Arabul.

14. **Băiceni** (IIAI). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 3/5) din pastă roz-gălbuie pigmentată pe care se disting ştampilele cu litere în relief ΠЄ şi Π. Datorită ştampilei identice de la Barboşi avem certitudinea că şi ştampilele de la Băiceni au avut numai două litere. Este singurul exemplar între cele prezentate la care constatăm două ştampile similare. Fragmentul a fost găsit în locuinţa 3 din aşezarea carpică de la Băiceni [37].

15. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 4/1) din pastă roz-gălbuie pigmentată. Ştampila este aplicată invers la baza gîtului. Într-un cartuş de 2,7 + 1,00 cm se disting literele în relief ΠΛ întregi şi o parte din A. Cele trei litere Πλα reprezintă, foarte probabil, prima parte din numele Πλάτων întîlnit pe ştampilele cosiene de la

[28] Astfel presupune şi E. M. Staerman în cazul lui Θευ în care vede o posibilă prescurtare pentru Θεοκρίτ, *op. cit.*, p. 46.

[29] W. Larfeld, *Griechische Epigraphik*, München, 1914, p. 270.

[30] V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11.

[31] *Ibidem*, p. 12.

[32] D. Tudor, Apulum, 7, 1968, p. 394.

[33] E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 37, fig. 4/63.

[34] *Ibidem*, p. 36, fig. 4/14.

[35] *Ibidem*, p. 41, fig. 5/112, 134, 164, 179.

[36] *Ibidem*, p. 42, fig. 6/196, 203—205, 218.

[37] Mulţumim colegului I. Ioniţă pentru permisiunea de a-l publica.

Tyras [38]. O ştampilă englifă din care s-au mai păstrat literele Πλ a fost găsită în aşezarea carpică de la Văleni [39]. Fragmentul de la Barboşi a fost găsit într-un complex post Filip Arabul.

16. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 4/6) din pastă albicioasă mai puţin pigmentată, avînd către bază, într-un cartuş de 1,3 × 0,8 cm, literele în relief înalte de 0,5 cm ΠΟΛ. Litera O care depăşeşte în lăţime celelalte litere, fiind ştearsă puţin la partea superioară, poate crea impresia că este Ω scris cursiv. O amforă cu ştampila Πολ a fost descoperită la Panticapaeum [40]. Numele a căror primă silabă este Πολ sînt destul de numeroase Πολύδημος, Πολυκρατής, Πολυμέδων etc. Este a doua amforă cu această ştampilă semnalată în această parte a imperiului. În Galia au fost găsite amfore din secolul I cu litere latine POL [41].

17. **Barboşi** (IIAI). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 4/5) din pastă cărămizie cu mică şi particule minerale cafenii în compoziţie. La partea superioară a fragmentului este aplicată orizontal ştampila ΠΟΣ, într-un cartuş de 3,00 × 1,00 cm, cu litere în relief înalte de 0,9 cm. Cele trei litere sînt considerate, ca şi în cazul altor ştampile, prima parte a numelui producătorului de amfore. El poate fi : Ποσείδηος, Ποσίδεος, Πόσις etc. Amforele cu această ştampilă sînt mai rare fiind semnalat doar un exemplar la Tanais [42]. Forma literei Σ este caracteristică secolului al III-lea, datare confirmată şi prin monezile din complexul în care a fost găsită.

b.18. **Roznov**, jud. Neamţ (MAPN). Gît de amforă (fig. 4/3) din pastă roz avînd o toartă întreagă şi una fragmentară [43]. În direcţia celor două torţi este incizată litera C. La baza gîtului este pictată cu vopsea roşie litera Γ. În afara valorii numerice, frecvenţa literei Γ şi pe amforele din secolele anterioare îndreptăţeşte presupunerea că ar putea fi eventual abrevierea pentru Γ (λυκύς) [οἶνος], vinurile dulci fiind mai rare pe aceste meleaguri.

19. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore de mari dimensiuni (fig. 2/5) din pastă albicioasă. Către baza fragmentului este incizată litera C. Amfore cu această literă bine atestate în zona apuseană a imperiului [44] au fost găsite şi în diverse centre din sud-estul Uniunii Sovietice [45].

20. **Barboşi** (IIAI). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 3/2) din pastă gălbuie, densă şi pigmentată, pe care sînt incizate literele CI. Aceleaşi litere sînt cunoscute pe o amforă din Galia [46].

---

[38] E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 41, fig. 5/155.
[39] V. Ursachi, Carpica, 1, 1968, p. 121, fig. 6/1.
[40] V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 12.
[41] Gallia, 24, 1966, 1, pl. 12, nr. 219.
[42] V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 12, Tab. 1.
[43] Mulţumim şi pe această cale colegului A. Buzilă care ne-a pus la dispoziţie fragmentul.
[44] M. H. Callender, *Roman Amphorae with Index of Stamps*, Londra, 1965, p. 85, nr. 209, fig. 4/28—29.
[45] V.V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11.
[46] CIL, XIII, 3, 10 002/148.

21. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore (fig. 2/4) din pastă albicioasă mai puţin pigmentată. Către marginea inferioară fragmentul are adîncite literele HM înalte de 0,6 cm. Ştampile ʽΗμ pe amfore de producţie heracleană atît englife, ca în cazul de faţă, cît şi în relief au fost găsite la Tyras [47]. Cele două litere ar putea eventual să reprezinte abrevierea unor nume ca ʽΗμα [48], ʽΗμολῶβος [49] etc.

Fragmentul a fost găsit în castru împreună cu monede de la Marc Aurelius pînă la Gallienus.

22. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore din pastă albgălbuie puţin pigmentată (fig. 4/7). Către baza gîtului este incizată litera O. Amforele ştampilate cu O sînt foarte numeroase la Tanais şi în alte centre nord-pontice [50]. Un fragment de amforă cu acest semn a fost găsit şi la Tîrpeşti (jud. Neamţ) [51]. La Barboşi, fragmentul a fost descoperit într-un nivel arheologic post Filip Arabul.

23. **Barboşi** (MIG). Fragment de amforă cu gît îngust (fig. 2/7) din pastă roz, cu nisip, mică şi particule minerale în compoziţie. Fragmentul are incizate către bază literele ΠΟΗ. Cele trei litere sînt inegale Π (0,7 cm), O(0,3 cm) şi H (0,85 cm). Fragmentul a fost găsit în semibordeiul dacic nr. 2 din castru, complex bine datat cu monede dintr-o perioadă cuprinsă între Septimius Severus şi Severus Alexander [52].

24. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore cu compoziţia pastei identică cu exemplarul precedent, avînd incizate aceleaşi litere, dar de dimensiuni diferite Π (1 cm), O (0,5 cm) şi H (0,7) cm) (fig. 2/8). Trei ştampile englife cu literele Ποη au mai fost găsite în sud-estul Uniunii Sovietice (Tanais, Tyras şi Olăneşti) [53]. Fragmentul a fost găsit pe teritoriul castrului.

c. 25. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore din pastă gălbuie, pigmentată, pe suprafaţa căreia s-au păstrat parţial patru rînduri de scriere cu vopsea roşie (fig. 2/10). În r. 1 prima literă a putut fi Θ sau M, iar cea de-a doua ω. În r.2 cele trei litere întregi sau fragmentare sînt : ω posibil ι şi ν. În r. 3 sînt vizibile Μιϑ, probabil ρ, iar în r. 4 ιδ.

Datorită caracterului fragmentar al inscripţiei, numărului redus al literelor sigure şi diversităţii cauzelor şi ocaziilor pentru care se făceau însemnările cu vopsea roşie pe amfore (vamă, transport, vînzare, cumpărare etc.), întregirile sînt dificile. Considerăm totuşi foarte probabil că cele patru litere din r. 3 conţin un nume de tipul Μιϑρ(ης) λ, Μιϑρ(ιδάτης) etc., iar r.4 valoare numerică a celor două litere.

26. **Dumbrava** (jud. Iaşi) (IIAI). Fragment din gîtul unei amfore din pastă roz-gălbuie, pigmentată, pe suprafaţa căreia sînt însemnate cu vopsea roşie literele BA (fig. 2/9). Fragmentul a fost găsit într-o aşezare daco-carpică din secolele I-II e.n. [54].

---

47 E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 35 şi fig. 4/18, 19.
48 L. Zgusta, *Kleinasiatische Personennamen*, Praga, 1964, p. 182, § 400.
49 *Ibidem*, p. 272, § 820.
50 V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 11.
51 Informaţie S. Marinescu-Bîlcu.
52 S. Sanie, I. T. Dragomir, *loc. cit.*, Danubius, 4.
53 V. V. Kropotkin, *op. cit.*, p. 12.
54 S. Sanie şi Ş. Sanie, Cercetări istorice, 4, 1974, p. 75, fig. 12/14.

27. **Barboşi** (MIG). Gît de amforă din pastă nisipoasă de culoare gălbuie, cu torţile ovoidale aplatisate, marginea inelară puţin profilată (fig. 3/4). La jumătatea fragmentului sînt scrise cu vopsea roşie literele ΔΦ în ligatură. Monogramele, frecvente pe amforele secolelor anterioare, sînt mai rare, fără a lipsi totuşi în secolele II—III e.n.[55]. Δφ ar putea reprezenta valoarea numerică sau prescurtarea vreunui nume de tipul Δ (ά)φνη eventual ulei de laur Δ(α) φ(νέλαιον) cu toate că pentru ultimul ar mai fi corectă abrevierea Δε.

28. **Barboşi**. (MIG). Fragment din gîtul unei amfore de mari dimensiuni, lucrată din pastă roz-gălbuie, pigmentată (fig. 4/2). Către mijlocul fragmentului sînt pictate cu roşu literele ЄPM. Cele trei litere pot reprezenta prima parte a unui nume de tipul Ἑρμῆς, Ἕρμων etc. cunoscute şi prin ştampilele de pe amforele heracleene sau cosiene[56].

29. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore din pastă roz-gălbuie, pigmentată, pe care sînt însemnate literele HЄ (fig. 3/8). Trebuie luată în consideraţie valoarea numerică a celor două cifre în sistemul zecimal.

30. **Barboşi** (MIG). Fragment din gîtul unei amfore din pastă roz-gălbuie, pigmentată, pe suprafaţa căreia sînt însemnate literele K şi o parte dintr-o altă literă, posibil η. Între multiplele semnificaţii posibile este de menţionat valoarea numerică a celor două litere.

31. **Barboşi** (MIG). Gîtul înalt al unei amfore din pastă roz pigmentată, cu suprafaţa vălurită (fig. 3/11). Către bază are pictate literele ΠΒΓ.

C. Opaiţele ştampilate, publicate cu acest prilej, sînt cu excepţia nr. 40 şi 41 de tipul *Firmalampen*[57].

32. **Barboşi** (MIG). Opaiţ din pastă cărămizie cu firnis de culoare brun-roşcată. Din opaiţ s-au păstrat: o parte din perete şi jumătate din fundul bazinului (fig. 5/5). Pe fundul bazinului delimitat de două cercuri în relief se disting literele MENI probabil din ştampila [AR]MENI. Completarea este sprijinită şi de forma literei M pe ştampilele Armeni descoperite în Dacia.

33. **Barboşi** (MIG). Opaiţ din pastă cărămizie acoperit cu firnis de culoare brună, din care s-au păstrat fragmente din peretele şi fundul bazinului (fig. 5/2). Pe fundul bazinului delimitat de două cercuri în relief se pot distinge: hasta verticală a lui M şi ENI, din ştampila ARMENI. Fragmentul a fost găsit într-un complex datat cu monede de la Septimius Severus la Severus Alexander.

34. **Barboşi** (MIG). Opaiţ din pastă cărămizie acoperit cu firnis de culoare brună de tipul fără toartă şi cu canal îngust[58]. Din opaiţ s-au

[55] E. M. Staerman, *op. cit.*, p. 47, fig. 7.

[56] *Ibidem*, p. 36, fig. 4/21 a şi p. 41, fig. 5/109—112.

[57] Lucrările asupra opaiţelor, greu de egalat ca volum de un alt domeniu al arheologiei, continuă să sporească. Pentru descoperirile de pe teritoriul ţării noastre dispunem de lucrările semnate de: N. Gostar, ArhMold, 1, 1961, p. 183 şi urm.; C. Băluţă, Apulum, 5, 1964, p. 277; C. Iconomu, *Opaiţe greco-romane*, Bucureşti, 1967. Majoritatea opaiţelor ştampilate din Dobrogea sînt încă inedite. Contribuţiilor anterioare asupra lucernelor, menţionate în studiile citate, li se adaugă: T. Szentleleki, *The Ancient Lamps*, Budapesta, 1969; I. Deneuve, *Lampes de Carthage*, Paris, 1969.

[58] S. Loescke, *Lampen aus Vindonisa*, Zürich, 1919, tip IX.

păstrat : o parte a discului neted separat printr-un cordon în relief de bordura ornată cu trei protuberanțe și o parte din fundul bazinului (fig. 5/8). Pe fundul bazinului limitat de două cercuri în relief se poate distinge

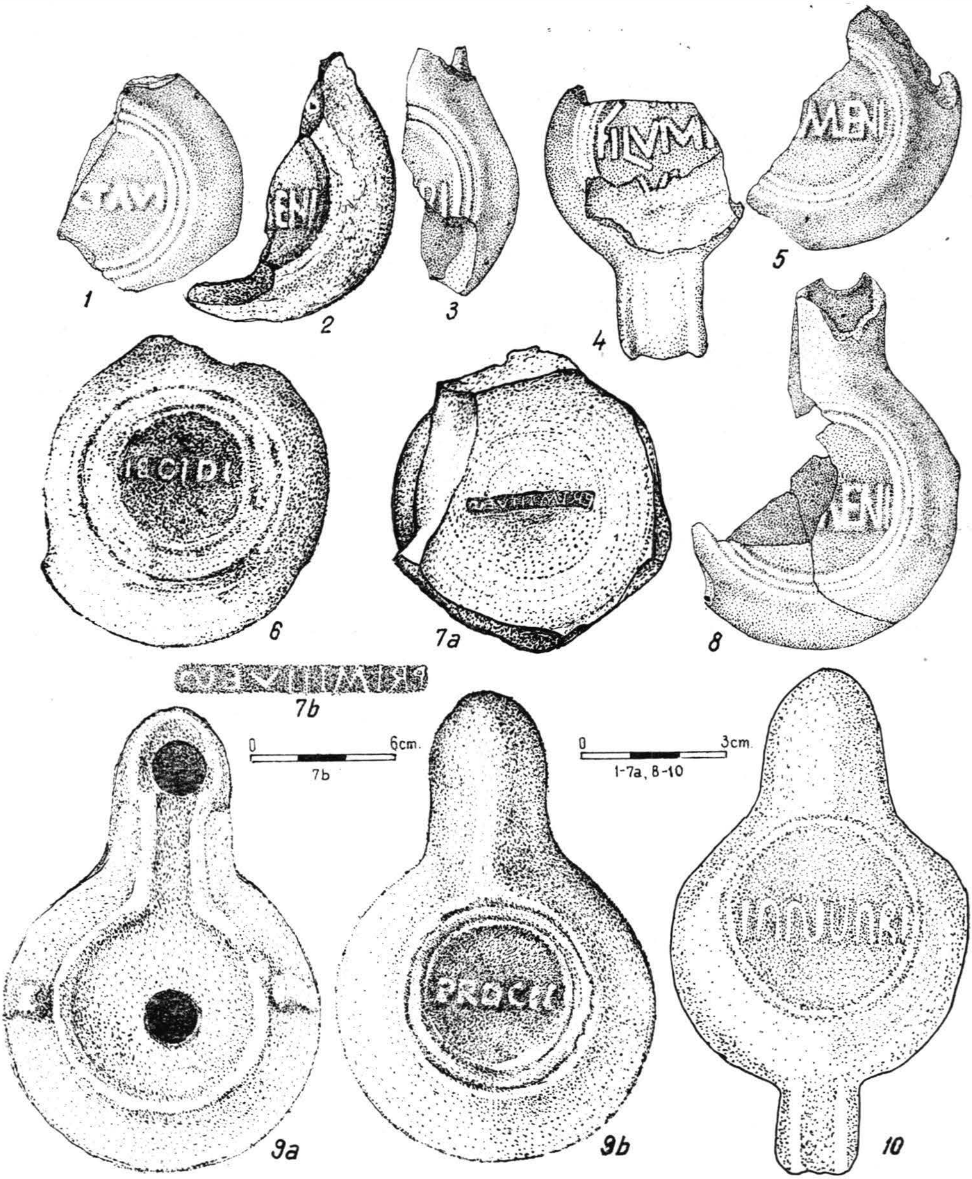

Fig. 5. 1—6, 8—10 opaițe ștampilate; 7a și b ceramica *terra sigillata*.

jumătate din litera M și literele întregi ENI, foarte probabil din ștampila ARMENI.

Armenius este considerat un producător din Dacia, deoarece opaițele cu această ștampilă sînt în număr de șase în Dacia față de două în

Moesia Inferioară [59]. Noile descoperiri de la Barboşi apropie de echilibru numărul lucernelor cu această ştampilă găsite pe teritoriul celor două provincii dunărene.

35. **Barboşi** (MIG). Opaiţ din pastă cărămizie, acoperit cu firnis de culoare brun roşcată, din care lipseşte doar o parte a discului concav (fig. 5/10). Opaiţul de tipul cu canal deschis are toartă bifidă, ciocul de formă ovală şi bordura ornată cu două protuberanţe. Pe fundul bazinului are inscripţia IANUARI. *Ianuarius* este numele unui producător nord-italic ale cărui opaiţe au o largă circulaţie şi în provinciile dunărene [60]. Ştampila *Ianuari* cunoaşte numeroase variante între altele şi datorită unor copii locale [61]. Forma rotundă a literelor de pe ştampila opaiţului de la Barboşi este foarte apropiată de unele exemplare din Pannonia [62].

36. **Barboşi** (MIG). Opaiţ din pastă cărămizie acoperit cu firnis de culoare brun-roşcată (fig. 5/3) din care s-au păstrat: fragment din disc, bordura cu o protuberanţă şi o parte din fundul bazinului limitat de două cercuri în relief. Pe fundul bazinului se disting jumătatea superioară a literei R şi I. Opaiţul a avut ştampila IANUARI mai probabil decît NERI, căci sînt ultimele litere ale unui nume mai lung.

37. **Barboşi** (MIG). Opaiţ fragmentar din pastă de culoare gălbuie acoperit cu firnis brun (fig. 5/6). Din opaiţ s-a păstrat o parte a discului neted, mai mult de jumătate din bordura ornată cu două protuberanţe şi întreg fundul bazinului. Pe fundul bazinului limitat de două cercuri incizate apare ştampila în relief IEGIDI a producătorului nord-italic *Iegidius*, binecunoscut în Pannonia [63] şi în Dacia [64].

38. **Barboşi** (MIG). Opaiţ din pastă brună-cărămizie cu urme de firnis, din care s-a păstrat doar o parte din bordura ornamentată cu o protuberanţă şi ceva mai mult de jumătate de bazin (fig. 5/1). Pe fundul bazinului, limitate de două cercuri în relief, se disting cu claritate literele CTAVI, din ştampila OCTAVI a cunoscutei *officinae* nord-italice bine reprezentate şi pe teritoriul Daciei [65]. Şi la Barboşi nivelul în care a fost găsit opaiţul aparţine primei jumătăţi a secolului al II-lea.

39. **Barboşi** (MIG). Opaiţ întreg de tipul cu canal îngust şi fără toartă [66], lucrat din pastă gălbuie, acoperit cu firnis roşu (fig. 5/9 a, b). Opaiţul are corpul rotund, discul concav şi bordura ornată cu două protuberanţe. Pe fundul bazinului delimitat de două cercuri în relief are ştampila

---

[59] N. Gostar, *op. cit.*, p. 192.

[60] *Ibidem*, p. 165—166.

[61] Ipoteza producerii unor opaiţe la Barboşi a fost emisă de D. Tudor, SCSIaşi, 4, 1953, 1—2, p. 480—481. Nu au fost găsite deocamdată tipare de opaiţe, dar producerea ceramicii superioare a fost dovedită prin prezenţa unor tipare pentru medalioane şi figurine cf. S. Sanie, Danubius, 2—3, 1969, p. 81—94.

[62] D. Iványi, *Die pannonischen Lampen*, DissPann, ser. 2, nr. 2, Budapesta, 1935, p. 189, nr. 2 402, pl. 91/63.

[63] *Ibidem*, pl. 91/86.

[64] N. Gostar, *op. cit.*, p. 183; C. Băluţă, *op. cit.*, p. 286; A. Balil, Apulum, 7, 1968, p. 462.

[65] N. Gostar, *op. cit.*, p. 168.

[66] S. Loescke, *loc. cit.*

PROCLI. *Proclius* este un producător nord-italic cunoscut în Pannonia [67], și, printr-un exemplar, în Dacia [68].

40. **Barboși** (IIAI). Opaiț fragmentar din pastă cărămizie cu urme de firnis de culoare brună. Din opaiț s-au păstrat toarta bifidă supraînălțată, o parte din bordura ornată cu motive vegetale și mai mult de jumătate din fundul bazinului (fig. 5/4). Pe fundul bazinului se disting cu claritate literele în relief FILVM și mai puțin sigur hasta verticală a unei alte litere.

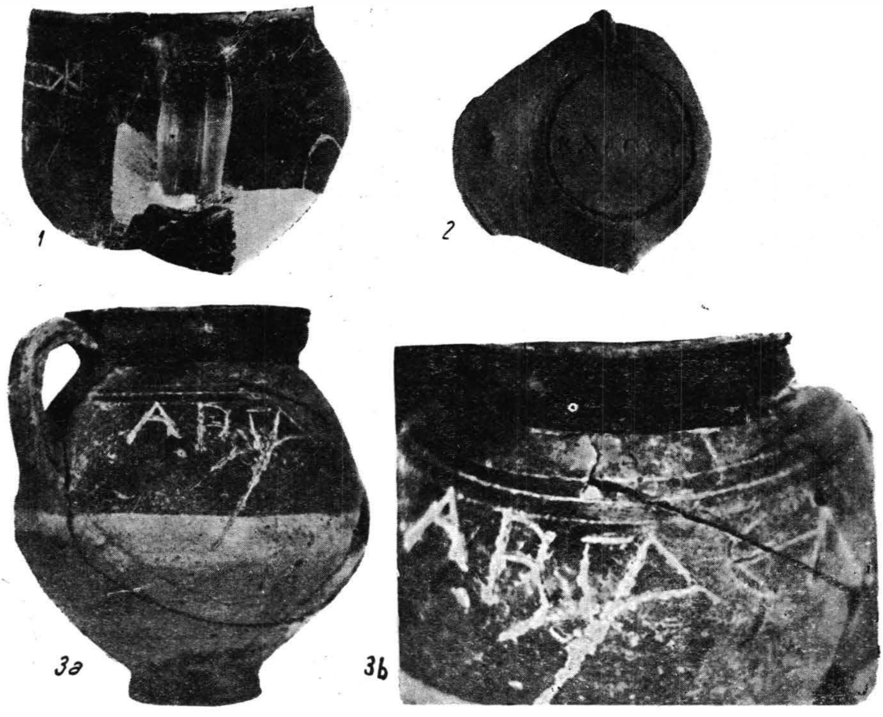

Fig. 6. 1, 3 a și b *graffiti*; 2 opaiț cu ștampilă englifă.

Dacă numele cel mai probabil al producătorului FILUM(enus), scris cu Ph sau cu F în diferite variante, este bine atestat [69], nu cunoaștem originea acestui opaiț conform numelui care indică și centrul de producție. Între cognomenele apropiate, dar ale unor opaițe de tip *Firmalampen*, am aminti pe cel al lui LMVM PHILE [70].

41. **Barboși** (MIG). Opaiț fragmentar lucrat din pastă gălbuie, acoperit cu firnis roșu. Din opaiț s-au păstrat: peretele bazinului, toarta lamelară flancată de două cercuri incizate și fundul bazinului. Pe fundul

---

[67] D. Iványi, *op. cit.*, p. 206, pl. 94/69.
[68] N. Gostar, *op. cit.*, nr. 368; D. Tudor, OR ³, p. 502.
[69] CIL, III_2, Indice, p. 2 405.
[70] CIL, XIII_3, 10 001—217a.

bazinului, demarcat printr-un cerc incizat de corpul opaiţului, apare inscripţia englifă ΚΑΡΠΟΥ (fig. 6/2). În lucrările asupra opaiţelor romane, pe care am avut posibilitatea să le consultăm, nu am găsit numele Καρπός.

42. **Barboşi** (MIG). Fragment de bol *terra sigillata* lucrat din pastă cărămizie acoperit cu un tirnis de culoare roşietică (fig. 7). Marginea bolului era marcată de o linie în relief şi friză de ove încadrate de două arcuri de cerc. Zona ornată a fragmentului este distrusă la mijloc. Partea intactă

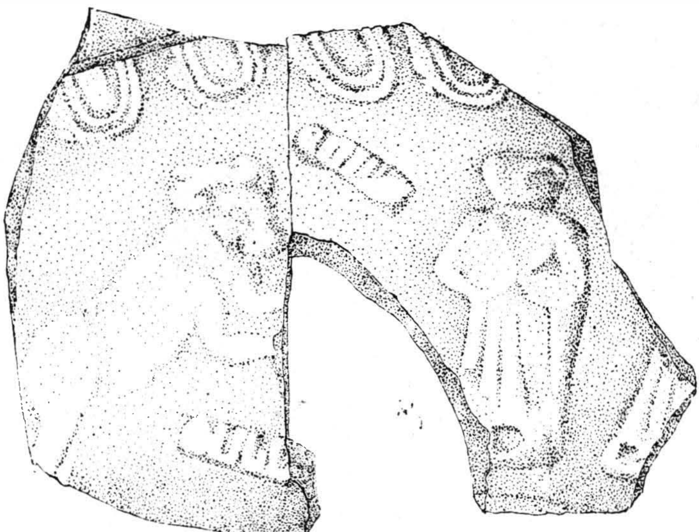

Fig. 7. Fragment de bol *terra sigillata.*

este ocupată de reprezentările a două animale : în stînga un bou în poziţie rampantă spre dreapta ; în faţa sa un alt animal, foarte probabil un urs, înveşmîntat în togă. În sfîrşit în dreapta ursului (?) o margine de togă. Sub friza de ove şi către baza fragmentului pot fi observate două ştampile, ambele incomplete. După literele întregi, dar nu îndeajuns de clare OL ILL mai distincte la una din ştampile adică OF ILL(us) [71], bolul pare a proveni dintr-o oficină galică [72]. Fragmentul a fost găsit în semibordeiul dacic 2, complex bine datat cu monede ce se succed de la Septimius Severus la Severus Alexander.

43. **Barboşi** (IIAI). Fragment dintr-o cupă cu inel de susţinere lucrată din pastă fină, cărămizie, acoperită cu un firnis de culoare roşcată. La partea interioară (fig. 5/7 a, b) încadrată într-un inel incizat se distinge ştampila retrogradă în relief PRIMITIIVES. Forma literelor este în general corectă, excepţie fac I, a cărui bază orizontală este mai puţin

[71] Inversarea literei F este cunoscută pe numeroase mărci de olar.

[72] CIL, XIII_3, 10 010, 10 023 a-f ILLOS şi ILLUS, 1 024 a ILLU.

clară, și *S* în poziție orizontală. Numele *Primitivos* este frecvent în lumea sclavilor și liberților — unii dintre ei proprietari sau lucrători în *officinae*. Astfel sînt cunoscute vase cu ștampile identice sau asemănătoare [73].

D. 44. **Barboși** (MIG). Oală cu două torți avînd jumătatea superioară acoperită cu angobă de culoare brun-roșcată și cea inferioară cu angobă albă (fig. 6/3 a, b). Pe umărul vasului sînt incizate șase litere grecești Α, Β, Γ, Δ sau Α, Ε și Λ. În situația în care considerăm a patra literă Δ, primele cinci litere sînt de la începutul alfabetului grecesc în succesiunea lor

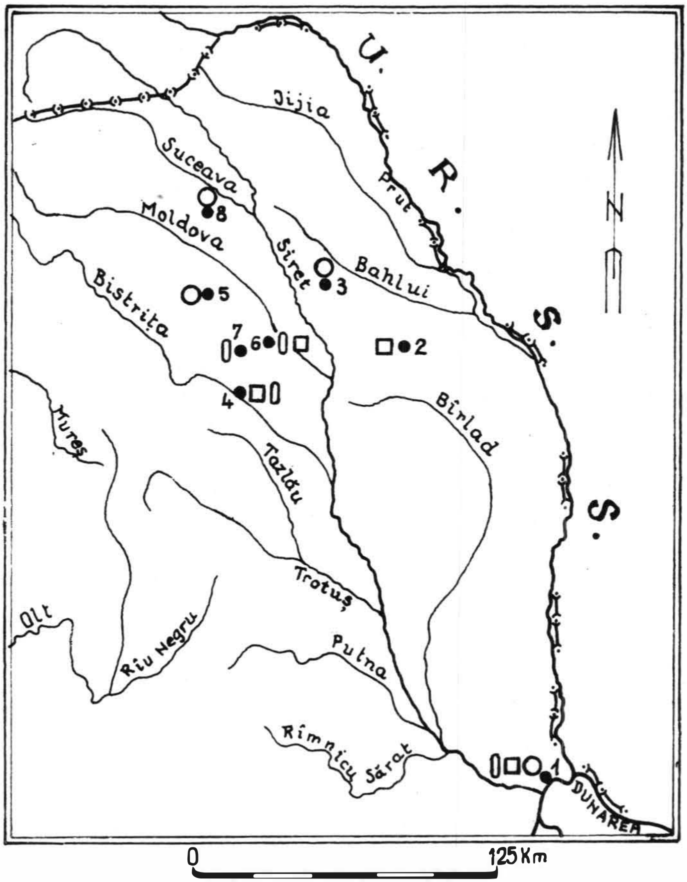

Fig. 8. Harta răspîndirii în Moldova secolelor II—III e.n. a amforelor cu inscripție:
○ în relief: Δ englife; □ însemnări cu vopsea roșie
1 Barboși; 2 Dumbrava; 3 Băiceni; 4 Roznov; 5 Tîrpești; 6 Poiana-Dulcești; 7 Văleni; 8 Pleșești.

normală. Litere disparate ca exerciții de scriere sau alfabete, uneori și în legătură cu funcția magică ce li se atribuia, au fost găsite pe multe

[73] CIL, XIII$_3$, 10 010, 1 563 a^2 PRIMITIVOS; 1 564 i$_1$ PRIMITIVSF PRIMITIVS; i$_3$ PRIMITIV; 1 565 PRIMIIIVVS.

vase [74]. Cele şase litere formează şi numele oriental Αβγαελ[75], a cărui scriere corectă este însă cu η nu cu ε.

45. **Barboşi** (IIAI). Fund de cană din pastă cărămizie, acoperită cu firnis brun-roşcat (fig. 3/9). La partea interioară a inelului de susţinere sînt incizate literele ΙΔ.

46. **Barboşi** (IIAI). Cană fragmentară cu marginea dreaptă şi toartă tip Boscoreale, în formă de capitel, lucrată din pastă gălbuie, acoperită cu firnis de culoare cafenie (fig. 6). Sub marginea cănii este zgîriată o „tabula ansata" cu un decor reticular. Sub aceasta se disting literele ΟCαβ. Sub toartă incizate mai puţin adînc pot fi observate literele întregi sau fragmentare ΙΔΙ ... ΙΓ. În dreapta torţii cîteva semne între care partea superioară a lui O.

47. **Barboşi** (MIG). Fragment dintr-un vas de mari dimensiuni lucrat la roată, din pastă cenuşie (fig. 3/10), găsit împreună cu alte materiale ceramice dacice şi romane. Pe suprafaţa vasului sînt incizate după ardere literele MTRM. Semnificaţia acestor litere, pentru care abrevierile de pe monumentele lapidare nu ne sînt utile, ar putea fi eventual M(a)tr(i) M(agnae). În acest caz vasul ar fi conţinut o ofrandă către Magna Mater Deorum (Cybele).

48. Punctul **Ilişoaia** — Murgeni, jud. Vaslui (col. Gh. Coman). Fragment dintr-un vas lucrat din pastă foarte asemănătoare amforelor cu mult nisip şi mică în compoziţie (fig. 2/2). Pe fragment sînt incizate, după ardere, cu un obiect ascuţit, cinci litere latine din care trei întregi V I N şi jumătatea inferioară de la alte două, foarte probabil C E. Dacă am considera sigure ultimele două litere, *Vince* ar putea fi o parte dintr-un nume de tipul *Vincentia* sau un cuvînt derivat de la verbul *vinco*. Fragmentul a fost găsit cu prilejul unor cercetări de suprafaţă [76].

*

Fiecare categorie a ceramicii cu inscripţie prezentată are o importanţă specifică privind istoria militară, economică sau culturală. Noile exemplare de *tegulae* adaugă un tip de ştampilă cu Legiunea a V-a Macedonica celor deja cunoscute la Barboşi.

Ştampilele în relief, englife sau însemnările de pe amfore şi de pe *mortaria*, în totalitatea lor cu litere greceşti, ilustrează faptul că în această zonă a Moesiei Inferioare şi în Moldova comerţul cu vinuri şi uleiuri a fost lăsat şi în secolele II—III e.n. pe seama centrelor greceşti, situaţie asemănătoare cu cea din alte oraşe vest şi nord-pontice. Faptul că ştampilele în relief sau englife ΔΙΟΜ, ΠЄ şi ΠΛΑ ca şi alte semne O, C sînt cunos-

---

[74] V. Pârvan, ARMSI, ser. a III-a, 2, I, p. 30, fig. A, 6 pe o oenochoe attică de la Histria alfabetul de la A la E; J. Johnson, *The Excavations at Dura Europos*, II, New Haven, 1931, p. 71.

[75] J. Fürst, *Handwörterbuch über das Alte Testament*, I, Leipzig, 1857, p. 9.

[76] Mulţumim şi pe această cale prof. Ghenuţă Coman care ne-a pus la dispoziţie fragmentul.

cute atît la Barboşi, cît şi în unele aşezări daco-carpice (Băiceni, Văleni, Tîrpeşti etc.), considerăm că nu poate fi pus doar pe seama unei surse comune [77].

De remarcat că cele trei ştampile descoperite în aşezări carpice (nr. 8, 14, indice), care-şi găsesc similitudini la Barboşi (nr. 7, 13, 15), aparţin în aşezarea romană unui nivel post Filip Arabul. Ostilităţile romano-carpice din timpul lui Filip Arabul n-au întrerupt prea multă vreme relaţiile economice cu lumea carpică, cum rezultă din unele consideraţii asupra tezaurelor monetare.

Ceramica *terra sigillata* (nr. 42, 43) şi majoritatea opaiţelor provin din atelierele apusene ale imperiului (*Ianuarius*, *Iegidius*, *Octavius*, *Proclius*). *Filume*(nus ? F) sau *Filumeni*, singurul opaiţ cu litere latine, care nu aparţine categoriei *Firmalampen*, provine dintr-un atelier necunoscut nouă.

Opaiţul cu ştampilă greacă Κάρπου îşi are originea într-un mediu de limbă greacă. În sfîrşit opaiţele *Armeni* au fost lucrate în Dacia sau Moesia Inferioară. Procentul mai mare de *graffiti* cu scriere greacă, situaţie constatată şi în alte centre ale Moesiei inferioare, se poate datora la Barboşi unor militari de origine microasiatică din Legiunea a V-a Macedonica, eventual şi unor elemente civile. Legătura cu zona microasiatică este atestată şi prin inscripţia de pe sarcofagul monumental de la Barboşi [78].

Inscripţiile pe ceramică prezentate, ilustrînd domenii diverse (militar, economic, cultural), îşi aduc contribuţia lor modestă la întregirea unor aspecte din istoria prezenţei romane pe teritoriul Moldovei şi a relaţiilor Romei cu populaţia autohtonă.

ADDENDA

Cu prilejul ultimelor săpături arheologice a fost descoperit şi un fragment din gîtul unei amfore cu ştampila ΡΟϒ, identică prin formă şi dimensiuni cu aceea de pe fragmentul de amforă cu ştampilele ΘΕΑ şi ΡΟϒ (nr. 11).

Continuînd restaurarea materialelor recoltate în anul 1972, s-a constatat că pe fragmentele din vasul de mari dimensiuni pe care erau grafitate literele MTRM (nr. 47) mai apare litera X şi o parte dintr-o cruce. Interpretarea dată în text literelor menţionate ar putea fi eventual înlocuită prin M(a)tr(i) M(ariae). Asupra acestei probleme, corelate mărturiilor creştine la Barboşi, vom reveni într-o altă notă. De menţionat de asemenea descoperirea în castrul de aici a doua cărămizi cu ştampila LEG V MAC.

---

[77] Importanţa militară a capului de pod roman de la Barboşi este binecunoscută şi precizată. Aşezarea civilă din preajmă, precum şi celelalte aşezări mai mici din *territorium*-ul transdanubian, limitat de valul Tuluceşti-Şerbeşti, au putut avea un rol însemnat şi în viaţa economică a populaţiei daco-carpice din Moldova secolelor II—III e.n. Angrenarea elementelor dacice din zona sudică a Moldovei integrată Moesiei Inferioare, în diverse activităţi civile şi militare, atestată cu prilejul unor cercetări anterioare, se putea desfăşura concomitent cu vii acţiuni comerciale în Moldova neinclusă în Imperiul roman. Barboşi situat în preajma Dunării şi principalului rîu navigabil din Moldova, Siretul, putea constitui în continuare un excelent antrepozit pentru mărfurile romane.

[78] V. Pârvan, ARMSI, ser. 1, 36, p. 112.

Tabel cu inscripțiile de pe amforele romane din secolele II-III e. n. descoperite în Moldova

Nr.	Inscripţia	Locul descoperirii	Complexul	Cronologia complexului	Tipul inscr.	Locul publicării: Nr. supra	Locul publicării: În alte lucrări
1	ΑΛ	Barboşi	Castru	Septimius Severus — Alexander Severus	○	5	
2	ʼΑΣΚΛ (ήπιος) sive ʼΑΝΓ (ε)Λ(ος)	,,	,,	Hadrianus — Philippus Arabs	○	6	
3	ΒΑ	Dumbrava	Aşezare daco-carpică	Sec. I—II e.n.	□	26	
4	C	Barboşi	Castru		▯	19	
5	C	Roznov	Aşezare carpică	Sec. II—III e.n.	▯	18	
6	C	Poiana Dulcceşti	,,	,,	□		Gh. Bichir, *Cultura carpică*, p.93
7	CI	Barboşi	Castru		▯	20	
8	Γ	Roznov	Aşezare carpică	,,	□	18	
9	ΔΙΟΜ	Băiceni	,,	,,	○	8	
10	ΔΙΟΜ	Pleşeşti			○		D. Tudor, Arh Mold, 5, p. 73, nr. 140 ; idem, Apulum, 7, p. 396
11	ΔΙΟΜ	Barboşi	Castru	Gordianus — Philippus Arabs	○	7	
12	Δ	,,	,,	,,	○	10	
13	ΔΜ	,,	,,	Septimius Severus— Alexander Severus	○	9	

Nr.	Inscripţia	Locul descoperirii	Complexul	Cronologia complexului	Tipul. inscr.	Locul publicării: Nr. supra	Locul publicării: În alte lucrări
14	ΔΦ	Barboşi	Castellum		□	27	
15	ΕΡΜ	,,	Castru		□	28	
16	ΗΜ	,,	,,	Gordianus III—Gallienus	▯	21	
17	ΗЄ	,,	,,			29	
18	ΘΑ	Văleni	Aşezare carpică	Sec. II—III e.n.	▯		Inf. V. Ursachi
19	ΘΕΑ	Barboşi	Castru	Gordianus III — Philippus Arabs	○	11	
20	ΧΡΥΜ	Tîrpeşti		Sec. II—III e.n.	○		D. Tudor, Apulum, 7, p. 396
21	ΚΗ	Barboşi	Castru		□	30	
22	. . . . ΝΤΟ	,,	,,		○	12	
23	ΛΟΥΚΙΟϹ	,,	Castellum		▯		Gh. Ştefan, Dacia, 5—6, 1938, p. 342, fig.4/16
24	ΜΥ	Poiana-Dulceşti	Aşezare carpică	Sec. II— III e.n.	▯		Gh. Bichir, *op. cit.*, p. 92
25	ΜΙΤΡ(ῆς) sive ΜΙΤΡ (ιδάτης)	Barboşi	Castru		□	25	
26	Ο	,,	,,	Gordianus III—Gallienus	▯	22	
27	ΠΒΓ	,,	,,		□	31	
28	ΠЄ	,,	,,	Philippus Arabs	○	13	
29	ΠЄ	Băiceni	Aşezare carpică	Sec. II—III e.n.	○	14	
30	ΠΛ	Văleni	,,	Sec. II—III e.n.	▯		V. Ursachi, *Carpica*, 1, p. 121
31	ΠΛΑ	Barboşi	Castru	Philippus Arabs	○	15	
32	ΠΟΗ	,,	,,	Septimius Severus-Alexander Severus	▯	23	
33	ΠΟΗ	,,	,,		▯	24	
34	ΠΟΛ	,,	,,		○	16	
35	ΠΟΣ	,,	,,	Sec. III e.n.	○	17	
36	ΡΟΥ	,,	,,	Philippus Arabs	○	11	

NOUVELLES DÉCOUVERTES DE CÉRAMIQUE ROMAINE À INSCRIPTIONS EN MOLDAVIE

RÉSUMÉ

Les auteurs publient les toutes dernières découvertes de céramique romaine à inscriptions de Moldavie. Trois *tegulae* appartiennent également à cette catégorie : deux marquées de l'estampille de la légion V Macedonica (LEG V MAC et LEG V M), la troisième de la IIe cohorte des Mattiaques (COH II MATT).

Après la description d'un *mortarium* marqué de l'estampille Φιλήμονος, l'on passe aux estampilles en relief (nos 5—17), aux inscriptions englyphiques (nos 18—24) ainsi qu'aux inscriptions peintes en rouge sur les amphores (nos 25—31). En plus des pièces découvertes dans le camp et l'agglomération civile de Barboşi, les auteurs ont noté aussi celles provenant des agglomérations daco-carpiques des IIe — IIIe siècles de n.è. (nos 8, 14, 18, 26). Les exemplaires portant la même marque pourraient s'expliquer non seulement par le fait d'une origine commune, mais aussi par le rôle d'entrepôt romain tenu par Barboşi. Quant aux estampilles et inscriptions des amphores, elles sont toutes en caractères grecs, témoignage vivant du commerce du vin et de l'huile développé par les centres grecs dans cette zone de la Mésie Inférieure et de la Moldavie.

La céramique de type terra sigillata (PRIMITIVES et OF ILL(us)), ainsi que les lampes à estampilles ont, dans leur majeure partie, pour origine la zone occidentale de l'Empire (*Ianuarius*, *Iegidius*, *Octavius*, *Proclius*). La seule lampe qui n'appartient pas au type *Firmalampen* est marquée d'une estampille en relief *Filum*(*eni*) ou *Filum*(*enus F*) ; elle provient d'un atelier non encore localisé. Une autre lampe, fragmentaire (n° 41), porte l'estampille englyphique en caractères grecs Καρποῦ. Enfin, au sujet des lampes à l'estampille *Armenius*, on suppose qu'elles ont été confectionnées en Dacie ou en Mésie Inférieure. Les auteurs mentionnent aussi quelques *graffiti* en caractères grecs (nos 44—46) et latins (nos 47—48).

Illustrant des domaines variés (militaire, économique, culturel), les inscriptions sur céramique présentées apportent leur modeste contribution à une meilleure connaissance de certains aspects de la présence romaine en territoire moldave et des rapports de Rome avec les autochtones.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. 1—3 tuiles à estampilles ; 4 *mortarium* ; 5—6 et les estampilles dont il est marqué.

Fig. 2. 1, 3, 11 amphores à estampilles en relief ; 4—5, 7—8, estampilles englyphiques ; 9—10 inscriptions à la peinture rouge ; 2 graffiti ; 6 estampille du mortarium.

Fig. 3. 3, 5—7 amphores à estampilles en relief ; 2 estampilles englyphiques ; 1, 4, 8, 11 inscriptions à la peinture rouge ; 9—10 et graffiti.

Fig. 4. 4—6, 9 amphores à estampille en relief ; 1, 3, 7—8 estampilles englyphiques ; 2—3 inscriptions à la peinture rouge.

Fig. 5. 1—6, 8—10 lampes à estampilles ; 7a et 7 b et céramique de type terra sigillata.

Fig. 6. 1, 3 et b graffiti ; 2 lampe à estampille englyphique.

Fig. 7. Fragment de bol de type terra sigillata.

Fig. 8. Carte de la diffusion en Moldavie aux IIe — IIIe siècles des amphores à inscriptions : ○ en relief ; △ englyphiques ; □ à la peinture rouge.
1 Barboşi ; 2 Dumbrava ; 3 Băiceni ; 4 Roznov 5. Tîrpeşti ; 6 Poiana-Dulceşti ; 7 Văleni ; 8 Pleşeşti.

CERAMICA LUCRATĂ CU MÎNA DIN AŞEZAREA ROMANO-BIZANTINĂ DE LA PIATRA FRECĂŢEI (secolul al VI-lea e.n.)

DE

D. VÂLCEANU şi AL. BARNEA

În multe din aşezările romano-bizantine din Dobrogea s-a descoperit, în asociere cu material tipic datînd din secolul al VI-lea, un procent oarecare — de obicei relativ mic — de vase lucrate cu mîna [1]. Acumularea unor astfel de materiale, în urma săpăturilor efectuate în aşezări diferite, a atras atenţia specialiştilor. Iniţial, o parte din vasele la care ne referim a fost interpretată ca dovadă materială a stabilirii unor grupuri de slavi în Dobrogea, în cursul secolului al VI-lea, sau ca rezultat al convieţuirii acestora cu populaţia locală [2]. Mai recent, unele vase lucrate cu mîna au servit încercării de a demonstra existenţa unei ceramici de tradiţie geto-dacică în mediul romano-bizantin, pînă în secolul al VI-lea [3]. Evident, ambele opinii au, în ultimă analiză, implicaţii deosebit de importante pentru istoria acestei regiuni, în perioada de care ne ocupăm, şi ne vom permite să revenim asupra lor.

Săpăturile arheologice începute la Piatra Frecăţei (jud. Tulcea, probabil anticul Beroe) [4] au dat la iveală o serie de fragmente ceramice

---

[1] Garvăn-Dinogetia : Gh. Ştefan, I. Barnea, M. Comşa, B. Mitrea, Materiale, 7, 1961, p. 587, 593 ; Gh. Ştefan, I. Barnea, B. Mitrea, Materiale, 8, 1962, p. 676 ; Sacidava : C. Scorpan, Pontica, 4, 1971, p. 140—145 ; cetatea Tropaeum Traiani (nepublicate) ; Mangalia : P. Diaconu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 487.

[2] Dinogetia : I. Barnea, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 253, 254 ; M. Comşa, în *I Mieczynarodnowy Kongres Arheologii Slovianskiey*, III, Varşovia, 1970, p. 322—330 ; p. 324, fig. 1, 5 ; p. 325—326 ; Capidava : *ibidem*, p. 326 ; vezi harta, p. 326, fig. 2, unde apare şi Histria pentru descoperiri similare ; C. Scorpan, Pontice, 1, 1968, p. 364—366. Tot în sudul Dunării, dar în Bulgaria, la Popina vezi J. Văjarova, *Slavianski i slavianobălgarski selişca v Bălgarskite zemi ot kraia na VI — IX vek*, Sofia, 1965, unde în grupa A, cultura I este datată în secolele VI — VIII, p. 159.

[3] O serie de cercetători afirmă inexistenţa unor urme materiale slave în Dobrogea, în secolul al VI-lea e.n. : A. Petre, Dacia, N.S., 7, 1963, p. 352 ; I. Barnea, DID, II, 1968, p. 494 ; C. Scorpan, Pontica, 3, 1970, p. 139—178 ; ibidem, 4, 1971, p. 137—150 ; ibidem, 6, 1973, p. 320 ; Dan Gh. Teodor, Carpica, 5, 1972, p. 111. Mai cu seamă ultimii trei cercetători pun pe seama unei tradiţii locale ceramica lucrată cu mîna, databilă în secolul al VI-lea, încercînd şi stabilirea unei filiaţii cu ceramica lucrată cu mîna din Dobrogea din secolele II — III, a cărei producţie nu încetează în secolele următoare. Această ultimă observaţie a fost făcută şi de Al. Barnea pentru secolele II — V în aşezările de la Dinogetia şi Tropaeum Traiani, într-o comunicare ţinută la Consfătuirea pe ţară a arheologilor din noiembrie 1971 (nepublicată).

[4] Săpăturile efectuate între 1971—1973 în aşezare au avut ca obiect cercetarea ultimelor niveluri de locuire prin sondaje sau secţiuni. În cele două secţiuni efectuate pînă acum, săpă-

şi vase întregi lucrate cu mîna. Desigur, în faza actuală a cercetărilor, noi nu dispunem decît de date parţiale, care nu pot duce la concluzii cu caracter definitiv. Considerăm, totuşi, prezentarea materialelor descoperite de noi utilă, din două motive : pe de o parte, avem cîteva exemplare întregi care pot îmbogăţi repertoriul formelor deja cunoscute, pe de altă parte, condiţiile de descoperire ni se par mai clare, permiţînd interpretări mai strînse în raport cu descoperirile din alte aşezări. În acest sens, trebuie să menţionăm că, în secţiunile de unde am recoltat cea mai mare parte a materialului la care ne referim, secolul al VI-lea este reprezentat de un singur nivel arheologic, foarte bine delimitat stratigrafic, unde infiltraţiile de materiale cronologic anterioare sau posterioare sînt extrem de rare şi în multe situaţii excluse. Acest nivel de locuire, distrus printr-un incendiu violent, prezintă în multe locuri caracterul unor complexe închise [5]. Săpăturile fiind la început, aspectul general al aşezării cu toate detaliile ce le implică o atare cercetare nu pot fi încă precizate. În orice caz, sub aspect constructiv, trebuie să menţionăm că resturile de clădiri, descoperite de noi pînă în 1973, sînt reprezentate de ziduri din pietre legate cu mortar. Sondajul nostru principal a secţionat două clădiri în care s-a locuit, dintre care una, judecînd după dimensiuni, e posibil să fi fost o cazarmă [6]. Materialul arheologic, deosebit de bogat, descoperit în interiorul acestor clădiri, reflectă abandonarea lor în grabă [7].

Referindu-ne numai la ceramică, semnalăm prezenţa a numeroase forme tipice pentru ceramica romano-bizantină din Dobrogea secolului al VI-lea ca : amfore cu striuri sau caneluri orizontale, urcioraşe cenuşii cu două toarte şi umbo pe fund, oale cu două toarte şi umbo cenuşii sau roşii, opaiţe etc. (fig. 1/1—6 şi 2/1) ca şi vase lucrate cu mîna.

Faptul că în asociere cu materialul tipic romano-bizantin, deci alături de vase lucrate la roata rapidă, apar şi vase modelate cu mîna, indică, fără putinţă de tăgadă, că locuitorii aşezării din secolul al VI-lea foloseau în gospodărie şi această ceramică „primitivă". Care era procentul de vase lucrate cu mîna, în raport cu restul ceramicii, nu putem aprecia atîta timp cît nu avem o serie de complexe dezvelite integral; dar, judecînd după proporţia existentă în momentul de faţă, cît şi după situaţia din alte aşezări, el pare să fi fost destul de mic [8].

---

turile s-au oprit la baza celui de-al treilea nivel de locuire, datînd, după materialul arheologic şi numismatic, din a doua jumătate a secolului al VI-lea e.n. Acest al treilea nivel, format dintr-un strat gros de arsură şi dărîmături, prezintă avantajul de a fi foarte bine izolat de cele două superioare (datînd din perioada feudală timpurie), printr-un nivel steril, iar de cele inferioare, de o nivelare cu lut. După cum se vede, avem de a face cu un aşa-numit „complex închis", în care, în plus, există şi avantajul unui material arheologic bine conservat.

[5] Vezi nota precedentă.

[6] Grosimea zidurilor din piatră cu mortar este de cca 75 cm, iar cele două încăperi descoperite nu comunicau între ele, ci par a fi avut intrări separate, situate pe latura frontală a clădirii. Printre resturile incendiate s-a găsit şi un umbo de fier de la un scut. O clădire analogă ca formă s-a descoperit şi la *Iatrus* (informaţie B. Böttger).

[7] Observaţiile noastre de pînă acum n-au confirmat existenţa vreunui zid de incintă; s-ar putea ca aşezarea să fi folosit doar poziţia naturală pe promontoriu.

[8] După cît ar rezulta din cercetările de la Dinogetia, vasele lucrate cu mîna din secolul al VI-lea e.n. abia dacă ating un procentaj de 2%. Cf. M. Comşa, *op. cit.*, p. 323. La Piatra Frecăţei, coeficientul este mai mare, în momentul de faţă, dar săpătura fiind restrînsă, e posibil să nu reflecte situaţia generală.

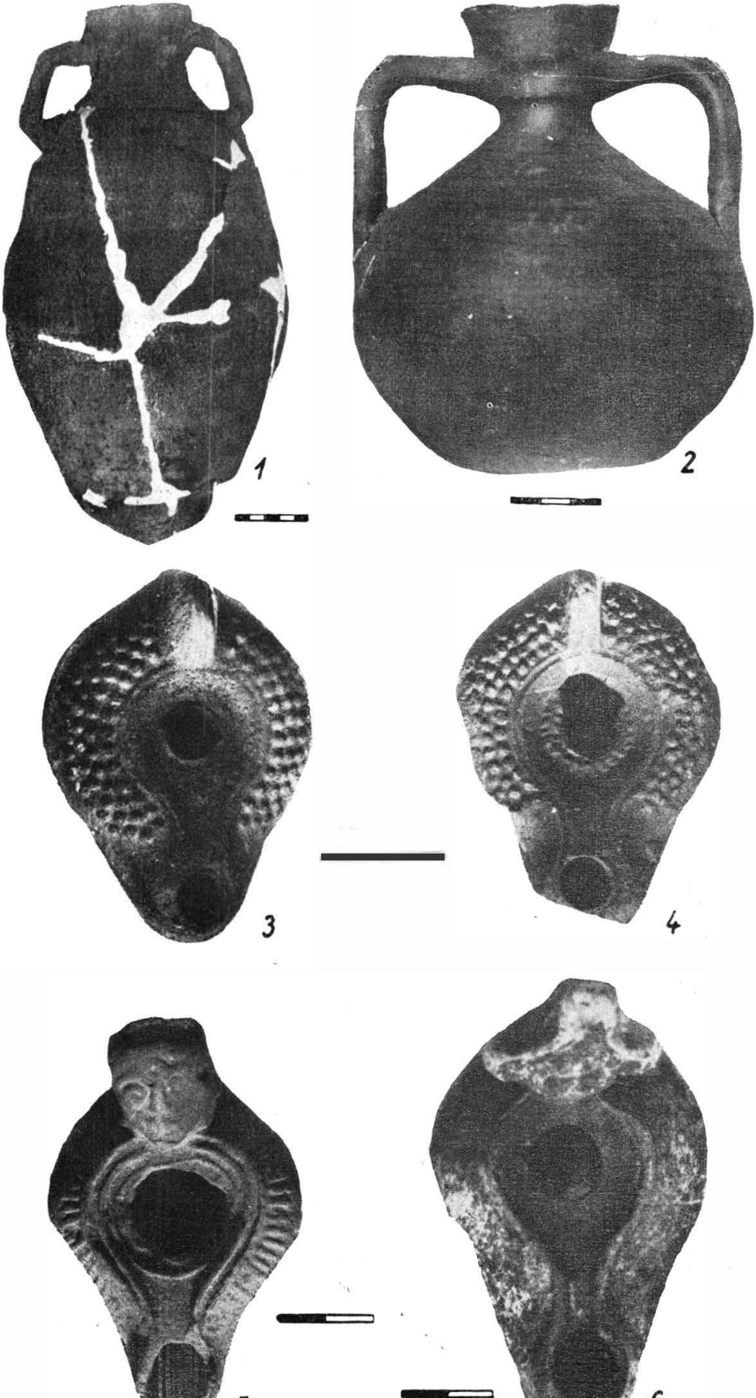

Fig. 1. Piatra Frecăţei. Ceramică romano-bizantină (secolul al VI-lea).

Repertoriul vaselor lucrate cu mîna este limitat. Cu excepţia unui singur fragment dintr-o tipsie de formă circulară cu diametrul de cca 25 cm şi avînd marginea înaltă de 2 cm (fig. 3/1), restul vaselor lucrate cu mîna descoperite de noi sînt oale fără toartă, aşa-numite vase-borcan. Toate sînt modelate dintr-o pastă ce conţine un procent destul de mare de cioburi pisate şi au fost arse reducător. Din punct de vedere al profilului, la Piatra Frecăţei există trei variante principale:

1. Vase cu diametrul maxim la nivelul umărului, unele cu buza aproape verticală şi marginea ei tăiată drept (fig. 3/4, 5), iar altele cu buza răsfrîntă în afară (fig. 3/2, 3). Într-un singur caz, marginea buzei este subţiată şi rotunjită (fig. 3/2). Dimensiunile variază între: înălţime 19,7 cm, diam. gurii 16,8 cm, diam. maxim 17,2 cm, diam. fundului 9,7 cm (fig. 3/4) şi la cîteva fragmente, diam. gurii 12—14 cm. În cadrul acestui grup se întîlnesc şi singurele elemente de decor cunoscute la vasele lucrate cu mîna de la Piatra Frecăţei. Este vorba de decorarea buzei cu crestături: pe un fragment de buză apar crestături oblice lungi de cca 1,5 cm (fig. 3/3), iar pe altul crestături dispuse radial la distanţe de cca 3 cm una de alta (fig. 3/5).

2. Vase de formă bitronconică, cu buza tăiată drept sau puţin evazată şi subţiată. Două dintre vasele atribuite de noi acestui tip au peretele mai puţin profilat, forma fiind aproape cilindrică (fig. 4/2, 3). Cel de-al treilea are o formă tipică şi este în acelaşi timp cel mai mare vas lucrat cu mîna descoperit la Piatra Frecăţei (fig. 4/1). Dimensiunile acestuia din urmă sînt: Înălţimea 26,5 cm, diam. gurii 22,5 cm, diam. maxim 29,3 cm, diam. fundului 11 cm, grosimea peretelui între 0,8 şi 1,3 cm. Dimensiunile celui mai mic vas din această grupă sînt: Înălţimea 10,3 cm, diam. maxim 8,7 cm, diam. fundului 5,3 cm, grosimea 0,5—0,8 cm; diametrul gurii pare să fi fost aproximativ egal cu cel al fundului.

3. Vase cu pîntecul rotunjit, avînd diametrul maxim pe mijloc şi buza răsfrîntă în afară, uneori cu marginea rotunjită şi îngroşată (fig. 4/4, 5). Dimensiuni: Înălţimea păstrată 16,5 cm, diam. gurii 12,5 cm, grosimea 0,7—0,9 cm (fig. 4/4).

Aceste trei grupe tipologice au fost stabilite de noi pentru o mai uşoară prezentare a materialului. Dată fiind cantitatea relativ redusă de material cu care am operat şi faptul că el provine dintr-o singură aşezare, sîntem conştienţi de limitele pe care le prezintă o asemenea clasificare. În acelaşi timp, ne simţim datori să facem cîteva precizări. După părerea noastră, utilizarea criteriului tipologic la studierea ceramicii lucrate cu mîna impune, în general, multe rezerve. Judecînd lucrurile în ansamblu, credem că se cuvine subliniată labilitatea unor asemenea tipologii. În comparaţie cu ceramica modelată la roată — mai ales în cazul roţii rapide — unde, în ultimă instanţă, se ajunge la o standardizare a formei — la vasele lucrate cu mîna poate apărea o varietate mult mai mare de profile. Lipsa grijii faţă de finisarea vaselor lucrate cu mîna, evidentă pentru această perioadă, accentuează nesiguranţa încercării de a clasifica formele. Desigur, cu rezervele cuvenite, se pot face unele grupări şi comparaţii cu materiale contemporane, dar urmărirea filiaţiei pe baza studierii formelor este greu de realizat. Mai sugestiv şi mai conclu-

dent în această privință ni se pare decorul[9]. Or, raritatea decorului la vasele de care ne ocupăm nu este de natură să ne ajute. În aceste condiții, credem că este foarte dificil să se ajungă la concluzii ferme în ce privește identificarea unor forme lucrate cu mîna, ca aparținînd anumitor grupuri etnice bine definite. Pornind de la aceste considerente, vom

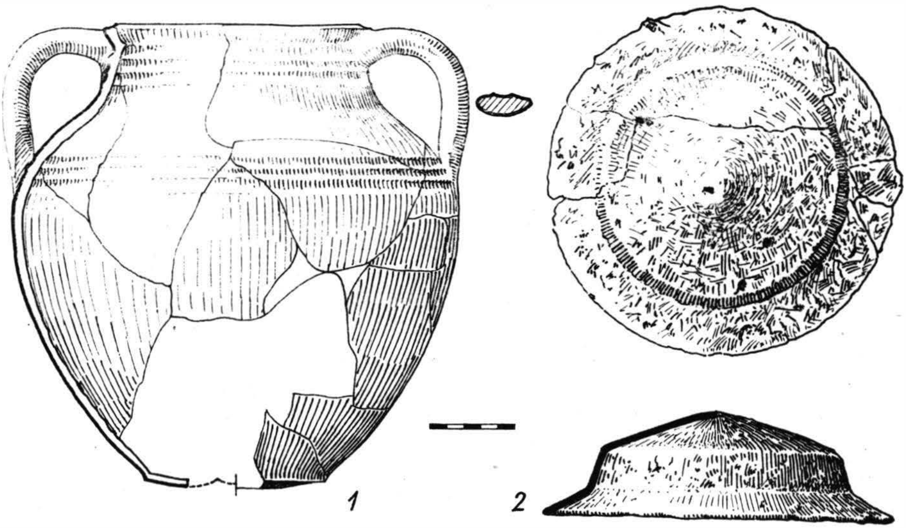

Fig. 2. Piatra Frecăței. 1 oală cu două toarte și umbo; 2 umbo de scut.

încerca să interpretăm descoperirile noastre utilizînd ca analogii acele tipuri de vase care, delimitate în timp și spațiu, prezintă următoarele caracteristici: sînt contemporane, au similitudini pregnante de formă sau decor, iar prezența lor în contextul arheologic este justificată de realitățile istorice. Privite din acest unghi, grupele de vase lucrate cu mîna de la Piatra Frecăței ne oferă următoarele date:

1. Vasele cu diametrul maxim la nivelul umărului. Grupa își găsește analogii în sudul Dunării, pentru formă, la Popina (Bulgaria, numai locuința 1)[10] și în Dobrogea, numai pentru decor (crestături pe buză), dar nu și formă la Constanța (Tomis)[11], unde în plus există și brîu cu alveole. Fără să fie prea concludente, observăm cîteva analogii și cu ceramica lucrată cu mîna de la Hlincea și de la Șipot-Suceava[12]. Pentru decor,

---

[9] C. Scorpan, în articolul său privind ceramica autohtonă din Dobrogea în secolele II — VI, constată existența decorației cu brîu alveolat pînă în secolul al VI-lea în diferite așezări (Pontica, 4, 1971, p. 137—153, passim). În ceramica lucrată cu mîna din secolul al VI-lea de la Piatra Frecăței, acest tip de decor nu este atestat pînă acum.

[10] J. Văjarova, *op. cit.*, p. 13, fig. 3/5.

[11] C. Scorpan, *op. cit.*, p. 146, fig. 5; p. 340—341, fig. 1 și 1 b.

[12] M. D. Matei, SCIV, 4, 1954, 1—2, p. 237, fig. 3—4 (decor cu crestături oblice; materialul este însă datat în secolele VIII — X); SCIV, 10, 1959, 2, p. 409—439 (datare, secolele VI — IX); Dacia, N.S., 4, 1960, p. 380, fig. 4/1—5 (buza subțiată); p. 392, datare secolele VI — VII.

slab reprezentat în cazul nostru, găsim analogii în ultimele două puncte citate şi în Insula Banului, unde se datează în secolul al VIII-lea [13], dar şi la Nezvisko pe Nistru [14] şi la Kiselevka, lîngă Kiev [15], iar pentru întreaga grupă, în R.S.S. Moldovenească, la Hanska şi Ceponosî, grupa a II-a după Rafalovici, datată în secolele VI — VII [16].

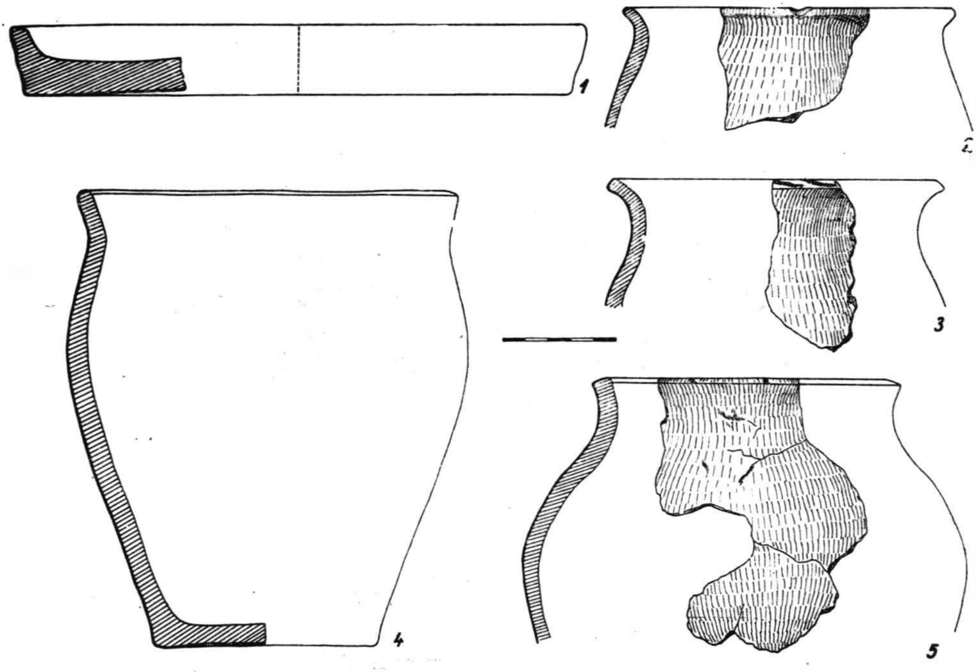

Fig. 3. Piatra Frecăţei. Ceramică lucrată cu mîna : 1 tipsie; 2—5 cale din grupa nr. 1.

Se remarcă prezenţa slabă a unei astfel de ceramici la sud de Dunăre, pe de o parte, iar pe de alta, tendinţa de a o data, în general, ceva mai tîrziu decît ne permite, în cazul nostru, complexul închis în care a fost descoperită, uneori chiar mai tîrziu cu peste un secol.

2. Vasele de formă bitronconică, mai mult sau mai puţin pronunţată. Analogii, destul de rare în Dobrogea, găsim la Dinogetia, într-o locuinţă tîrzie descoperită în interiorul aşezării [17], ca şi în descoperiri în afara aşe-

---

[13] P. Diaconu, P. Roman, în Grupul de cercetări complexe Porţile de Fier, Comunicări seria arheologică II, Craiova, 1967, p. 3—5, 8—11; vezi şi fotografia anexă. La p. 9, autorii afirmă următoarele: ,,.. nu vrem să susţinem că tipsia de lut constituie un criteriu peremptoriu în ceea ce priveşte determinarea unui anume element etnic. Este posibil ca în anumite spaţii geografice şi în anumite împrejurări istorice, tipsia de lut să fi fost folosită şi de alte populaţii decît cele slave".

[14] G. I. Smirnova, PamArh, 51, 1960, 1, p. 233, fig. 14, 4.

[15] A. M. Sorkoplias, MIA, 108, 1963, p. 142, fig. 3, 6, 8, 10 (datate VII — IX).

[16] I. A. Rafalovici, *Slaviane VI — IX vv. v. Moldavii*, Chişinău, 1972, p. 146—149, p. 136, fig. 22.

[17] I. Barnea, Dacia, N.S., 10, 1966, p. 252, fig. 13/6.

zării[18]. În schimb, nu există asemănări de formă cu materialele ceramice lucrate cu mîna, din aceeaşi perioadă, descoperite în ultimii ani în Dobrogea[19]. Găsim însă analogii în sudul U.R.S.S. în zona satului Voloşskii[20],

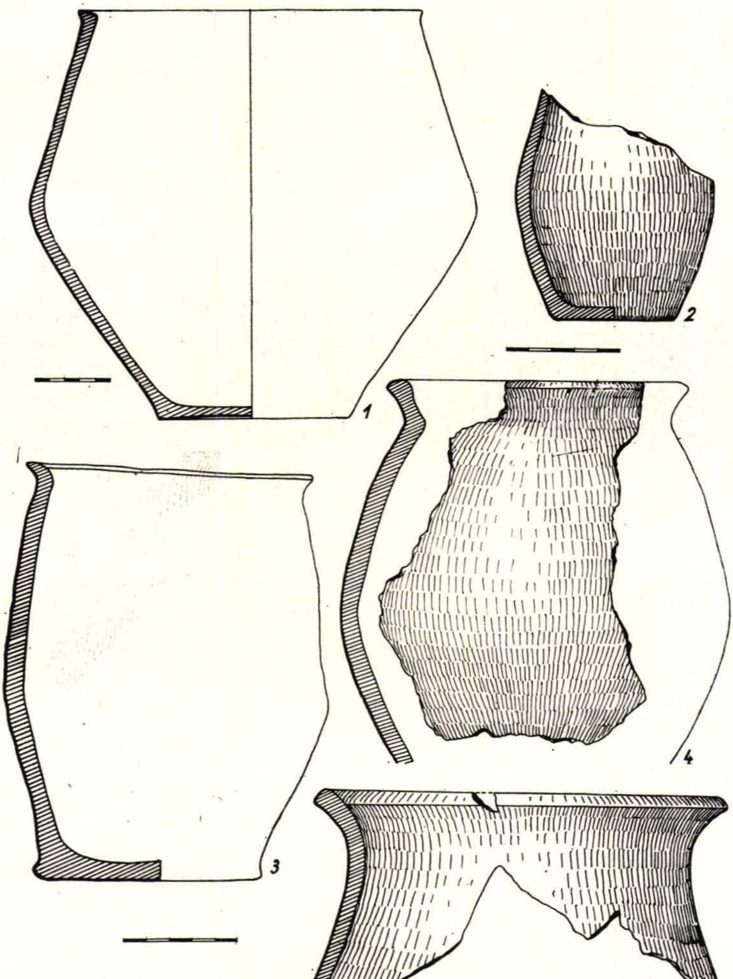

Fig. 4. Piatra Frecăţei. Ceramică lucrată cu mîna: 1—3 oale din grupa nr. 2; 4—5 oale din grupa nr. 3.

la Nezvisko pe Nistru[21] şi la Recea în R.S.S. Moldovenească, corespunzînd grupei I după Rafalovici, datată în secolele VI-VII e.n.[22]. Remarcăm din nou, ca şi în cazul precedent, tendinţa de datare mai tîrzie a acestei

[18] M. Comşa, *op. cit.*, p. 324, fig. 1/5.
[19] Cf. C. Scorpan, *op. cit.*, n. 1, 3, 9, 11.
[20] D. T. Berezoveţ, MIA, 108, 1963, p. 198, fig. 26/1—2.
[21] G. I. Smirnova, *op. cit.*, p. 232, fig. 13, 14.
[22] I. A. Rafalovici, *op. cit.*, p. 140—146, p. 135, fig. 21/1—4.

grupe de ceramică în spaţiul nord-dunărean, deşi, ţinînd seama de atribuirea ei slavilor, ne-am aştepta ca lucrurile să se petreacă invers, potrivit deplasării slavilor de la nord către sud.

3. Vasele cu diametrul maxim la mijloc, cu pîntecul rotunjit. Se apropie, ca profil, de unele forme de tradiţie romană mai timpurii sau din aceeaşi perioadă găsite pînă acum în Dobrogea [23]. Remarcăm prezenţa unei forme asemănătoare de vas lucrat cu mîna la Tîrgşor (jud. Prahova), databil, potrivit datelor stratigrafice, în secolul al V-lea sau începutul secolului al VI-lea[24]. Mai spre vest, în aria cîmpiei Burdea (jud. Teleorman), în aşezarea autohtonă de secol VI de la Dulceanca, se folosea şi o ceramică lucrată cu mîna ale cărei asemănări de formă cu grupa aici discutată, dar şi, parţial, cu unele profile din prima grupă, nu sînt întîmplătoare [25]. Analogiile din cadrul prezentei grupe, mai curînd cu unele forme romane lucrate la roată, mai vechi sau contemporane, decît cu ceramica slavă din secolele VI-VIII, descoperită în teritorii în care prezenţa slavilor e atestată [26], ne-ar îndemna să credem într-o producţie şi tradiţie locală a acestei ceramici imitînd uneori formele romane. În general, ţinînd cont de asocierea acestor materiale (minoritare) cu masa mare a ceramicii romano-bizantine, ni se pare mai verosimil ca folosirea concomitentă a ceramicii lucrate cu mîna, indiferent dacă era produsă pe loc sau adusă, cu cea modelată la roată, într-o aşezare ca aceea de care ne ocupăm, să depindă mai curînd de scopul utilizării vaselor de lut, decît de componenţa etnică a aşezării.

Datarea. În stratul de cenuşă şi dărîmături care marchează sfîrşitul aşezării romano-bizantine de la Piatra Frecăţei, strat ce în interiorul locuinţelor depăşeşte uneori grosimea de 1 m, s-au descoperit, în afară de o cantitate apreciabilă de ceramică tipică, de la opaiţe la amfore (fig. 1/1— 6), şi o serie de obiecte de metal între care un umbo de scut (fig.2/2) şi numeroase monede. Majoritatea monedelor găsite în nivelul din secolul al VI-lea sînt din vremea lui Iustinian şi Iustin II şi Sofia. Din 13 monede de bronz una este neidentificată, 8 sînt de la Iustinian, între care, mai timpurii, două din perioada 527—538, iar patru de la Iustin II şi Sofia, între care cea mai nouă datează din anii 575—576 [27]. Probabil că unul din atacurile avaro-slave de după aceşti ani va fi distrus aşezarea de la Piatra Frecăţei printr-un incendiu foarte puternic, după cum arată nivelul gros de arsură din secţiunile practicate de noi. Aşezarea va fi fost distrusă la sfîrşitul deceniului al VIII-lea sau în cursul deceniului al IX-lea al secolului al VI-lea e.n., cînd incursiunile barbare sînt destul de numeroase, mai ales în cei patru ani de după 579—580, menţionaţi în cronica lui Ioan din Efes [28]. În zonele săpate de noi, locuirea nu s-a mai reluat, neexistînd nici un fel de refacere.

---

23 I. Barnea, SCIV, 20, 1969, 2, p. 263, 259, fig. 9/1—3 şi 7.

24 Gh. Diaconu, SCIV, 11, 1960, 1, p. 56, 57, fig. 4.

25 S. Dolinescu-Ferche, *Aşezări din secolele III şi VI e.n. în SV Munteniei. Cercetările de la Dulceanca*, Bucureşti, 1974, complex nr. 8, p. 71—73, fig. 63, 64; bordei nr. 1, p. 83, p. 85, fig. 88 ş.a.

26 Între grupele de ceramică slavă făcute pentru R.S.S. Moldovenească, spre exemplu (vezi asupra n. 16), nu am găsit analogii.

27 Identificări făcute cu ajutorul colegului Gh. Poenaru-Bordea, căruia îi mulţumim şi aici.

28 Ioan din Efes, *Hist. Eccl.*, VI, 25, după R. Vulpe, I. Barnea, DID, II, 1968, p. 432.

Concluzii. În ansamblu, în studiile realizate pînă acum atribuirea ceramicii lucrate cu mîna din așezările la care ne-am referit s-a făcut pe baza studiului tipologic. După cum s-a văzut, criteriul este utilizat și de noi, dar cu unele rezerve pe care le enunțăm mai jos: 1) Nu întotdeauna profilul este foarte concludent, vasele fiind lucrate cu mîna; 2) Vase lucrate în aceeași tehnică, unele de factură cvasi-identică cu ale noastre, au fost descoperite în nivelurile mai vechi, din așezările romane din Dobrogea, probînd o tradiție și o necesitate locală, mai curînd decît aportul unor populații străine. 3) Diversitatea profilelor rezultînd, după părerea noastră, din procedeul tehnic, mult mai mare la vasele lucrate cu mîna decît la cele lucrate cu roata, care prin forța lucrurilor se standardizează, nu permite, credem, atribuiri globale care să prezinte certitudine.

Materialul descoperit de noi se caracterizează, cu excepția a două fragmente, prin lipsa decorului, părînd să difere astfel de exemplare din aproximativ aceeași perioadă din alte descoperiri deja publicate. Ținînd cont de certitudinea datării, credem că observația poate fi reținută ca un element caracteristic pentru ceramica de această factură de la sfîrșitul secolului al VI-lea e.n. Pornind de aici, dacă nu cumva există grupe zonale cu caracteristici diverse, materialele cu decor diferit din alte așezări, sau în a căror datare decorul joacă un rol mai mare, ar putea căpăta o altă datare.

Avînd în vedere caracterul funcțional al ceramicii lucrate cu mîna, folosită, cum se știe, și în perioadele anterioare alături de ceramica de foarte bună calitate sau comună lucrată cu roata rapidă, atribuirea ei etnică pare mai dificilă. Evident, unele analogii exacte de formă trebuie luate în considerare. În acest sens, subliniem că vasul bitronconic prezentat de noi își găsește analogii perfecte doar în descoperirile slave de tipul celor de la Nezvisko și Recea [29]. Constatarea ne determină să interpretăm prezența acestui tip de vas, ca și a celor din grupa 1, care își găsesc analogii în așezări slave, ca rezultat al contactelor între locuitorii așezărilor romano-bizantine din Dobrogea — mai curînd ai celor de pe *limes* — și unele grupuri slave pătrunse la sud de Dunăre în secolul al VI-lea. Dealtfel, negarea oricăror prezențe slave la Dunărea de Jos în această perioadă ar însemna și o negare a izvoarelor istorice, iar acestea din urmă ne oferă, în primul rînd, date despre militari de origine slavă angajați în imperiu împotriva atacurilor barbare [30], dar și despre grupuri de sclavini care, încă înaintea jumătății secolului al VI-lea, se așezaseră la Adina sau Ulmetum [31], ultima refăcută din temelii de Iustinian [32].

După părerea noastră, caracterul descoperirilor de la Piatra Frecăței nu ne permite să vorbim de prezența efectivă a unui grup slav în însăși această așezare. Ținem cont, în primul rînd, de aspectul construc-

---

[29] Vezi mai sus, n. 21, 22. Discuțiile asupra originii acestei forme și a celor care o însoțesc în așezările de același tip sînt departe de a fi ajuns la o concluzie comună și fermă, dar depășesc cadrul lucrării de față.

[30] Pasajul despre Chilbudios din Procopius este revelator în acest sens. Procopius, *De bello Gothico*, III, 14, 1—6, Bonn, 1833, p. 331—332. Cf. și N. Iorga, *Histoire des Roumains*, II, București, 1937, p. 299, 306; M. Comșa, în *Istoria României*, I, 1960, p. 731; DID, II, p. 417—418.

[31] Procopius, *De aedificiis*, IV, 7, 17; *De bello Gothico*, p. 293. Cf. și N. Iorga, *op. cit.*, p. 306; M. Comșa, *op. cit.*, p. 730; DID, II, p. 419.

[32] DID, II, p. 422—423.

ţiilor mari cu ziduri groase de piatră cu mortar, construite în tehnica romană, legate de nivelul distrus şi constituind probabil o cazarmă. Or, este lucru ştiut că descoperirile arheologice din aşezările slave sau de tip slav confirmă aserţiunea lui Procopius că slavii trăiau în bordeie [33], în timp ce, în cazul nostru, clădirea cu ziduri de piatră marchează aspectul clasic al unei aşezări romane tîrzii. La aceasta se adaugă procentul mic de elemente „barbare" descoperite în nivelul de secol VI din aşezare, prin săpăturile făcute pînă acum. În al doilea rînd, subliniem că cercetările ample desfăşurate în necropola aşezării de la Piatra Frecăţei, cu toate că au dat un număr impresionant de morminte din secolul al VI-lea, nu au scos la iveală nici un mormînt care să poată fi atribuit slavilor. Or, avînd în vedere perioada scurtă de timp cuprinsă între momentul posibil al infiltrării şi stabilirii primelor grupuri de slavi şi cel al distrugerii aşezării (în jur a 50 de ani), pare puţin probabilă „asimilarea" atît de rapidă a unor elemente etnice slave, mai ales în ceea ce priveşte adaptarea la condiţiile de viaţă de tip „urban". Ca atare, sub rezerva completărilor pe care le vor putea aduce cercetările viitoare, credem că materialele prezentate de noi reflectă mai curînd relaţiile dintre populaţia romano-bizantină de la Piatra Frecăţei şi unele grupuri de slavi stabilite eventual în apropiere, fără a fi vorba de o convieţuire efectivă.

În acelaşi timp, considerăm că nu trebuie exclusă posibilitatea ca unele vase lucrate cu mîna să reprezinte şi continuarea unor tradiţii mai vechi, mai ales dacă ţinem seama de împrejurările favorabile create de fenomenul de ruralizare şi „barbarizare" petrecut către sfîrşitul secolului al VI-lea pe teritoriul Dobrogei romane [34]. În ultimă instanţă, indiciile oferite de astfel de materiale, destul de puţine la număr, şi descoperite în alte aşezări, nu întotdeauna în condiţii de datare foarte sigure, nu pot fi folosite global, după părerea noastră, ca dovezi determinante pentru interpretări de ordin etnic [35], ele constituind numai unul din aspectele variate ale evoluţiei vieţii frămîntate din aşezările romano-bizantine la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea.

LA CÉRAMIQUE TRAVAILLÉE À LA MAIN DU SITE ROMANO — BYZANTIN DE PIATRA FRECĂŢEI (VIe s.)

RÉSUMÉ

Dans le site romano-byzantin de Piatra Frecăţei (Beroe), le VIe s. de n.è. est représenté par une seule couche archéologique, détruite à la suite d'un violent incendie vers la fin du VIe s (peu après 579—580). Des murailles en pierre liées au mortier enferment un bâtiment qui paraît

[33] Procopius, Ὑπὲρ τῶν πολέμων, VII, 14, 24; *Fontes Historiae Daco-Romanae*, II, 1970, p. 442—443.

[34] În acest sens, ni se pare just raţionamentul lui C. Scorpan privind continuitatea anumitor elemente ale culturii getice pînă în această perioadă, Pontica, 3, 1970, p. 174.

[35] Astfel de materiale, găsite în mediul romano-bizantin tîrziu, pot marca mai curînd o expresie a sus-numitului proces de ruralizare premergător căderii limesului. Cu riscul de a ne repeta, credem că atribuirea etnică a ceramicii, categorie arheologică cu rol strict funcţional, are, în condiţiile date, o valoare cu totul relativă. Ni se pare mai normal să admitem că unele vase lucrate cu mîna răspundeau unor necesităţi, fiind folosite în casele locuitorilor aşezărilor romano-bizantine indiferent de originea lor etnică.

de grandes dimensions (peut-être une caserne). Avec la céramique romano-byzantine typique, on a trouvé ensemble un petit pourcentage (moins de 10%) de pots entiers ou fragmentaires travaillés à la main, quelques-uns s'encadrant dans la typologie de la céramique slave, des autres représentant des imitations locales des formes romaines, tous partagés par les auteurs, après la forme, en trois groupes.

Le critérium typologique utilisé jusqu'à présent pour identifier telle céramique n'est pas toujours concluant, vu la diversité des profils des pots, celle-ci due premièrement au procédé technique.

Vu son caractère fonctionnel, il est aussi difficile d'établir auquel groupe ethnique appartient la céramique travaillée à la main utilisée avec la céramique travaillée au tour du potier encore avant le VIe siècle dans les sites romains et romano-byzantins.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Piatra Frecăței. Céramique romano-byzantine (VIe s,).
Fig. 2. Piatra Frecăței. 1 pot avec deux anses et umbo ; 2 umbo d'un bouclier.
Fig. 3. Piatra Frecăței. Céramique travaillée à la main : 1 plat ; 2 pots du premier groupe.
Fig. 4. Piatra Frecăței. Céramique travaillée à la main : 1—3 pots du deuxième groupe ; 4—5 pots du troisième groupe.

ΠΥΡΓΟΙ — TURRES

DE

EMILIA DORUŢIU-BOILĂ

Plîngerea ţăranilor din Chora Dagei împotriva abuzurilor autorităţilor locale romane, păstrată pe o inscripţie descoperită în săpăturile de la Histria [1], pomeneşte numele unei aşezări de pe teritoriul histrian: (οἱ ἐκ τοῦ λεγομένου) Λαϊκοῦ Πύργου. Acest toponim, tradus de editor prin („cei din numitul Turn al Lailor", a fost pus în legătură cu construcţia de *burgi* şi *praesidia* „ob tutelam provinciae Thraciae", atestată în timpul domniei lui Antoninus Pius. Sub ameninţarea incursiunilor barbarilor care atacau dinspre nordul Mării Negre, măsurile de întărire a limesului Traciei, luate în timpul lui Antoninus Pius, ar fi cuprins şi litoralul dobrogean. Aşezarea, întemeiată de lai undeva pe litoral, ar fi fost folosită mai tîrziu de stăpînirea romană ca punct strategic, fiind construit aici un turn de pază. Această interpretare, dată mai întîi de S. Lambrino [2], a fost adoptată de majoritatea cercetătorilor care s-au ocupat într-un context sau altul de istoria Dobrogei romane şi ea apare şi în studiul lui G. Forni despre limesul roman [3], învăţatul italian fiind totuşi de părere că nici una din aceste fortificaţii nu era direct legată de organizarea limes-ului. În acest sens citează un pasaj din comentariul lui L. Robert referitor la explicaţia dată de S. Lambrino inscripţiei dobrogene mai susamintite. L. Robert sugera în treacăt că „turnul" din Laikos Pyrgos poate fi înţeles independent de sistemul roman de fortificaţii, aşa cum se întîlnesc în anumite sate şi domenii din lumea antică [4].

Drept fortificaţii minore de coastă au fost interpretate şi „turnurile" din *vicus* Turris Muca (...) şi Stratonis (Turris) [5]. V. Pârvan, ocupîndu-se de zidul cetăţii Tomis, lega numele aşezării Turris Muca (...) de

[1] I. Stoian, SCIV, 2, 1951, 2, p. 137—157 (cf. J. şi L. Robert, Bulletin Épigraphique 1958, 341); idem, Dacia N.S., 3, 1959, p. 369—390 (J. şi L. Robert, Bulletin Épigraphique, 1961, 426).

[2] S. Lambrino, *Mélanges Marouzeau*, 1948, p. 326 şi 342—343; R. Vulpe, SCIV, 4, 1953, 3—4, p. 738—739; I. Stoian, Dacia, N.S., 3, 1959, în special p, 385, 389.

[3] G. Forni, *Dizionario epigrafico di antichità romane*, IV, fasc. 34—40, Roma, 1959 — 1962, art. *Limes*, col. 1 091 sqq.

[4] Bulletin Épigraphique, 1949, 109: „Il nous semble qu'il put s'agir de « tours » indépendantes d'un systhème romain de fortifications, comme on en connait dans maint domaine et maint village du monde antique (le raisonnement de la page 334 deviendrait bien plus simple)".

[5] R. Vulpe, DID, II, 1968, p. 143; Al. Suceveanu, într-un articol tratînd despre apărarea litoralului dobrogean în epoca imperială (RRH, 13, 1974, 2, p. 217—238), consideră aceste "turnuri" ca făcînd parte din sistemul unitar al unui presupus limes roman maritim: „ ... ce *pyrgos* — turris représente sans doute une fortification typique pour un limes — que les autorités militaires romaines ne pouvaient en tout cas ignorer, si ce n'était même leur propre œuvre ... Mentionons du reste que la même situation se présente à vicus Turris Muca ... et, peut-être aussi, à Stratonis Turris, au sud de Tomis ..." (p. 229).

numele unuia din turnurile zidului de incintă al cetății Tomis ridicat de tracul Muca (...) [6].

Presupunerea că în timpul lui Antoninus Pius s-ar fi executat lucrări de fortificare a litoralului dobrogean, asemănătoare cu cele efectuate în Tracia [7], în sine plauzibilă, nu este sprijinită de nici un document. „Turnurile" din toponimele dobrogene nu aduc o dovadă în acest sens. Inscripțiile care ni le fac cunoscute pomenesc așezări rurale ale căror nume arată că acolo existaseră cîndva „turnuri" cu caracter civil: turnul lailor sau al lui Laikos, turnul lui Muca (...) și turnul lui Strato. La data gravării inscripției din Chora Dagei și mai exact, atunci cînd Antonius Hiberus, guvernatorul din anii 135—139, a hotărît limitarea obligațiilor sătenilor față de *cursus publicus*, „turnul" din Laikos Pyrgos era o amintire a unor realități mai vechi, păstrate în numele așezării.

În antichitatea clasică și elenistică, *pyrgoi* denumeau construcții rurale destinate exploatării agricole, precum și adăpostirii oamenilor și vitelor în caz de primejdie. Aceste edificii erau răspîndite în toate ținuturile din bazinul Mediteranei și ele constituiau o serie arhitectonică bine definită [8]. În papiri *pyrgos* desemna o clădire servind pentru locuit și exploatare agricolă, dar oferind și adăpost în caz de primejdie [9]. Din unele descrieri antice reiese că o fermă grecească la țară era compusă dintr-o casă de locuit (οἰκία), o curte (αὐλή) și un turn (πύργος) ce servea pentru păstrarea grînelor, ca locuință pentru sclavi și ca atelier. Asemenea complexe, compuse dintr-o curte, o casă și un turn, au fost descoperite în săpături arheologice în sudul Atticii și în insule, la Thasos,

---

[6] V. Pârvan, *Zidul cetății Tomis*, ARMSI, ser. a II-a, 37, 1914—1915, p. 432—433: „... tracul Muca ... a ridicat unul din turnurile zidului de incintă al cetății Tomis pe latura dinspre Anadolchioi din propriile sale mijloace și pe viitorime a rămas turnul numit după dînsul: Turris Mucaporeos ori — traleos. Satul cu organizație romană, *vicus*, întemeiat lîngă Tomis dinspre această parte, ... s-a numit după turnul cel mai apropiat al cetății, care tocmai fusese clădit, vicus Turris Muca ...". Această reconstruire a fortificațiilor tomitane V. Pârvan o data în vremea lui Nero. Mai tîrziu, V. Pârvan a renunțat la această lectură, propunînd vicus „Durremuca" (*Histria*, VII, p. 99, n. 1).

[7] Cf. inscripțiile: *Imp. Caes. T. Aelius Hadrianus Antoninus Aug. Pius p.p., trib pot XVIII, cos. IIII, burgos et praesidia ob tutelam provinciae Thraciae fecit curante C. Iulio Commodo Orfitiano leg. Aug. pr. pr. per fines col. Fl. Deult. burgos et praesidium* (Izvestiia Sofia, 4, 1926—1927, p. 107, nr. 31 AnnÉp, 1927, 49); *Imp. Caes. T. Ael. Hadrian. Antoninus Aug. Pius, p.p., trib. pot XV, cos. III, praesidia et burgos ob tutelam provinc. Thraciae fecit curante C. Gallonio Fron(to)ne Q. Marcio Turbone, leg. Aug. pr. pr., per fines civitatis Serd(ic)ensium regione Dyptens(ium), praesidia n. III, burgi n. XII, pruri n. CIX* (V. Beševliev, *Epigrafski Prinosi*, Sofia, 1952, p. 33—35 AnnÉp, 1957, 279); ... *per fines civitatis Marcianopolitanorum, regione Gelegetiorum in propinquo phruri n* ... (M. Mircev, Izvestija Varna, 12 1961, p. 15, nr. 14); ... ἡ πόλις Βιζυηνῶν κατεσκεύασεν τοὺς πύργους διὰ ἐπιμελητῶν Φίρμου Αὐλουπόρεος καὶ Αὐλουκένθου καὶ 'Ράζδου 'Ιακίνθου εὐτυχεῖτε Arkeologia ve etnografia Dergisi, 4, 1940, p. 76 sq. AnnÉp, 1951, 257); *burgos et praesidia ob tutelam provinciae Thraciae fecit curante C. Gallonio Frontone. Q. Marcio Turbone elgato Aug. pr. pr. per fines civitatis Traianensium regione ..., burgi, n. XI, praesidia* ... (Chr. Buiukliev, Arheologija Sofia, 6, 1964, 1, p. 29—33).

[8] P. Grimal, *Les maisons à tour hellénistiques et romaines*, MEFRA, 56, 1939, fasc. 1—4, p. 28—59.

[9] Cf. Fr. Preisigke, *Wörterbuch der griechischen Papyrusurkunden*, II, s.v. *Pyrgos*; idem, *Die Begriffe πῦργος und στέγη bei der Hausanlage*, Hermes, 54, 1919, p. 423—432.

Naxos, Siphnos, Andros[10]. De obicei, etajul superior al acestor turnuri servea ca hambar, iar la parter se păstra vin în amfore, ulei în *pythoi*, şi tot acolo se desfăşura o parte din activitatea femeilor din serviciul fermei, adeseori sclave.

La Teos *pyrgoi* erau fermele aristocraţiei agrare care a monopolizat şi şi-a împărţit pămînturile cetăţii[11]. Diviziunea în loturi s-a făcut de la întemeiere, iar numele ,,turnurilor'' păstrau numele primilor proprietari. Este interesant că printre aceste nume se află şi nume ,,barbare'' ale vechilor locuitori băştinaşi din hinterlandul oraşului (de ex. τοῦ Δάδδου πύργος). La Xenophon, *Anabasis*, VII, 8,8 sqq., *pyrgos* apare întrebuinţat în acelaşi sens cu *thyrsis*, pentru fermele în care trăiau persanii bogaţi şi pentru reşedinţa lui Seuthes (Anabasis, VII, 2,21). În documentele din Asia Mică termeni echivalenţi cu *pyrgos* sînt *tetrapyrgion*, *baris* (de ex. în textele relative la arendarea unor pămînturi în Laodiceea), *choria*, toate cu sensul de ferme rurale. Mai tîrziu, numele comun pierzîndu-şi

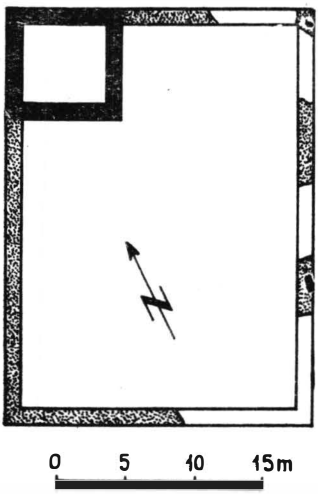

Fig. 1. Planul unei ferme cu turn la Tasos (după John H. Young, Hesperia, 25, 1956, 2, p, 139, fig. 7).

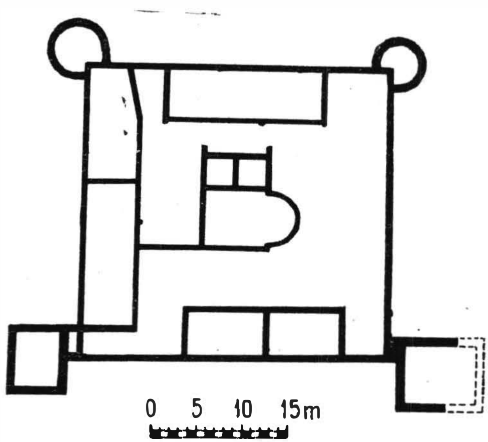

Fig. 2. Planul unei *villa* fortificate de la Orlandovci, Bulgaria, secolul al IV-lea (după D. P. Dimitrov, *Studia in Honorem Acad. D. Dečev*, Sofia, 1958, p. 695, fig. 4).

semnificaţia de la început a devenit nume propriu şi numeroase oraşe din Asia Mică sînt cunoscute cu numele Baris ori Pyrgos[12].

În Africa şi Spania ,,turnurile'' au fost la originea satelor şi a oraşelor. Aici ele serveau şi pentru apărare, în special cele de pe litoral[13].

[10] Vezi discuţia detaliată pentru pyrgoi în Attica şi insulele greceşti la J. H. Young, *Studies in South Attica*, Hesperia, 25, 1956, 2, p. 122—146; D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, part. XII, *Domestic and public architecture*, Baltimore, 1946, p. 31, n. 97; p. 81, n. 8; p. 413, n. 56.

[11] D. W. S. Hunt, *Feudal survivals in Ionia*, JHS, 67, 1947, p. 68—76. Pentru etimologia termenului *Pyrgos*, vezi P. Kretschmer, Glotta, 22, p. 100 sq.

[12] *Pyrgos*, *baris* şi alţi termeni cu sens echivalent în documentele din Asia Mică sînt explicaţi la C. B. Welles, *Royal Correspondence in the hellenistic period*, New Haven, 1934, p. 320—321; L. Robert, Gnomon, 31, 1959, p. 669—670.

[13] Cf. P. Grimal, *op. cit.*, la n. 8.

Arheologic, asemenea ,,turnuri'' au fost atestate şi în Tracia. La Seuthopolis, Dragojnovo, ele repetă în linii generale planul fermelor rurale cunoscute sub numele de *pyrgoi* din diverse părţi ale lumii antice şi ale căror tradiţii constructive s-au perpetuat pînă în epoca romană tîrzie. Prezenţa lor în Tracia încă din secolul al V-lea î.e.n. a fost considerată ca un element ce încadrează cultura materială a tracilor în civilizaţia lumii greceşti din bazinul mediteranean [14].

În nordul Pontului, în teritoriile oraşelor greceşti, fermele cu turn erau nucleele exploatării loturilor agricole. Cercetările arheologice din peninsula Heraklea au arătat că teritoriul oraşului Chersones era divizat în loturi de cca 3,90 — 4,50 ha, fiecare lot avînd o fermă. Acestea ocupau o suprafaţă de cca 2 000 m^2 şi aveau un plan asemănător, în general, o

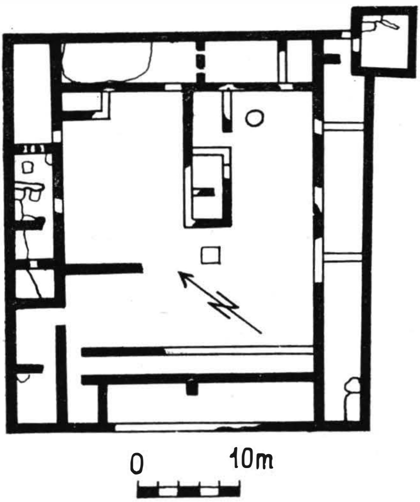

Fig.3. Fermă din secolul al II-lea î.e.n. din teritoriul oraşului Chersones (după J. Pečirka, *Ricerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo*, I, Neapole, 1970, fig. 10).

curte centrală cu încăperi de locuit, grajduri şi alte construcţii legate de activitatea fermei, precum şi turnul, care nu lipsea de la nici una din fermele cercetate şi care avea aceeaşi funcţie ca turnurile din fermele din alte regiuni ale lumii greceşti [15]. Din materialul ceramic descoperit în ruine s-a dedus că fermele acestea erau unităţi de producţie (predominau amforele pentru transportul vinului) şi nu construcţii cu caracter militar. Complexe asemănătoare au fost descoperite la Mirmekion, Tiritaka şi pe muntele Temir [16].

---

[14] D. P. Dimitrov, *Sur les villas fortifiées et les résidences chez les Thraces à l'époque pre-romaine*, în Studia in honorem Acad. Decev, Sofia, 1958, p. 683—701 ; I. Welkow, *Dragojnovo, Ein thrakisches Siedlungszentrum*, IzvestijaSofia, 1955 (Serta Kazarowiana, II), p.85—94.

[15] S. F. Strjeletskij, *Klery Hersonesa Tavriceskogo*, Hersonesskii Sbornik, 6, 1961, în special p. 109—113; Jan Pečirka, *Country estates of the polis of Chersonesos in the Crimea, Richerche storiche ed economiche in memoria di Corrado Barbagallo*, I, Neapole, 1970, p. 459—477.

[16] I. T. Kruglikova, *Recherches sur les territoires ruraux du Bospore Européen*, SA, 1, 1957 p. 217; idem, KSKiev, 1957, 7, p. 83—85; V. Gaidukievič, *La villa rustica fortifiée de Timir-Gora*, SA, 7, 1941, p. 45—60.

Revenind la „Laikos Pyrgos", socotim că, asemenea numeroşilor *pyrgoi* din lumea antică, trebuie încadrat în categoria aşezărilor rurale născute în jurul unei ferme aparţinînd iniţial unui mare proprietar, probabil cetăţean al Histriei, şi al cărui nume vechi a fost păstrat. De aceea, citim numele satului „Laikou Pyrgos" (Λαϊκοῦ Πύργος), adică turnul lui Laikos, nu aşa cum a fost citit şi tradus de primul său editor, „Turnul lailor" sau „Turnul laic". Contextul inscripţiei nu se opune lecturii noastre, căci în inscripţie numele satului este pomenit la genitiv : οἱ ἐκ τοῦ, λεγομένου Λαϊκοῦ Πύργου după cum şi în alte inscripţii, *pyrgos* apare precedat de numele proprietarului la genitiv, τοῦ Δάδδου πύργος, τοῦ Φιλαίου Πύργος la Teos, Stratonis Turris, Turris Muca [poreos ori — traleos] şi Neoptolemou Pyrgos pe ţărmul de vest şi nord al Pontului.

Expresia λεγόμενος a fost înţeleasă de editor ca indicînd o dată apropiată a construirii turnului de aceea a redactării documentului. Studii de toponomastică greacă arată însă că numeroase toponime apar introduse prin participiul λεγόμενος, fără ca din această expresie să rezulte vreo indicaţie cronologică. Citām aici observaţiile preliminare de toponomastică greco-egipteană ale lui N. Calderini [17], care arată că aproape a zecea parte a toponimelor atestate în documentele din Egipt sînt introduse prin participiul λεγόμενος. Domeniile date în ipotecă, menţionate într-o inscripţie din Aphrodisias, apar şi ele introduse prin λεγόμενος ori καλούμενος[18].

Întocmai ca satul Λαϊκοῦ Πύργος, vicus Turris Muca ... a avut la origine o *villa* fortificată a unui proprietar rural, tracul Muca [por sau — tralis], de la care ulterior s-a extins numele asupra întregii aşezări dezvoltate în jurul său. Aşezări care s-au născut în jurul unui domeniu şi care-şi trag numele de la fostul proprietar al acestuia sînt frecvente în Dobrogea în epoca romană ; amintim aici *vicus* Quintionis, *vicus* Secundini, *vicus* Celeris, *vicus* Narcissiani, *vicus* Clementiani. Pe litoral, itinerariile antice menţionează şi alte aşezări cu nume compus de tipul Λαϊκοῦ Πύργος, şi anume, Stratonis Turris, localizată între Tomis şi Callatis, probabil la Capul Tuzla [19] şi Neoptolemou Pyrgos, lîngă Tyras, al cărei nume a fost legat de activitatea navarchului lui Mithradates, Neoptolemos [20]. În lumina celor discutate mai sus, socotim mai probabil că numele aşezării deriva de la numele proprietarului „turnului", adică a domeniului, aparţinînd unui grec din Tyras.

Rezultatul acestei analize este că seria de aşezări dobrogene ce poartă numele de Turris ori Pyrgos erau aşezări vechi ce au fost întemeiate în epoca preromană în teritoriile oraşelor greceşti în jurul unor ferme rurale,

---

[17] A. Calderini, *Alcuni rilievi preliminari di toponomastica greco-egizia*, Eos, vol. 48, 1957, 3 (Symbolae R. Taubenschlag dedicatae, III), Warszawa, p. 67—76.

[18] L. Robert, *La Carie*, II, *Le plateau de Tabai et ses environs*, Paris, 1954, p. 232—234.

[19] J. Weiss, *Die Dobrudscha im Alterum. Historische Landschaftskunde*, Sarajewo, 1911, p. 69 ; R. Vulpe, HAD, Bucureşti, 1938, p. 62—63 ; H. Slobozianu, Materiale, 5, 1959, p. 735—738 ; D. M. Pippidi, DID I, Bucureşti, 1965, p. 148—149, n. 40.

[20] D. B. Selov, *Tira i Mitridat Eupator*, VDI, 2, 1962, p. 95—102 ; legătura dintre pyrgoi şi domenii rurale apare evidentă şi în toponimul Σαλτουπύργος pomenit de Procopius, *De Aedificiis*, 132, 12, cf. V. Besevliev, *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De Aedificiis"*, Amsterdam, 1970, p. 125, dar şi I. I. Russu, Cercetări de lingvistică, 16, 1971, 1, p. 106, unde derivă numele Salto din tracicul Saldo.

construite după un tip arhitectonic răspîndit în întreaga lume din jurul bazinului mediteranean. În epoca romană, *pyrgoi* numiţi în inscripţiile dobrogene reprezentau elemente intrate în componenţa numelor unor aşezări ce n-aveau nici o legătură cu fortificaţiile de-a lungul limes-ului roman.

ΠΥΡΓΟΙ – TURRES

ZUSAMMENFASSUNG

Die Ortsnamen Laikos Pyrgos, vicus Turris Tuca... und ähnliche aus Inschriften der römischen Dobrudscha werden so erklärt, daß *pyrgos* und *turris* ursprünglich einen im ganzen Mittelmeerraum auf Landgütern verbreiteten Wirtschafts- und Wohngebäudetyp bezeichneten, nach dem die um das betreffende Gut entwickelte Ortschaft benannt worden ist. Diese Türme können keinesfalls mit eventuellen Verteidigungswerken eines römischen Limes an der Küste in Zusammenhang gebracht werden.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

DEPOZITUL DE BRONZURI DE LA STUPINI (JUD. BISTRIȚA-NĂSĂUD)

DE

ȘT. DĂNILĂ

Printre numeroasele descoperiri arheologice, sesizate în ultima vreme pe teritoriul nord-estic al Transilvaniei, putem încadra și interesantul depozit de bronzuri de la Stupini, pe care îl semnalăm în cele ce urmează.

Satul Stupini aparține comunei Sîmihaiu de Cîmpie, situat în Cîmpia Transilvaniei, într-un bogat mediu arheologic. Pe teritoriul localității respective, în partea de hotar denumită „Fînișoara", punct situat în partea de sud-est a satului, s-a descoperit un topor de aramă [1]. De asemenea, la „Vătașniță", loc situat la nord-vest de sat, s-a identificat o așezare aparținînd primei epoci a fierului [2].

În cursul lunii octombrie, 1966, în imediata apropiere a sediului C.A.P.-ului Stupini, cetățeanul Pop Teodor a descoperit cu ocazia săpării unei gropi pentru siloz furajer, la adîncimea de 0,60 m, un interesant depozit de bronzuri.

Menționăm că atît în pămîntul săpat și aruncat din groapa respectivă, cît și din pereții acesteia, am cules cîteva resturi de fragmente ceramice mai puțin concludente, dar care totuși pot să aparțină primei perioade a fierului, fapt ce presupune ascunderea acestui depozit de bronzuri într-o așezare. Dealtfel, punctul amintit mai sus, de la „Vătașniță", se află la vest de locul descoperirii depozitului, la numai 200—250 m.

Așa, după cum s-a putut observa cu ocazia descoperirii depozitului, obiectele au fost depuse într-o anumită ordine, fapt ce presupune ascunderea depozitului respectiv, din motive de securitate, deși greutatea acestuia nu depășește 1 590 g, deci valoarea sa intrinsecă era relativ mică.

[1] Șt. Dănilă, SCIV, 18, 1967, 3, p. 497 și urm.

[2] E. Crișan, ActaMN, 5, 1968, p. 405 și urm. Semnatarul acestor rînduri a făcut o recunoaștere pe teritoriul satului la „Vătașniță" la data de 8 octombrie 1965, cînd a identificat existența unei așezări din prima epocă a fierului. În toamna anului 1967, în urma unor lucrări edilitare ale C.A.P.-ului, am recoltat de pe același teren mai multe fragmente ceramice printre care și un biberon ce aparține Hallstatt-ului B_3, fiind al doilea exemplar de acest fel descoperit pe teritoriul țării noastre. De asemenea cetățeanul Cîmpean Viorel din Stupini ne-a informat că astfel de cioburi se află și spre satul Brăteni, în punctul denumit „Colțul Tăului", loc neverificat încă de noi.

SCIVA, tomul 26, nr. 2, București, 1975, p. 225 — 229

În prezent, întregul depozit de bronzuri de la Stupini, se află în Muzeul de istorie din Bistrița și se compune din următoarele obiecte:

1) Celt de tip transilvănean, cu corpul masiv și tăișul drept (fig. 1/1). De sub bordura găurii de înmănușare, ovală în secțiune, pornește o toartă scundă, care mai păstrează urma ciotului de turnare. Fețele laterale sînt

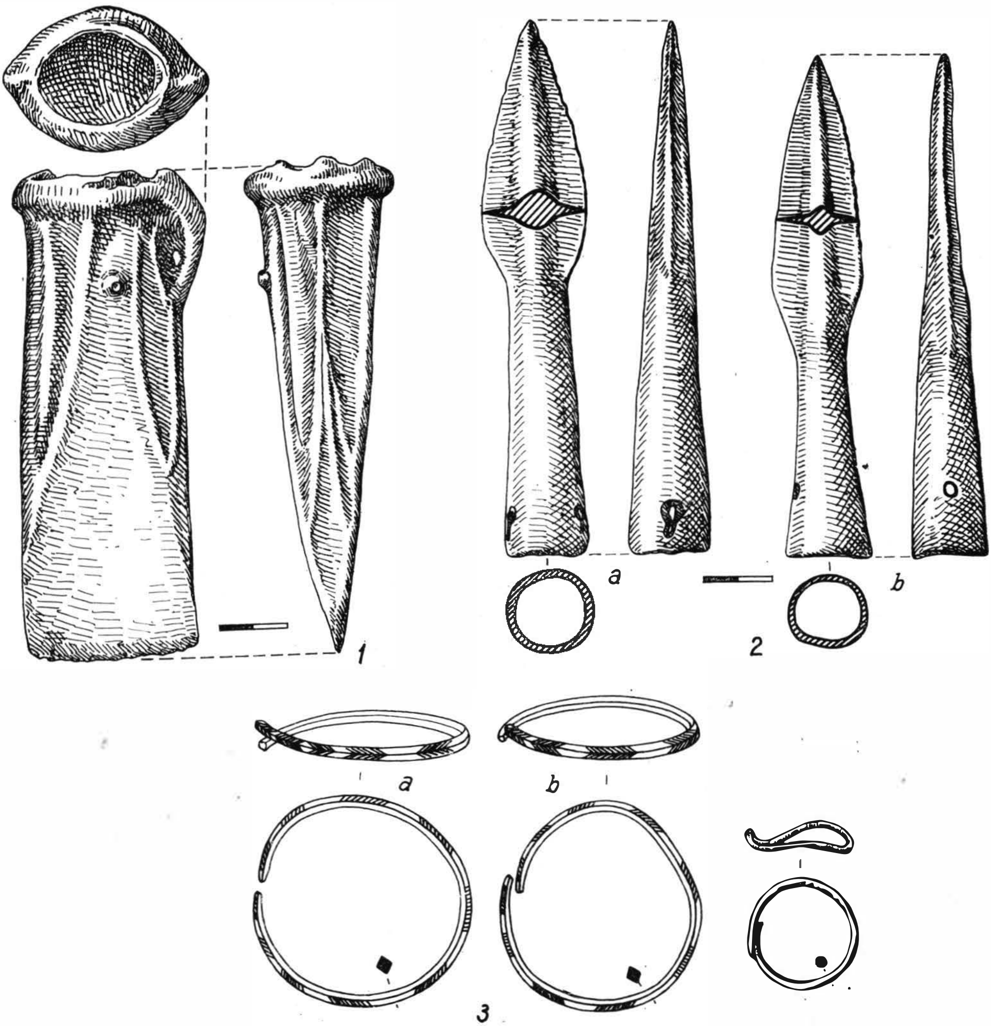

Fig. 1. Stupini. 1 celt de bronz; 2 vîrfuri de lance din bronz; 3 brățări din bronz ornamentate; 4 inel de bronz.

ornamentate cu cîte două triunghiuri mult alungite și bine pronunțate. Pe una din fețe este vizibil un mic buton ornamental (?), sau poate un defect de turnare. Patina este de culoare verde-deschis. Celtul prezintă slabe urme de întrebuințare. Lungimea totală 14,5 cm; adîncimea găurii de înmănușare 7,6 cm; greutatea 600 g; inv. nr. 4 102.

2) Vîrf de lance în formă de frunză de salcie (fig. 1/2a) cu tub de înmănuşare cilindric lung şi prevăzut cu două găuri pentru fixarea mînerului de lemn. Patina este de culoare verde-deschis şi prezintă unele asperităţi pe suprafaţa lamei. Nervura mediană are secţiunea rotundă. Lungimea totală 15,5 cm ; greutatea 85 g ; inv. nr. 4 101.

3) Vîrf de lance de formă asemănătoare (fig. 1/2b), dar cu nervura romboidală în secţiune. Lungimea totală 14,5 cm ; greutatea 80 g ; inv. 4 101/1.

4) Brăţară, romboidală în secţiune, cu capetele subţiate şi ornamentată cu zece grupe de benzi de cîte 7—8 linii incizate oblic. Patina este de culoare verde-şters (fig. 1/3a). Diametrul maxim 6,3 cm; greutatea 20 g ; inv. nr. 4 103.

5) Brăţară asemănătoare cu precedenta (fig. 1/3b). Patina de asemenea de culoare verde-şters. Diametrul maxim 5,8 cm ; greutatea 20 g ; inv. nr. 4 103/1.

6) Verigă (?) rotundă în secţiune, cu vîrfurile suprapuse şi subţiate, neornamentată. Patina este de culoare verde-deschis (fig. 1/4). Diametrul maxim : 3,1 cm ; greutatea 10 g ; inv. nr. 4 106.

7) În cadrul depozitului se mai află încă cinci obiecte din bronz (fig. 2/1—5), inv. nr. 4 104,4 104/1—3, 4 105, *probabil psalii de o formă încă necunoscută*. Secţiunea barei este rotundă, ambele capete terminîndu-se printr-o urechiuşă de formă ovală alungită. La mijloc, la egală depărtare de cele două capete, se află o nodozitate. Remarcăm că toate piesele sînt uşor arcuite. Piesa din fig. 2/5 s-a rupt în timpul descoperirii, jumătate din ea pierzîndu-se. Toate cele cinci piese sînt identice, atît ca formă, cît şi ca dimensiuni, fiind probabil turnate în acelaşi tipar. Patina lor este de culoare verde-pronunţat. Lungimea obiectelor întregi variază între 17 şi 18 cm ; cea a fragmentului este de 10 cm. Greutatea unei piese întregi este de 70 g.

Piesele respective prezintă urme de întrebuinţare, mai vizibile însă numai la un capăt (în special psalia din fig. 2/3, unde a venit în contact, probabil, cu o altă piesă metalică de harnaşament, respectiv o urechiuşă).

Încadrarea tipologică şi cronologică. Depozitul de bronzuri de la Stupini este important atît prin componenţa sa, cît şi datorită faptului că a fost recuperat în întregime, putînd astfel întări unele consideraţii tipologice şi cronologice.

Celtul de tip transilvănean intră frecvent în componenţa depozitelor de bronzuri din grupa Uriu-Domăneşti şi Cincu-Suseni, de la sfîrşitul epocii bronzului şi începutul Hallstattului (secolele XIII—XII î.e.n.). Celtul de la Stupini face parte din varianta A_2 după Mircea Rusu [3] şi are bune analogii în descoperirile de la Balşa [4], Spălnaca [5], Dipşa [6], Sighetul-Marmaţiei [7] etc.

---

[3] M. Rusu, Sargetia, 4, 1966, p. 24 — 25, fig. 1.
[4] *Ibidem*, p. 20, pl. 1/5.
[5] H. Dumitrescu, Dacia, 7—8, 1935—1936, p. 200 şi urm., fig. 4/8, 11.
[6] F. Holste, *Hortfunde Südeuropas*, Marburg Lahn, 1951, pl. 45/6, 12.
[7] Fr. Nistor, A. Vulpe, SCIV, 20, 1969, 2, p. 183 şi urm., fig. 3/26.

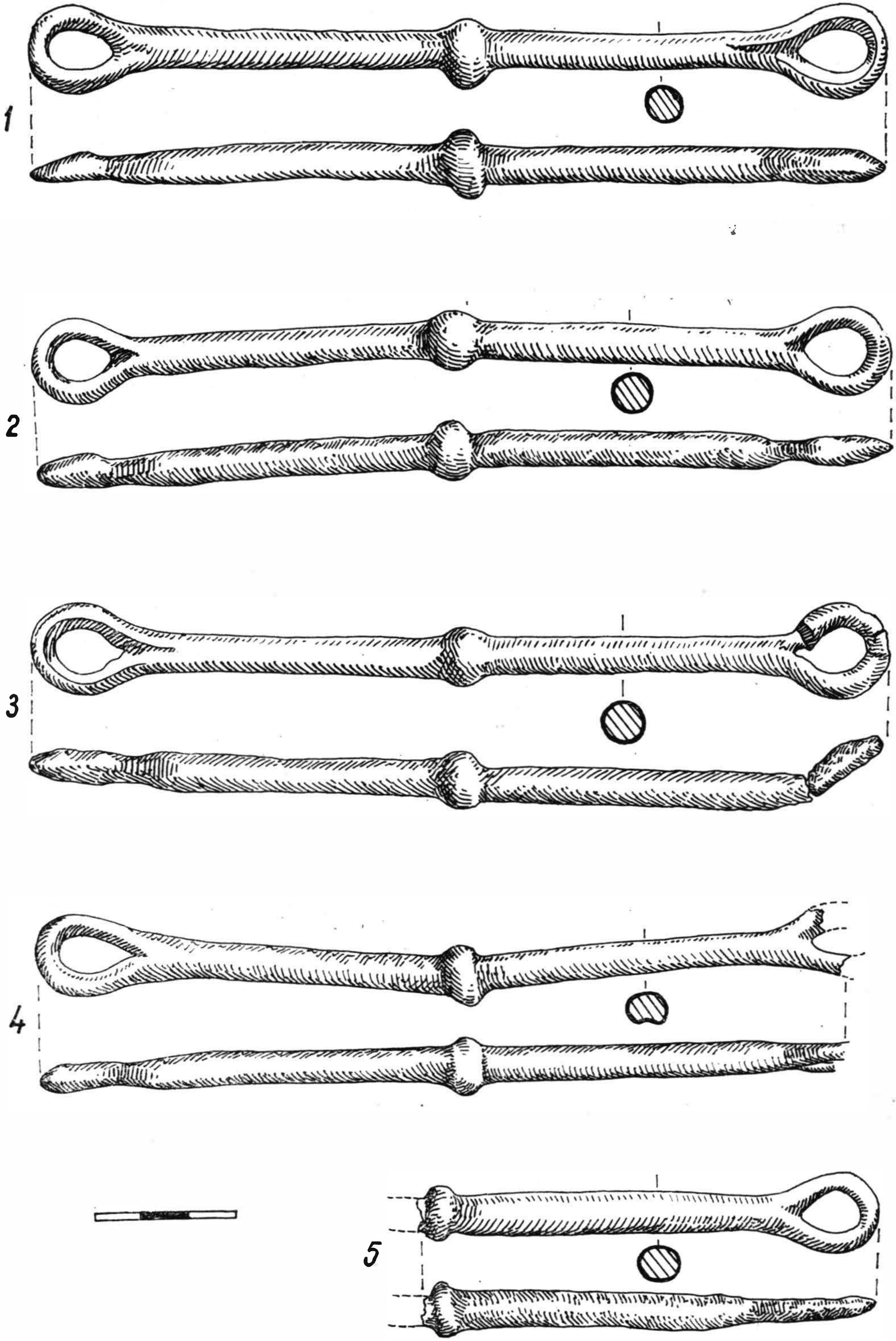

Fig. 2. Stupini. 1—5 psalii din bronz de un tip încă necunoscut.

Vîrfurile de lance, prin forma lor, dar mai ales prin tubul lung de înmănuşare, îşi găsesc analogii în grupele specificate mai sus. Astfel de vîrfuri de lance sînt cunoscute în depozitele de bronzuri de la Lozna-Mare [8], Malnaş [9], Panticeu [10], Berzasca [11] sau Spîlnaca [12].

Brăţările cu secţiunea rombică a barei, ornamentate cu benzi de unghiuri succesive, se întîlnesc rar în depozitele de la sfîrşitul epocii bronzului, fiind mai frecvent întîlnite în depozitele din grupa Cincu-Suseni.

Veriga apare în mod frecvent, atît în depozitele de bronzuri, cît şi în tezaure de aur şi aparţine grupelor de depozite Uriu-Domăneşti, Cincu-Suseni.

Cele cinci psalii sînt de o formă neîntîlnită pînă în prezent în perioada respectivă. Patina lor se aseamănă cu cea a psaliilor de la Lozna şi Rus, însă forma psaliilor de la Stupini este complet diferită, fapt ce impune — după părerea noastră — includerea acestora într-un nou tip [13].

Deşi unele piese ce alcătuiesc depozitul discutat se găsesc şi în depozitele de tip Cincu-Suseni, avînd în vedere că majoritatea analogiilor pieselor se află în descoperirile de la sfîrşitul epocii bronzului, considerăm că depozitul de la Stupini poate fi datat în Bronz D — Hallstatt A_1 (secolele XIII—XII î.e.n.).

DAS BRONZEDEPOT VON STUPINI

ZUSAMMENFASSUNG

Im Herbst 1966 wurde in Stupini, Kreis Bistriţa-Năsăud, ein Bronzedepot zufälligerweise zutage gebracht. Es besteht aus einem Tüllebeil siebenbürgischer Art (Abb. 1/1), zwei Speerspitzen (Abb. 1/2), zwei verzierten Armbänder (Abb. 1/3), einem Ring (Abb. 1/4), sowie fünf Trensen (Abb. 2). Aufgrund der angeführten Analogien wird der Fund der Depotfundgruppe Uriu-Domăneşti (bwz. Br. D. — Ha.A_1 13. — 12. Jh. v.u.Z.) zugeschrieben.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Stupini. 1 bronzenes Tüllebeil; 2 Bronzespeerspitzen; 3 Bronzearmbänder mit Verzierungen; 4 Bronzering.

Abb. 2. Stupini. 1—5 Bronzetrensen.

---

[8] M. Roska, *Repertorium*, p. 195, nr. 50, fig. 236/1—2.

[9] *Ibidem*, p. 170, nr. 137, fig. 204/2.

[10] J. Hampel, *Bronzkor*, 11, 1892, pl. 143/6.

[11] M. Moga, AISC, 4, 1941—1943, p. 262 şi urm., fig. 3.

[12] H. Dumitrescu, *op. cit.*, fig. 3/5.

[13] Faptul că, pentru psaliile descoperite la Stupini, deocamdată nu sînt analogii, la sugestia lui M. Petrescu-Dîmboviţa, cît şi a lui A. Vulpe, *includerea acestora într-un nou tip* — Stupini — este oportună, motiv pentru care, ambilor le aducem, şi pe această cale, mulţumirile noastre.

CERCETĂRI ARHEOLOGICE LA TROPAEUM TRAIANI *VIA PRINCIPALIS* (1970–1971)

DE

CATRINEL DOMĂNEANȚU

Cercetările efectuate de noi în municipium Tropaeum Traiani — în cursul anilor 1970–1971 — au avut ca obiectiv *via principalis*. Lucrări mai vechi degajaseră această arteră a orașului de la poarta de est pînă în dreptul bazilicii forensis. Din acest loc, ea rămăsese acoperită de dărîmăturile clădirilor marginale, precum și de pămîntul rezultat din dezvelirea parțială a „canalului".

Săpătura noastră nu a avut drept scop degajarea întregului traseu al *viae-i principalis*, ci rezolvarea unor probleme stratigrafice și de structură constructivă :

— perioada de funcționare a *viae-i principalis* și a „canalului" ce o străbate de la est la vest ;

— raportul dintre stradă și „canal" (constructiv și cronologic) ;

— structura lor constructivă.

Departe de a stabili o concluzie definitivă, rîndurile de mai jos au doar meritul de a consemna, prin descrieri exacte, planuri, desene și fotografii, tot ce s-a înfăptuit în această direcție. Am socotit, de asemenea, necesar să adăugăm părerile și ipotezele noastre, întrucît acestea nu reies întotdeauna cu suficientă claritate din examinarea unor săpături întrerupte sau din descrieri, oricît de minuțioase ar fi ele.

În anul 1970 s-au trasat două secțiuni paralele (SVP_1 și SVP_2) avînd o lungime de 21,50 m și o lățime de 2 m, cu un profil între ele de 4 m. Orientarea lor era aproximativ nord-sud, fiind perpendiculare pe *via principalis*, care leagă poarta de est cu poarta de vest a cetății. Lungimea secțiunilor a fost determinată de necesitatea surprinderii atît a străzii (care la poarta de est are o lățime de 16 m), cît și a construcțiilor ce o mărginesc de o parte și de alta.

În anul 1971 s-a deschis o nouă secțiune (SVP_3), avînd aceeași orientare și aceleași dimensiuni. Ea a fost trasată lîngă secțiunea SVP_1, fără a mai lăsa profil între ele. În felul acesta, la sfîrșitul campaniei 1971, săpătura se prezenta sub următoarea formă : o suprafață de 21,50 m/4 m (formată din $SVP_1 + SVP_3$) și secțiunea SVP_2 cu un profil între ele de 2 m lățime (fig. 1 și 2). Înainte de a trece la discutarea rezultatelor obținute, menționăm că cele trei secțiuni ale noastre au tăiat trei secțiuni mai vechi orientate est-vest : o primă secțiune al cărei scop a fost, probabil, dezvelirea zidurilor clădirii (nr. 1), ce mărginește strada spre sud, o a doua care a dezvelit „canalul" din mijlocul străzii (ea aparținea, probabil, lui G. Murnu[1]) și o a treia, care a mers pe lîngă zidul exterior al clădirii

[1] G. Murnu, BCMI, 4, 1911, p. 79–82.

SCIVA, tomul 26, nr. 2, București, 1975, p. 231–240

(nr. 2), ce mărgineşte strada la nord (fig. 3). Ţinînd seama de aceasta, situaţia stratigrafică se prezintă în felul următor:

a. Imediat sub pămîntul vegetal, în toate cele trei secţiuni, am întîlnit un strat de pămînt, provenit din săpăturile vechi, a cărui grosime variază între 0,25—1 m. Materialul ceramic, format în special din fragmente de

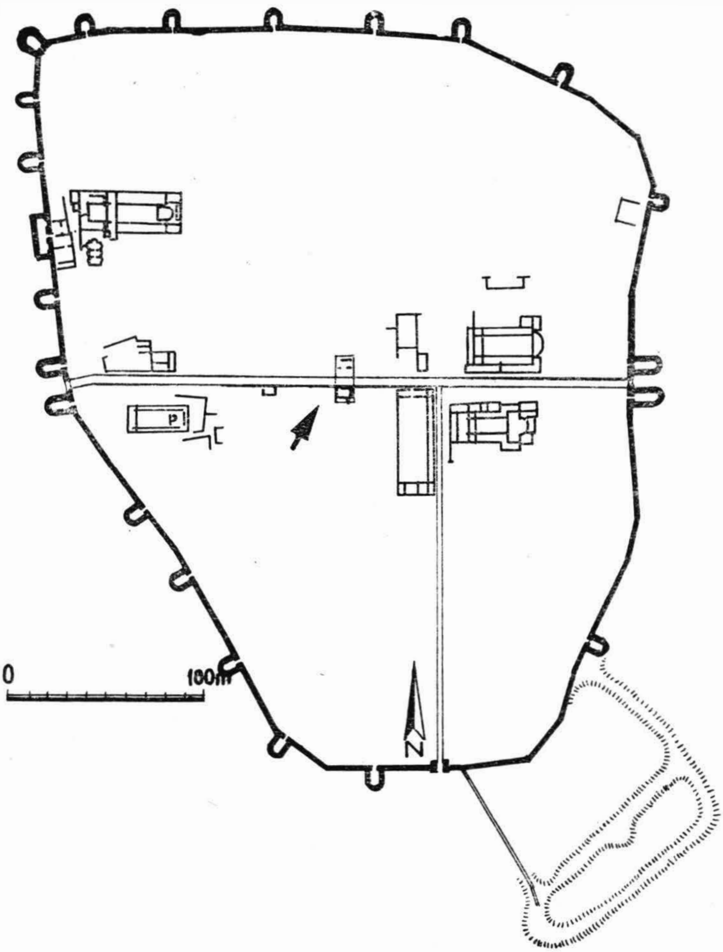

Fig. 1. Tropaeum Traiani. Amplasarea celor trei secţiuni.

amfore, este foarte amestecat, putînd fi încadrat în perioada cuprinsă între secolele III şi VI e.n. S-au găsit trei monede, dintre care numai două au putut fi identificate [2]: una din secolul al V-lea şi a doua din epoca lui Justinian.

b. Sub acest strat au apărut două niveluri de locuire, notate de noi cu I şi II, ambele datînd din secolul al VI-lea e.n. (fig. 3). Pe complexe, situaţia apare astfel:

1. locuinţa nr. 1 ce mărgineşte *via principalis* la sud;

---

[2] Monedele au fost identificate de M. Chiţescu.

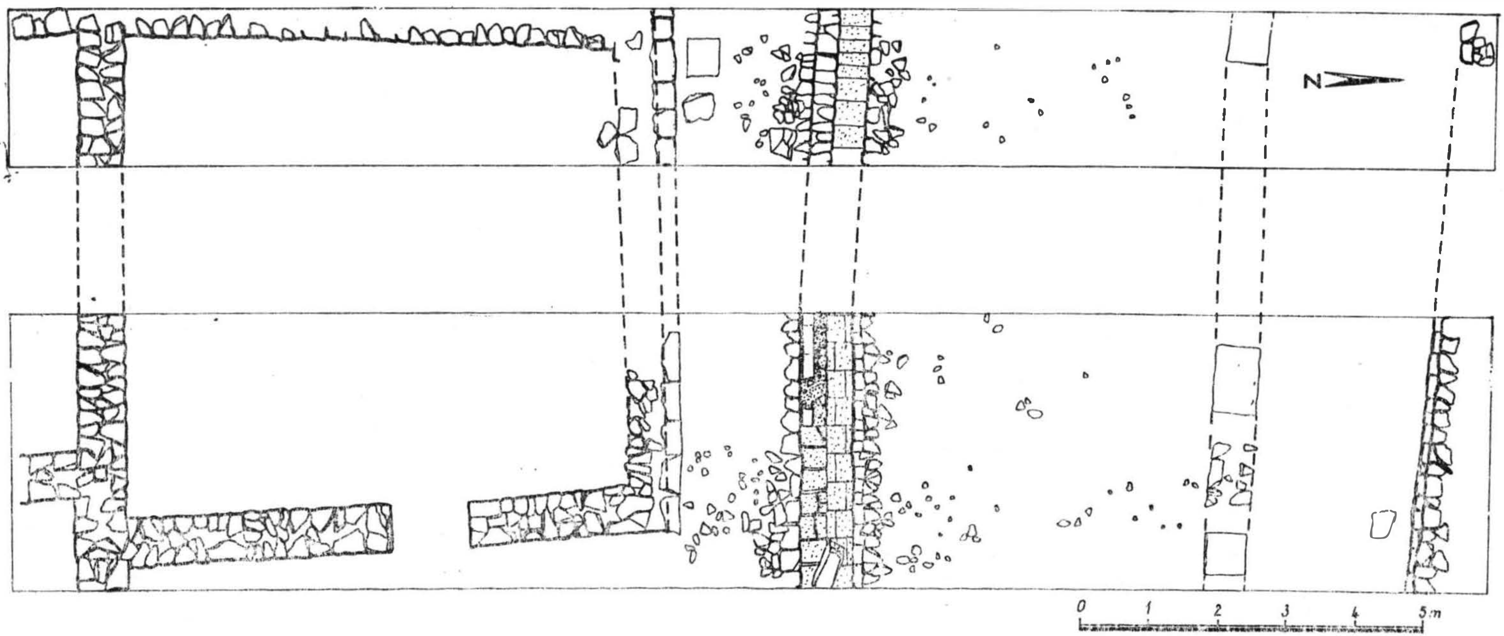

Fig. 2. Tropaeum Traiani. Planul secțiunilor SVP_1, SVP_2 și SVP_3.

2. dărîmătura locuinței nr. 2 (zidul său exterior a fost surprins la capătul de nord al secțiunilor noastre), care suprapune *via principalis*;
3. *via principalis* cu cele două niveluri ale sale;
4. „canalul".

1. *Locuința nr. 1* este o construcție de mari proporții, avînd ziduri legate cu pămînt, care se întinde spre estul, sudul și vestul săpăturii noastre. Ea este perforată de multe gropi și șanțuri, ceea ce ar indica săparea sa parțială anterioară. Săpătura nu a fost însă publicată. Din această locuință am surprins numai o singură încăpere, cu intrare pe latura de est (fig. 4/1). Zidul dinspre stradă are un soclu din pietre de talie, din care s-a mai păstrat un singur rînd. E de presupus că acest soclu era mai înalt (judecînd după felul în care s-a păstrat zidul și după numărul pietrelor de talie căzute lîngă el). Ceramica găsită în dărîmătura locuinței, precum și pe nivel, aparține secolului al VI-lea. E vorba de ceramică decorată cu striuri adînci, dese și ușor ondulate, striuri dese rotunjite, caneluri (fig. 5/1, 2, 3). Pe nivelul locuinței s-au găsit mai multe fragmente de chiupuri decorate cu brîu alveolar și val (fig. 6, 7), iar în nivel sînt înfipte alte două chiupuri fragmentare. În SVP_2 nivelul încăperii este puțin diferit ca aspect (comparativ cu SVP_1 și SVP_3); pămîntul este puternic ars, dărîmătura mai compactă. Ne punem întrebarea: nu cumva în profilul care desparte suprafața SVP_1-SVP_3 de secțiunea SVP_2 se află un zid, existînd astfel două încăperi cu destinații diferite?

În ceea ce privește materialul găsit în interiorul locuinței, el este foarte sărac. În afara fragmentelor ceramice mai sus menționate au mai apărut cîteva cuie și un braț de cruce.

2. La nord, săpătura noastră se oprește într-un zid din pietre legate cu pămînt, păstrat pe o înălțime variind între 0,50—0,70 m. Zidul aparține unei construcții care se continuă spre nord. E de presupus că dărîmătura de țigle și pietre, ce suprapune aici *via principalis* aparține acestei clădiri. Fragmentele ceramice din acest strat, ce atinge în unele puncte o grosime de 0,70 m, se încadrează de asemenea, în secolul al VI-lea e.n. (fig. 5/4, 5, 6).

Tot aici s-au găsit și trei monede, una de la Constantius II și două de la Justinian.

3. *Via principalis*. Secțiunile efectuate ne-au permis surprinderea a două faze de existență a *viae-i principalis*. Este vorba de nivelul I, care aparține perioadei de existență a locuinței nr. 1 și de nivelul II, aflat sub dărîmăturile locuinței nr. 2. Între cele două niveluri diferența este de 0,40 m. Menționăm că cele două niveluri au fost surprinse numai pe latura dinspre sud a străzii. La nord bănuim că nivelul I a fost distrus de cele două secțiuni mai vechi despre care vorbeam la începutul expunerii. Ambele niveluri, judecînd după materialul descoperit, datează din secolul al VI-lea e.n. O datare mai strînsă nu va fi posibilă decît atunci cînd vor fi dezvelite și datate exact cele două locuințe ce mărginesc *via principalis* la nord și la sud și cînd un sondaj va stabili nivelurile pe care ea le suprapune.

Nivelul I al străzii este foarte distrus. La acest nivel e de presupus că *via principalis* devenise o stradă de pămînt.

Nivelul II e format din pietriș și fragmente ceramice legate cu pămînt și pe alocuri cu mortar, avînd deasupra un strat subțire de lut. Pe acest

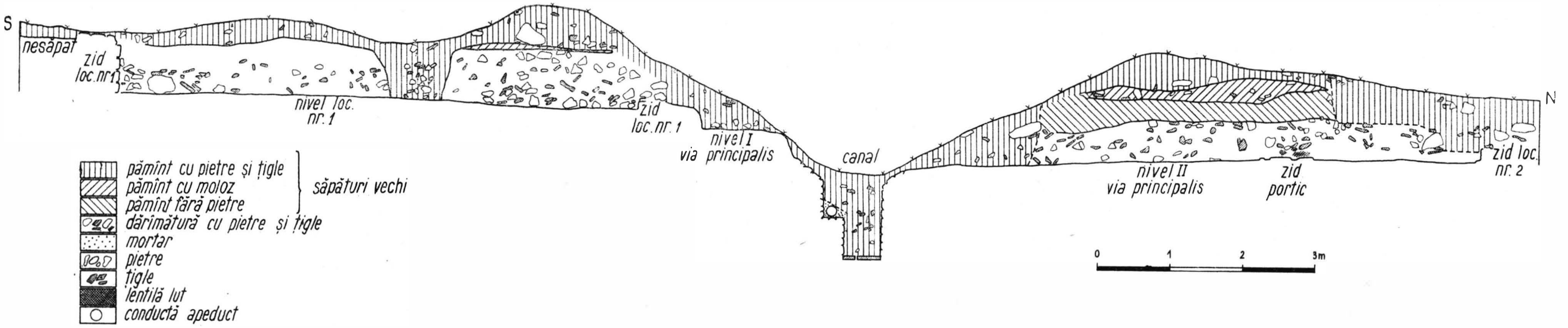
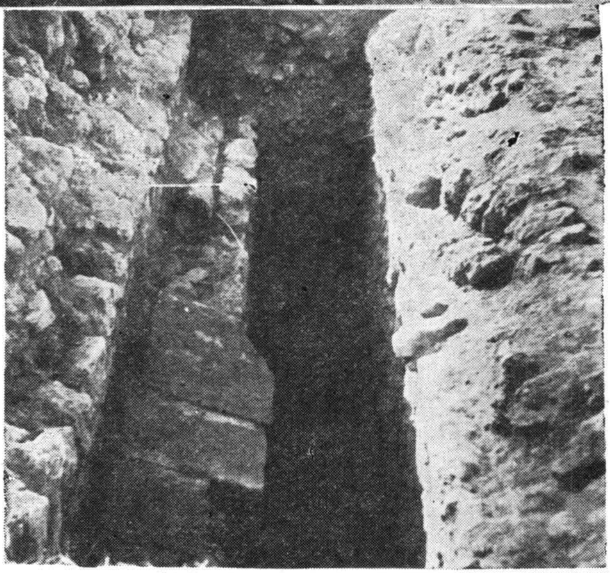

Fig. 3. Tropaeum Traiani. Secțiune SVP_1 — profilul de vest.

1

2

3

Fig. 4. Tropaeum Traiani. 1 Locuința nr. 1 ; 2 SVP_1, SVP_3 — ,,canalul'' ; 3 vedere de ansamblu a săpăturii : ,,canalul'' și cele două niveluri ale *viae-i principalis.*

Fig. 5. Tropaeum Traiani. 1—3 fragmente ceramice de pe nivelul locuinței nr. 1; 4—6 fragmente ceramice din dărîmătura locuinței nr. 2.

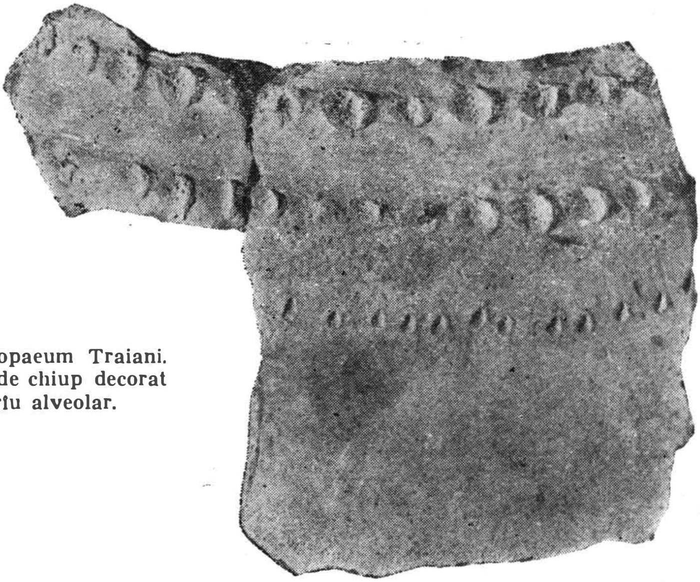

Fig. 6. Tropaeum Traiani. Fragment de chiup decorat cu brîu alveolar.

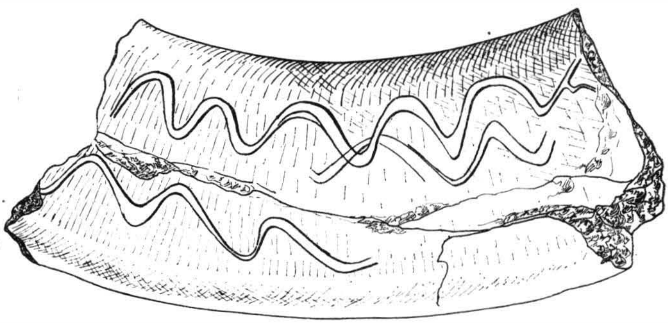
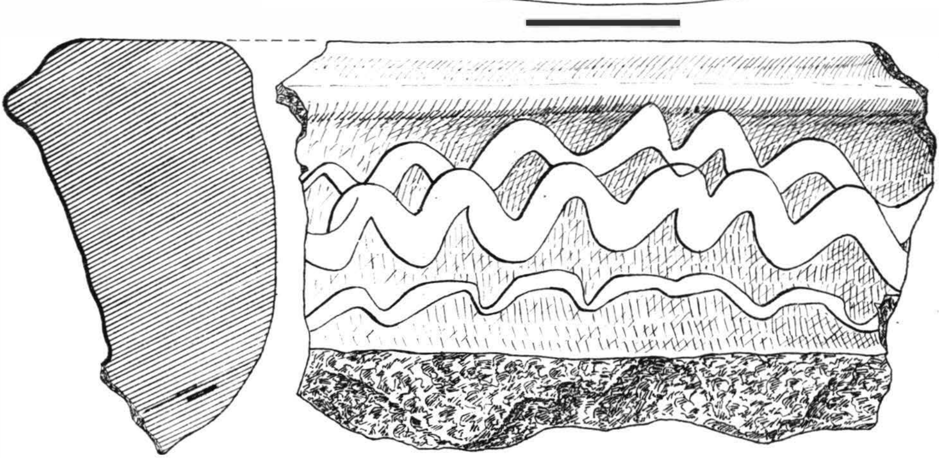

Fig. 7. Tropaeum Traiani. Fragment de chiup cu decor în val.

nivel s-au găsit trei baze aparţinînd porticului care împodobea strada [3]. Dimensiunile lor sînt de 0,97/0,62/0,32 m, distanţa dintre ele fiind de aproximativ 2 m. Aceste baze de portic sînt aşezate pe un zid cu o lăţime de 0,68 m.

Lăţimea străzii la nivelul I este de 10,60 m; în ceea ce priveşte lăţimea ei la nivelul II, nu putem spune nimic deocamdată, deoarece probabil locuinţa 1 suprapune nivelul II al străzii.

Pe nivelul II s-au găsit trei monede: o monedă din secolul al IV-lea — epoca constantiniană, una din secolul al V-lea şi a treia din secolul al VI-lea — Justin II şi Sofia.

4. ,,*Canalul*''. Denumirea de canal este improprie, deoarece în realitate este vorba de un apeduct dublat de un canal de scurgere. Secţiunile noastre l-au surprins pe o porţiune relativ bine conservată. În SVP_1 şi SVP_3 s-au păstrat tuburile de teracotă ale apeductului şi o parte din ţiglele care le acopereau (fig. 4/2), în SVP_3 s-a păstrat numai patul cu mortar în care acestea erau prinse. Pentru o mai bună înţelegere a sistemului său constructiv, prezentăm o secţiune prin canal (fig. 8). Semnalăm că în peretele canalului am găsit, refolosit, un fragment de monument funerar, decorat cu rozetă, frunze de iederă şi con de pin, datat în secolele II—III e.n.

În ceea ce priveşte raportul de funcţionare, situaţia de pînă acum ne permite să tragem concluzia că apeductul-canal a fost folosit în timpul ambelor niveluri ale străzii (fig. 4/3).

În concluzie, cele două campanii de săpături 1970—1971, desfăşurate în sectorul *via principalis*, nu au dus la rezolvări, ci numai la formularea de ipoteze ce vor trebui verificate în campaniile viitoare. Avînd în vedere că strada, ca şi ,,canalul'' nu prezintă în sine elemente de datare, este necesară efectuarea unor săpături de suprafaţă care să dezvelească locuinţa nr. 1 şi locuinţa nr. 2. Numai în raport cu ele se pot data cele două niveluri ale străzii. Socotim utilă efectuarea unui sondaj care să verifice dacă locuinţa nr. 1 suprapune nivelul II al *viae-i principalis*. El ar aduce lămuriri şi în ceea ce priveşte substrucţia străzii şi a ,,canalului''. Dezvelirea nivelurilor suprapuse de stradă ar da, de asemenea, posibilitatea unei încadrări cronologice mai strînse.

ARCHÄOLOGISCHE UNTERSUCHUNGEN BEI TROPAEUM TRAJANI *VIA PRINCIPALIS* (1970—1971)

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel umfaßt die Ergebnisse der bei Tropaeum Trajani—*Via Principalis* zwischen 1970 und 1971 durchgeführten Ausgrabungen.

Nach einer kurzen Darstellung der früheren Forschungen werden die wichtigsten Fragen der Untersuchung in diesem Sektor gestellt:

— Die Betriebsperiode der *Via Principalis* und des ,,Kanals“,

— Der bauliche und chronologische Zusammenhang zwischen dem ,,Kanal“ und der *Via Principalis*,

— Ihre Konstruktionsstruktur.

---

[3] V. Pârvan afirmă că porticul a fost construit în a doua jumătate a secolului al V-lea e.n., BCMI, 4, 1911, p. 188.

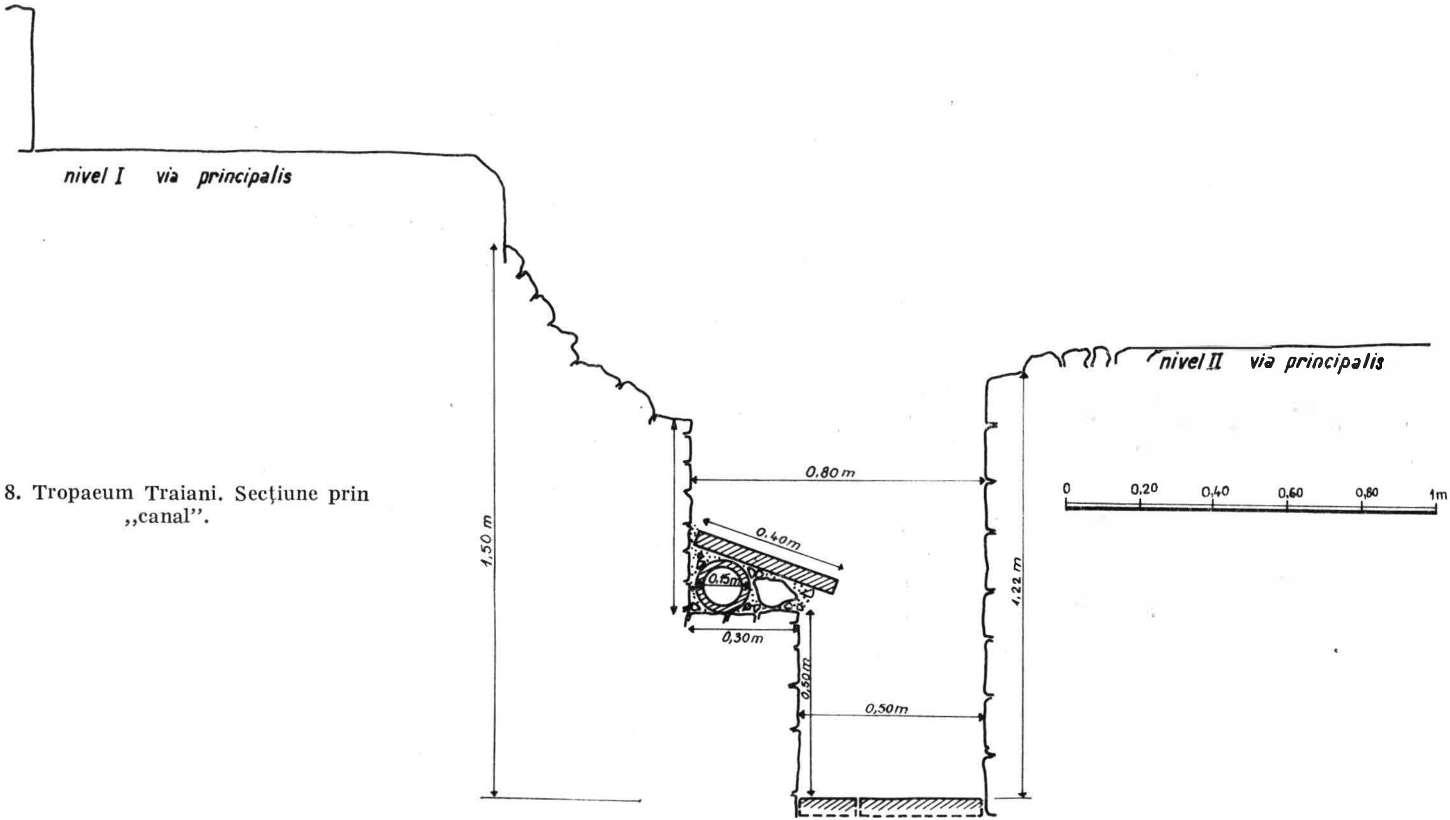

Fig. 8. Tropaeum Traiani. Secțiune prin ,,canal''.

Drei senkrecht auf dic *Via Principalis* durchgeführte Suchgraben (SVP_1, SVP_2, SVP_3) haben zwei im 6. Jh. datierbare Wohnniveaus zum Tageslicht gefördert. Sie entsprechen den zwei Betriebsphasen der *Via Principalis* und den Wohnungen (Nr. 1 und Nr. 2) welche die Straße umgränzen.

Der ,,Kanal" (Aquädukt und Kanalisationsanlage) wurde während der beiden Niveaus benützt.

Zum Schluß werden Hinweise für die zukünftigen Untersuchungen des betreffenden Sektors angegeben.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

CERAMICA DE TIP URBAN DIN AŞEZAREA MEDIEVALĂ TIMPURIE DE LA CHIRNOGI (JUD. ILFOV)

DE

MIHAI SÂMPETRU şi DONE ŞERBĂNESCU

Cercetarea materialelor ceramice ce fac obiectul acestei lucrări a avut ca punct de plecare o descoperire întîmplătoare făcută la Chirnogi, pe un şantier de construcţie, în toamna anului 1968.

În şanţurile de fundaţie deschise în vederea construirii unui magazin universal vizavi de Şcoala generală nr. 1 s-au găsit numeroase fragmente ceramice, iar în şanţul de racord destinat instalării unei conducte de calorifer ce pornea de la magazinul universal aflat în construcţie şi tăind strada principală ajungea sub temelia şcolii, muncitorii constructori au dat şi peste trei tuburi de lut ars, în afară de cioburi şi vase ceramice.

În acelaşi an, toamna tîrziu [1], s-a făcut o săpătură de informare lîngă şanţul săpat de lucrătorii şantierului de construcţii, la un metru de fundaţia şcolii şi, concomitent, un alt sondaj, ceva mai întins, tot în grădina şcolii la faţadă, cam la jumătatea distanţei dintre zidul şcolii şi gardul de beton dinspre stradă.

În ambele sondaje s-au găsit numeroase fragmente ceramice aparţinînd ariei culturilor Sîntana (secolul al IV-lea e.n.) şi Dridu (secolele IX—X e.n.), care indicau clar o locuire densă, suprapusă, din perioadele amintite, fapt ce impunea extinderea cercetărilor arheologice.

În anul următor s-a trecut la săpături ample în comuna Chirnogi, avînd ca punct de plecare descoperirile menţionate [2].

Punctul în care s-a făcut descoperirea este situat chiar în mijlocul satului, pe malul înalt al terasei, la limita inundabilă (fig. 1). Săpăturile s-au desfăşurat între 1969—1971 în patru puncte. În 1969 au fost practicate secţiuni în curtea Şcolii generale nr. 1 (A′ şi B′, prin extinderea sondajelor A şi B făcute în anul 1968, toamna), la Căminul cultural (C) şi lîngă Magazinul universal (D). În 1970 au fost trasate alte patru secţiuni în curtea Şcolii generale nr. 1 (E, F, G, I).

Spre a se constata întinderea celor două aşezări [3] din mileniul I e.n., în afară de secţiunea trasată la Căminul cultural, s-a practicat încă o sec-

[1] Tot în toamna anului 1968 au fost recuperate şi cele trei tuburi de ceramică descoperite întîmplător la săparea şanţului de racord de la şcoală de către lucrătorii Ion Bălan, Lixandru Gureşoaie şi Gheorghe Copoiu, toţi din Radovanu, jud. Ilfov.

[2] Săpăturile au fost efectuate de către Mihai Sâmpetru de la Institutul de arheologie din Bucureşti, în colaborare cu Done Şerbănescu de la Muzeul de arheologie din Olteniţa.

[3] Menţionăm că în secţiunile din punctele ,,Şcoală'' şi ,,Uliţă'', a fost identificat şi un nivel de locuire reprezentat prin bordeie ce se datează de la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul celui de al XIX-lea, din vatra vechiului sat Chirnogi. Secţiunea C, practicată la Căminul cultural, a nimerit în cimitirul vechi al satului din acea vreme.

SCIVA, tomul 26, nr. 2, Bucureşti, 1975, p. 241—270

ţiune (H) la distanţă de locul iniţial al descoperirii, într-o uliţă (fundătură) ce dă spre luncă, situată pe partea stîngă a şoselei ce duce spre Căscioarele, în dreptul gospodăriilor lui Alexandru Drăghici, Alexandru Costache şi Cristea N. Nediu.

Secţiunea a fost lărgită prin casete în anul următor, atît în drum, cît şi în curtea locuitorului Alexandru Drăghici.

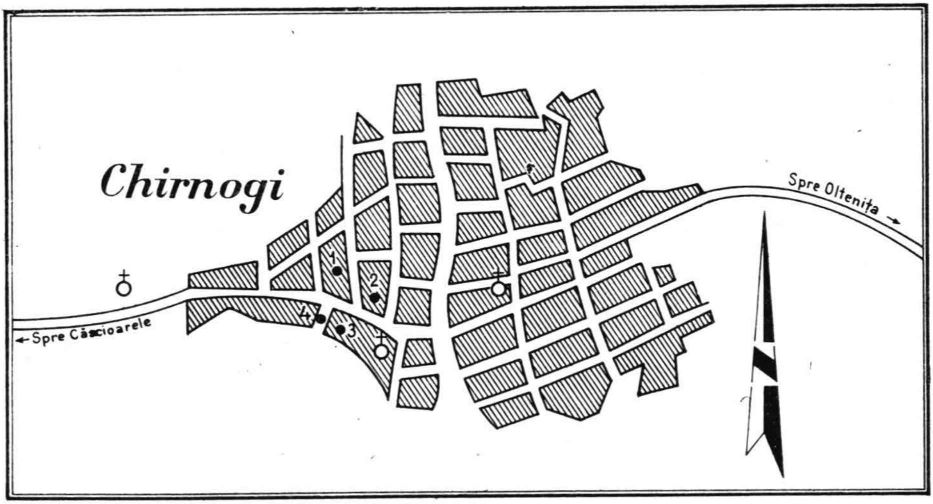

Fig. 1. Planul comunei Chirnogi (jud. Ilfov) cu punctele unde s-au făcut săpăturile: 1 Şcoala generală nr.1; 2 Căminul cultural; 3 Magazinul universal; 4 Uliţă.

Ţinem să precizăm că în acest studiu vor fi prezentate numai descoperirile din aşezarea medievală timpurie, iar dintre acestea doar ceramica de tip urban, specifică cetăţilor, nu şi ceramica comună [4] aparţinînd culturii Dridu ce se găseşte în mod curent în aşezările rurale sau orăşeneşti din aria acestei culturi.

În săpăturile efectuate la Chirnogi în aşezarea medievală timpurie au fost descoperite pînă acum două locuinţe-bordei de tip Dridu, una la „Şcoală", în secţiunea B′, şi alta în „Uliţă", în secţiunea H, precum şi un cuptor-bordei, în aceeaşi secţiune.

Ceramica de tip urban, descoperită în bordeie în stratul de cultură medieval timpuriu, se împarte, de la bun început, date fiind caracteristicile ei legate de destinaţia materialelor respective, în două categorii: a) *ceramica de construcţie*, b) *ceramica de uz casnic* (vase).

În grupa ceramicii de construcţie aflăm mai multe tipuri de materiale de construcţie făcute din lut ars, asupra cărora ne vom opri în chip special, deoarece prezenţa lor într-o aşezare rurală şi în această regiune a malului stîng al Dunării ridică o serie de probleme ce nu sînt de neglijat, dacă ţinem seama de vremea şi împrejurările istorice ale apariţiei acestor produse aici.

---

[4] Eugen Comşa, SCIV, 6, 1955, 3—4, p. 435—436 şi fig. 14, prezintă unele fragmente ceramice (din categoria ceramicii comune — *n.n.*), găsite pe teritoriul satului Chirnogi în cercetări perieghetice.

Vom preciza mai întîi condiţiile de găsire, începînd cu bordeiul descoperit la Şcoala generală nr. 1, notat convenţional cu nr. 1. În pămîntul de umplutură a acestui bordei s-au găsit tuburi de conducte de apă din lut ars, de felurite mărimi şi la adîncimi diferite, însă, şi peste tot sub formă de fragmente risipite.

Unele tuburi de conductă[5] s-au găsit întregi, altele sparte pe loc, în stare fragmentară sau doar ca fragmente mici. Cîteva tuburi întregi şi fragmentare s-au găsit la nivelul podelei bordeiului, unele în poziţie verticală, în jurul cuptorului, în colţul de nord-est al locuinţei.

Trei dintre ele au fost descoperite de muncitorii care, săpînd şanţul de racord pentru instalarea ţevii de calorifer, au tăiat parţial colţul de nord-est al bordeiului.

Laolaltă cu ceramica de tip urban s-a găsit în bordeiul nr. 1 şi ceramică comună aparţinînd culturii Dridu, din speciile brun-roşcată cu decor din linii incizate orizontale şi ,,în val'' şi neagră-cenuşie cu pereţii groşi, decorată cu linii lustruite executate în reţea, precum şi fragmente ceramice din pastă albă, alb-gălbuie sau roz-albă, de obicei decorată cu linii incizate orizontal. Cantitativ, ceramica comună este slab reprezentată în această locuinţă-bordei, în comparaţie cu ceramica de construcţie şi de uz casnic de tip urban.

Tot la ,,Şcoală'', în secţiunile G şi I, făcute în curte, pe latura de vest a clădirii şi în secţiunea E, trasată în spatele şcolii, s-au găsit în stratul culturii Dridu, gros de 0,30 m, multe fragmente de tuburi de apeduct şi de cărămizi, ţigle şi olane de acoperiş.

În celălalt bordei (notat cu nr. 2) şi în cuptorul-bordei, descoperite în secţiunea H din punctul ,,Uliţă'' şi în strat au fost scoase la iveală, de asemenea, bucăţi de tuburi de conductă şi fragmente de cărămizi, de ţigle şi de olane destinate învelitorilor de acoperiş. În acest loc, materialul ceramic de construcţie este mai sărac decît în punctul ,,Şcoală'', iar stratul de cultură mai subţire.

În complexele de locuire şi gospodăreşti descoperite în secţiunea H, cît şi în stratul de cultură corespunzător, predomină cantitativ ceramica de tip Dridu comună, din speciile brun-roşcată cu decor incizat în ,,val'', linii orizontale, şi neagră cenuşie, cu ornament din linii lustruite.

Ceramica de construcţie din punctul ,,Şcoală'' a fost descoperită în mare cantitate şi cuprinde o mare varietate de forme. Materialele de construcţie găsite aici (întregi sau fragmentare) constituie dovada evidentă a unei activităţi de producţie destinate ridicării construcţiilor de zid din piatră şi cărămidă (sau numai de cărămidă), cum ar fi zidurile de cetăţi şi clădirile din incinta acestora.

La ridicarea cetăţilor în chestiune, s-a avut în vedere şi alimentarea cu apă prin captarea unor izvoare şi transportarea apei prin apeducte, construite din conducte realizate din ceramică (tuburi de conductă din lut ars), care, ca material de construcţie cu destinaţie cu totul specială, trebuia să întrunească condiţii speciale de realizare şi să răspundă, în acelaşi timp, unor cerinţe de ordin tehnic deosebite.

[5] Două tuburi de conductă asemănătoare, descoperite la Căscioarele, intrate în colecţiile Muzeului de arheologie din Olteniţa, au fost publicate de către Bucur Mitrea, SCIV, 11, 1960, 2, p. 435—439 şi fig. 1/1, 2 respectiv fig. 2/1, 2.

Înainte de a trece la descrierea materialelor ceramice de construcţie, considerăm util a face o scurtă referire la vestigiile de acelaşi fel (tuburi de ceramică pentru conducte de apă, ţigle, olane şi cărămizi) din epoca antică tîrzie a veacurilor V—VI e.n., descoperite prin săpături în numeroase oraşe antice din dreapta Dunării, cît şi în cetăţile de pe malul stîng.

Este suficient să amintim că la Tropaeum sau la Novae, de pildă, cît şi în multe alte locuri din România şi Bulgaria, au fost scoase la lumină materiale de construcţie din lut ars din secolul al VI-lea e.n. şi că materialele de acelaşi fel din secolele IX—X e.n., descoperite în Bulgaria şi România, sînt întru totul asemănătoare ca formă şi decor.

Sublinierea continuităţii se impune, deoarece existenţa acestor materiale de construcţie de tip urban în secolele IX—X e.n. presupune evident dăinuirea producţiei de materiale destinate construcţiilor monumentale şi în secolele VII—VIII e.n., în anumite regiuni sud-dunărene.

Acest fenomen apare firesc în Peninsula Balcanică pentru Imperiul Bizantin, unde viaţa urbană a cunoscut şi în veacurile VII—VIII e.n. o dezvoltare continuă (în unele zone) sau aproape neîntreruptă (în altele), spre deosebire de teritoriul cuprins la începutul secolului al VII-lea mai întîi de către slavi, unde oraşele şi cetăţile antice au fost distruse, şi stăpînit apoi de către formaţiunea statală bulgară (681 e.n.). Cercetările arheologice din cetăţile antice de la Dunăre (Bononia, Durostorum şi altele) vor lămuri în ce măsură ar fi putut contribui populaţia autohtonă dintre Dunăre şi Haemus la transmiterea moştenirii culturale antice tîrzii sub aspectul discutat aici în secolele VII—VIII e.n.

Prezenţa populaţiei locale în zona amintită este dovedită între altele atît de hidronimia majoră latină dintre Timoc şi Lom, preluată de slavi la începutul secolului al VII-lea, cît şi de unele denumiri de oraşe antice de pe Dunăre, păstrate sub formă modificată pînă în evul mediu tîrziu.

Pentru ilustrarea tradiţiei antice socotim necesar să descriem succint formele şi caracteristicile tehnice ale fiecărui gen de materiale de construcţie în parte, înainte de a trece la consideraţii legate de cadrul istoric care ar explica prezenţa ceramicii de tip urban pe meleagurile nord-dunărene.

Tuburi de conductă. La Chirnogi au fost descoperite tuburi de conductă de apă [6] din pămînt ars în număr mare, atît întregi cît şi fragmentare sau numai fragmente. Realizarea lor presupune o tehnologie şi o tehnică specială, ce implică o deosebită măiestrie şi specializare cu rădăcini adînci în tradiţia milenară greco-romană. Tuburile sînt aproximativ cilindrice, de dimensiuni diferite şi de secţiune circulară de tipul cu cep şi buză. Cele mai multe au lungimile între 40—48 cm, iar diametrii maximi sînt în medie de 12 cm la cep şi de 17 cm la capătul terminal. Tuburile au capetele ce rămîn vizibile, după punerea în operă, cam de aceeaşi mărime în diametru spre a se asigura astfel o îmbinare pe cît posibilă etanşă, iar

[6] Precizăm că toate materialele arheologice ceramice scoase din săpăturile de la Chirnogi, tratate în acest studiu, se află la Muzeul de arheologie din Olteniţa, unde se păstrează şi alte materiale de acelaşi fel, găsite în alte puncte între Chirnogi şi Căscioarele.

Pentru materialele ceramice de construcţie descoperite în Muntenia, vezi anexa.

corpul tuburilor are un diametru mai mic începînd de la extremităţi către mijloc. Deci privite în secţiune longitudinală, tuburile au diametrul mai mare la capete decît la mijloc.

Alegerea şi pregătirea pastei, gradul de ardere, stabilirea formei şi dimensiunilor interioare ale tuburilor şi determinarea grosimii pereţilor, groşi de cca 1—2 cm în medie, cît şi felul îmbinărilor şi alte caracteristici tehnice, au fost impuse de cerinţele de utilizare specifice apeductelor îngropate (la care curgerea apei se face sub efectul gravitaţiei) în aşa fel ca tuburile să poată rezista acţiunii apei curgătoare captate.

Unele tuburi au fost fasonate dintr-o pastă foarte bine aleasă şi omogenizată, fin cernută, fără degresant, care după ardere a căpătat culoarea neagră în spărtură, fiind netedă şi moale la pipăit. Înainte de ardere tuburile au fost trecute printr-o baie (soluţie) maronie care le-a dat aspect lucios.

Alte tuburi, cu toate că prezintă şi ele caracteristicile superioare ale pastei, ca şi cele amintite mai înainte, sub aspectul alegerii, cernerii şi omogenizării, au în plus în compoziţia pastei, ca degresant, nisip foarte mărunt şi fin cernut. La acestea pasta este dură şi aspră la pipăit, de culoare cenuşie-deschis sau închis în structura peretelui, iar pojghiţa lucioasă superficială (slipul) de culoare cărămizie. La ambele serii de tuburi pasta conţine foarte multe paiete de mică. S-a putut observa în mod cert, la un fragment de tub cu pojghiţa superficială lucioasă căzută, desprinsă probabil în timpul arderii (deoarece fragmentul rămas din peretele tubului prezintă o ardere de culori diferite, în spărtură, brună-deschis-cărămizie pe două părţi, iar în alte două părţi cenuşie-deschis), că slipul este un strat subţire de culoare brună-deschis-roşietică, mai închis la culoare decît pasta de dedesubt a peretelui care este un strat subţire ars la roşu-cărămiziu de un mm grosime. Deci stratele superficiale ale peretelui tuburilor au cîte două componente, de cîte un mm grosime fiecare, iar între ele miezul ars la negru sau cenuşiu (închis sau deschis), în funcţie de categoriile de pastă (şi ardere), moale sau dură ale seriilor amintite mai sus. Se poate aprecia că arderea tuburilor în cuptoare a fost reuşită, în genere, ca şi confecţionarea lor dealtfel, judecînd după piesele martor rămase, cu toate că acestea fac parte din masa rebuturilor. Numărul mare de piese rebutate se datoreşte, în principal, altor cauze decît neîndemînării. În parte, acest fapt şi-ar găsi o explicaţie firească în caracterul de serie al acestei producţii la scară mare.

Analizînd tuburile (întregi, fragmentare şi fragmente) bucată cu bucată, ne-au reţinut atenţia în mod deosebit cel puţin două cauze. Una din ele ar fi în legătură cu pregătirea pastei şi s-ar datora proastei omogenizări, amestecul fiind insuficient frămîntat, nerealizîndu-se legătura şi uniformizarea necesară. O altă cauză ar fi legată de faza de producţie ce urmează fasonării piesei la roată, cînd pasta crudă încă moale fiind, înainte de uscare sau în timpul uscării, atrăgea după sine deformarea multor tuburi prin turtire sau crăpare (în cazul din urmă în legătură cu cauza menţionată mai sus).

Aceste defecţiuni (şi altele nesesizate de noi macroscopic) ieşeau la iveală mai ales în timpul arderii sub acţiunea focului la temperaturi înalte (probabil la 950°—1 000° —o analiză tehnologică specială a acestor materiale ceramice încă nu s-a făcut), şi făceau improprii pentru utilizare unele piese.

Este aproape sigur că tot materialul ceramic produs a fost supus unui riguros control şi selectat după scoaterea din cuptoare, dîndu-se la o parte piesele defecte. Acestea formează, de fapt, masa materialelor ceramicii de construcţie descoperite de noi în săpături.

Cantitatea mare de rebuturi ne duce cu gîndul la o producţie pe loc, aproape de caracter ,,industrial'' am putea zice. Numărul mare al pieselor ceramice din categoria rebuturilor nu trebuie deci să surprindă dacă avem în vedere amploarea procesului de producţie.

Spre exemplificare, ţinem să amintim doar cîteva cazuri în care tuburile de lut ars sînt rebuturi evidente. De pildă, un tub prezintă băşici şi crăpături la cep, plesnituri şi crăpături longitudinale în interior şi turtiri ale capătului opus de îmbinare, cu diferenţe ale diametrului în cruciş de circa 3 cm (fig. 2/1, 8/5). Un exemplar are cepul ştirbit (fig. 3/1), un altul a crăpat aproape de sus pînă jos în timpul arderii (fig. 3/2) sau s-a fisurat în jurul cepului, la bază, şi este crăpat masiv în rest, prezentînd o deformare de ardere pe o parte, de sus pînă jos (fig. 3/4).

Accidentele survenite în timpul arderii se pot uşor determina, deoarece tuburile prezintă spărturi ale peretelui cu planuri de ardere la roşu sau cărămiziu, dovadă că pereţii tubului au crăpat în timpul arderii în cuptor şi flacăra a pătruns în structura peretelui, dîndu-i o culoare roşietică-cărămizie, asemănătoare cu a părţilor superficiale ale peretelui tubului sau cu a suprafeţelor interioare şi exterioare. Structura peretelui la ardere normală, fără accidente de acest fel, este, după cum s-a spus, fie neagră la culoare, fie cenuşie (închis sau deschis), de 1—2 cm grosime, cu părţile superficiale gălbui-cărămizii sau maronii-deschis, subţiri de cîte 1 mm fiecare (fig. 2/4). Amintim şi alte tuburi care prezintă defecţiuni din timpul procesului de producţie, de pildă, unul din ele este rupt şi crăpat la bază sau altul are şi cepul ciobit iniţial. Unele tuburi prezintă băşici cu goluri de aer, cauzate probabil de amestecul prost al pastei, sau cu multe fisuri la bază de la ardere şi spărturi mari pe mijloc la exterior şi aşchieri. La cîteva tuburi planurile de spargere, din timpul arderii, sînt transversale. Unele au ,,dublaje'' în perete, îndeosebi la baza cepului, sub forma unor goluri longitudinale ce despart peretele în fîşii sau sînt turtite.

Există şi cazuri de defecţiuni tehnice legate de fasonarea stîngace a unor tuburi, e drept, găsite în altă parte decît în punctele ,,Şcoală'' şi ,,Uliţă'', care se datoresc unor olari neîndemînatici (fig. 3/3), cînd deşi solid confecţionate, sînt grosolan fasonate, deosebindu-se net de cele descoperite la Şcoala generală nr. 1 (cu excepţia celui de la fig. 3/2). În cazul amintit, nici retragerea la mijloc, ce caracterizează profilul tubului (prin micşorarea diametrului), nu este realizată, ca şi, dealtfel, marginile cepului şi cele ale capătului opus. Se pare că nici arderea nu a fost bine reglată şi supravegheată în acest caz, părînd depăşită.

Sînt şi unele tuburi nerealizate corect în privinţa execuţiei tehnice, situaţie ce iese în relief cu pregnanţă mai ales atunci cînd este vorba de redarea acelei retrageri treptate a corpului tubului prin reducerea diametrului de la capete către mijloc, de care am amintit, element caracteristic pieselor riguros executate şi care necesită o abilitate tehnică deosebită.

Acest fapt ar putea fi un indiciu privind calificarea inegală a olarilor utilizaţi în zonă, în funcţie de lipsa tradiţiei şi deprinderii moştenite, la unii dintre ei, ce se cereau neapărat la un astfel de meşteşug şi care ar

putea indica, în cazul discutat, al meşterilor, elemente etnice diferite, sau poate de acelaşi neam, însă nord-dunărene, la care această tradiţie antică nu s-a mai păstrat. Lipsa de pricepere a unor meşteri olari este vizibilă

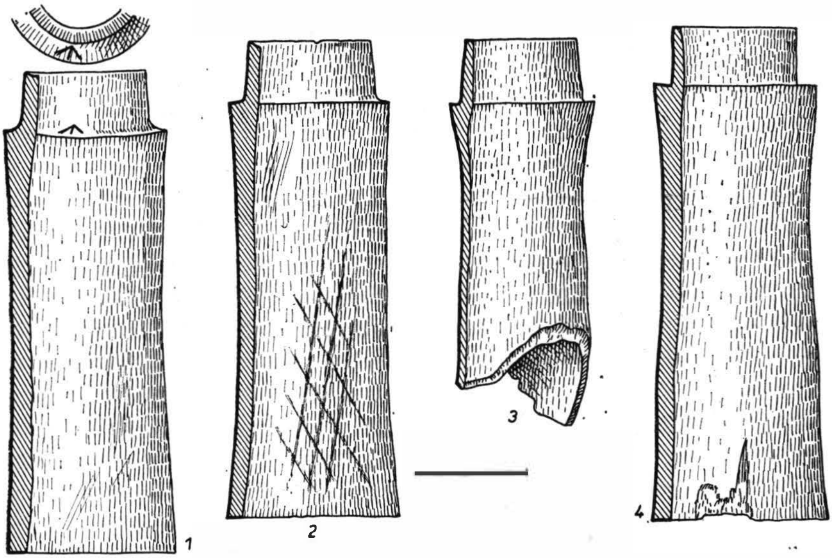

Fig. 2. Tuburi de conductă de apă din lut ars: 1 (şi fig. 8/5), 2 (şi fig. 7/4), cu decor din linii lustruite în reţea, 4 Chirnogi-,,Şcoală"; 3 Chirnogi — ,,Şuviţa Hotarului".

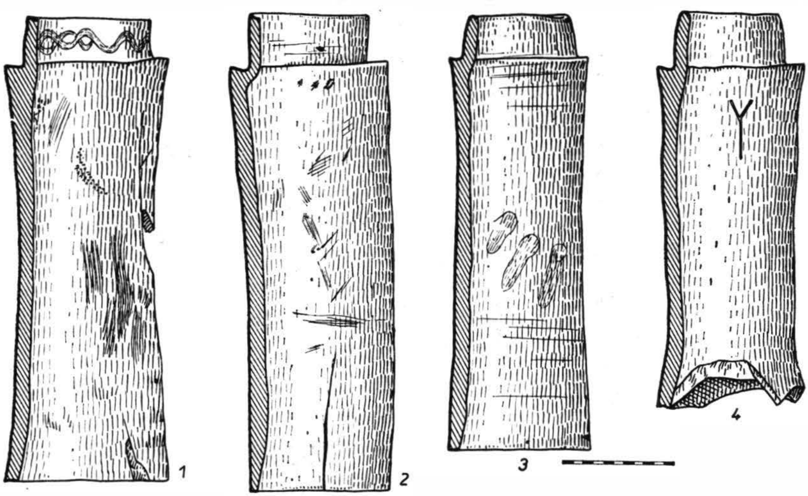

Fig. 3. Tuburi de conductă de apă din lut ars: 1 (şi fig. 7/1), cu decor în ,,val" incizat, 2 Chirnogi — ,,Şcoală"; 3 Chirnogi — ,,Ion Madin"; 4 Chirnogi — ,,Livada cu Piersici" (cu semn incizat).

şi în alte cazuri, cînd unele tuburi sînt pur şi simplu strîmbe, prezentînd o deviere mare a axului faţă de verticală şi, fără să aibă crăpături sau ciobituri, pot fi considerate piese-rebut numai din această cauză.

Stratul gros de depuneri de la Chirnogi, de 0,22—0,30 m, plin de vestigii de materiale de construcţie (rebuturi şi deşeuri), format într-o perioadă de timp relativ scurtă, îngăduie să ne facem o idee aproximativ exactă despre amploarea acestei activităţi în această zonă de pe malul stîng.

Unele tuburi de conductă descoperite la Chirnogi au elemente de decor. Analiza materialului ceramic recoltat a dus la precizarea a patru tehnici de ornamentare, executate înainte de ardere : a) *incizie*, b) *lustruire*, c) *canelaj*, d) *apăsare*.

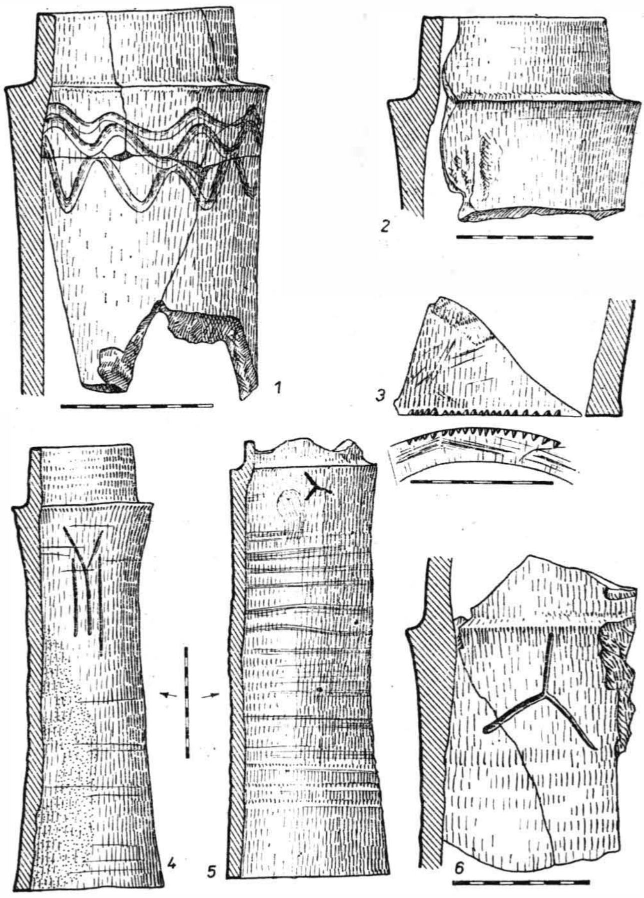

Fig. 4. 1 tub fragmentar cu decor în bandă de linii în ,,val'' incizate; 2 fragment de tub; 3 fragment de tub (cu tăieturi accidentale), Chirnogi — ,,Şcoală''; 4, 5 tuburi de conductă cu semne incizate, Căscioarele — ,,Via lui Ştefan Ivaşcu'' (şi fig. 7/3, 6); 6 tub fragmentar cu semn incizat, Chirnogi — ,,Livada cu Piersici''.

Tehnica inciziei este mai frecventă, întîlnindu-se în cazul a două treimi din piesele cu decor. Cu excepţia unui fragment de tub ce prezintă crestături pe marginea interioară (fig. 4/3), ce nu pot fi socotite decît accidentale, neputînd să reprezinte prin ele însele elemente de decor,

celelalte tuburi au ca elemente de ornamentică decorul compus din linii în ,,val'' sau orizontale, incizate. Distingem astfel, în cadrul grupei *a*, următoarele feluri de ornamentare : 1) linii în ,,val'' late, simple ; 2) bandă de linii în ,,val'' ; 3) linii orizontale paralele distanţate ; 4) bandă de linii orizontale adînci ; 5) linii în ,,val'' combinate cu linii orizontale late, paralele. Un fragment de tub are ca decor două benzi de linii în ,,val'' incizate cu mult cîmp liber între ele, în care a fost trasată uşor, prin apăsare, o spirală, fapt ce aminteşte atît tehnica decorului folosită la cărămizi şi olane, executat prin apăsare cu un obiect bont şi lat, cît şi de cea a lustruirii totodată (fig. 5/11). Pe o altă bucată dintr-un tub se păstrează

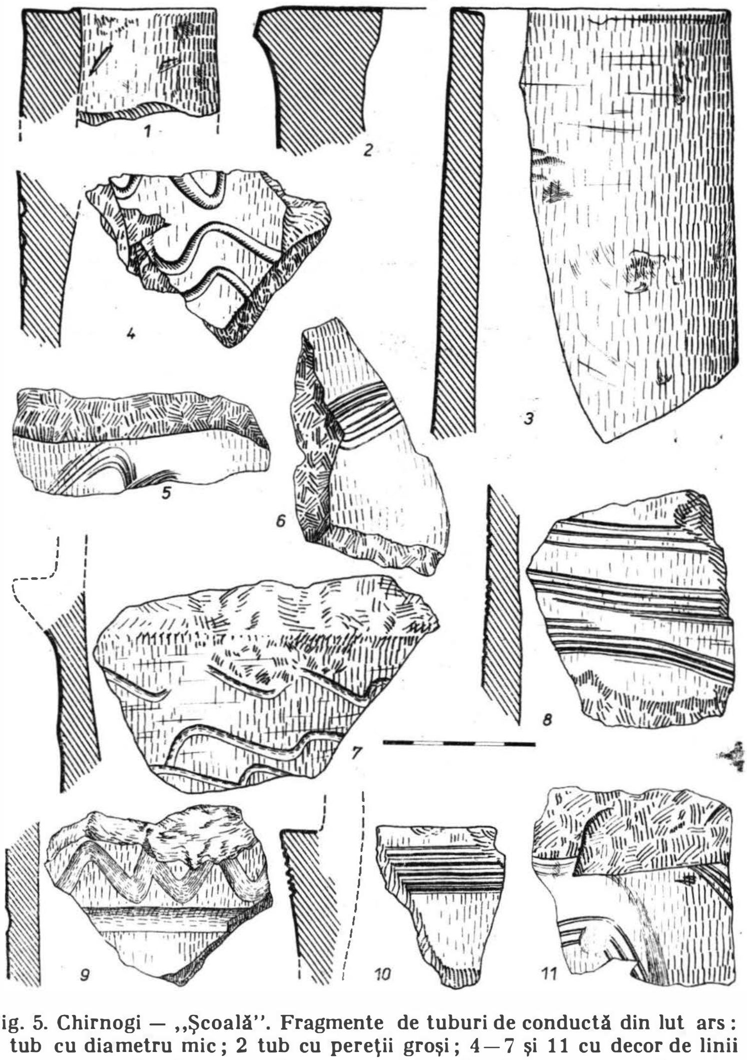

Fig. 5. Chirnogi — ,,Şcoală''. Fragmente de tuburi de conductă din lut ars : 1 tub cu diametru mic ; 2 tub cu pereţii groşi ; 4—7 şi 11 cu decor de linii incizate în ,,val'' ; 8—10 cu decor din linii orizontale incizate (9 şi cu decor în ,,val'' executat prin apăsare) ; 3 olan pentru acoperiş (sau jghiab) din pastă caracteristică tuburilor (fragment).

parţial decorul; din ceea ce a rămas se poate vedea o linie în ,,val" discret executată, de asemenea după tehnica apăsării (folosită în mod obişnuit la decorarea cărămizilor, alături de cea a inciziei, după cum s-a mai spus), lată şi superficială, încadrată de linii orizontale late şi adînc incizate, din care se mai observă una singură pe fragmentul în chestiune (fig. 5/9).

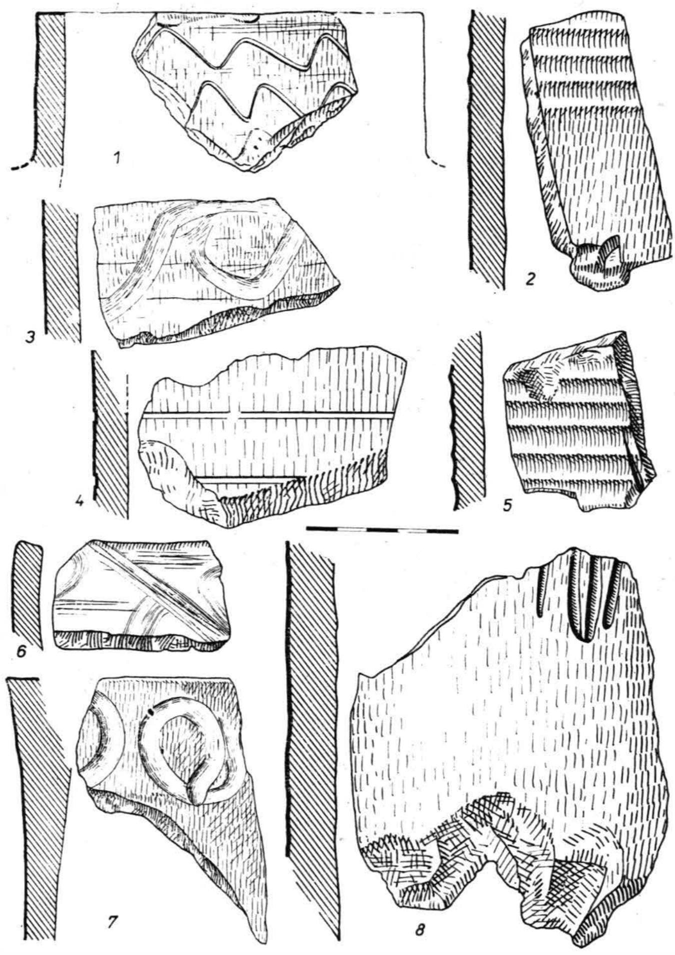

Fig. 6. Chirnogi — ,,Şcoală". Fragmente de tuburi de conductă din lut ars: 1 cu decor de linii în ,,val" incizate; 2, 5 cu decor cu ,,coaste"; 4 cu decor din linii orizontale incizate; 3, 6, 7 cu decor din spirale şi bucle, executat prin apăsare; 8 cu semn incizat.

Din categoria ornamenticii obţinute prin lustruire (grupa *b*) avem un singur tub, care are un ornament într-o zonă limitată, constînd dintr-o reţea de linii lustruite (fig. 2/2; 7/4).

O categorie aparte (grupa *c*) este formată din tuburile cu decor cu ,,coaste" realizat prin canelaj. Din această grupă avem doar cîteva fragmente de tuburi (fig. 6/2, 5); la un fragment dintr-un capăt de tub cu

marginea parţial păstrată, se observă că „coastele” sînt bine conturate, fiind realizate mai pronunţat, mai în relief.

Ultima grupă (*d*) aparţine categoriei ornamenticii executate în tehnica apăsării, asemănătoare celei folosite la decorarea cărămizilor, constînd din trasarea în pasta crudă, încă moale, cu un beţişor bont şi lat, a unor dungi sau linii în diagonală, sau a unor bucle, spirale, funduliţe sau „opturi”. Această tehnică de ornamentare este slab reprezentată pe tuburile de lut ars de la Chirnogi. Cîteva fragmente de tuburi au un astfel de ornament executat prin apăsare (fig. 6/3, 7). Cel din urmă are decorul format din bucle şi spirale. Un alt fragment este ornamentat cu cercuri şi o linie în diagonală în aceeaşi tehnică (fig. 6/6).

În săpăturile de la Chirnogi s-au mai găsit şi tuburi care au pe corp semne incizate înainte de ardere. În bordeiul nr. 1 a fost scos la iveală un tub (întregit acum) avînd pe umăr un semn de forma unui vîrf de săgeată, cu trei braţe (fig. 2/1 ; 8/5). Acest semn se întîlneşte la Slon „Coliba Veche” (jud. Prahova) pe cărămizi din săpăturile lui Cezar Bolliac, la Pliska (Bulgaria) pe blocuri de piatră de talie, pe cărămizi şi corn de cerb, tot pe cărămizi în cetatea de la Ţar Krum (Bulgaria), la Dlăjko (reg. Kolarovgrad, Bulgaria), pe un bloc cu inscripţie, într-o aşezare de lîngă Preslav (Bulgaria), în necropola de la Chiscani (jud. Brăila), pe vase de ceramică. Semnul acesta este incizat pe vase de lut ars şi pe cărămizi din construcţiile cetăţii Sarkel de pe Don [7]. Pe un fragment de tub găsit la Chirnogi, în secţiunea B′, se află un semn incizat cu un obiect bont, înainte de ardere. Cu toate că s-a păstrat parţial, semnul poate fi în mod sigur reconstituit, fiind compus din două bare late verticale care încadrează un oval de aceleaşi dimensiuni. Fragmentul provine de la un tub ce s-a spart în timpul arderii în cuptor, fiind deci un rebut de atelier (fig. 6/8). Semnul reprezentînd un oval flancat de două bare verticale ar putea reprezenta o paralelă a altui semn foarte răspîndit la Dunărea de Jos pe materiale de construcţie şi pe vase de ceramică, anume cel reprezentînd un Y între două bare verticale, care se întîlneşte şi la Chirnogi pe un tub de conductă (fig. 4/4 ; 7/6), dar la sud de Dunăre apare frecvent pe blocuri de piatră, cărămizi, ţigle, olane şi vase de lut ars, în Bulgaria în diferite aşezări din perioada feudalismului timpuriu, îndeosebi în centrele vechi bulgare de la Pliska şi Preslav [8].

În apropiere de Chirnogi s-au descoperit întîmplător şi alte tuburi (fragmentare) avînd pe corp semne incizate. Unul, găsit în punctul „Livada cu piersici”, are un semn aproximativ de forma literei *lambda*, săpat în partea de lîngă cep a tubului (fig. 4/6). Un semn asemănător este incizat pe un tub descoperit întîmplător la Chirnogi în 1957 (fig. 4/5 ; 7/3). Acest semn se află incizat pe olane de acoperiş (sau pe blocuri de piatră) de la Pliska [9].

---

[7] Vezi Maria Comşa, Dacia, N.S., 4, 1960, fig. 3/6, 10 ; K. Škorpil, IRAIK, 10, 1905, p. 250—259 şi album, pl. 49/49 şi 51/30 ; Stamen Mihailov, IzvestijaSofia, 20, 1955, fig. 19, 20, 60/14 ; Vera Antonova, ArheologijaSofia, 2, 1963, fig. 9/18 ; idem, IzvestijaKolarovgrad, 3, 1965, fig. 3 ; T. Totev şi St. Stanilov, IzvestijaŠumen, 5, 1972, pl. 2/4 ; N. Harţuche, F. Anastasiu şi I. Broscăţean, Danubius, 1, 1967, fig. 6/3 ; 13/5—6 ; D. V. Beleţki, MIA, 75, 1959, fig. 20/5 ; 24.

[8] Vezi Kr. Mijatev, IzvestijaSofia, 14, 1940—1942, fig. 146/41 ; 160/1 ; Nikola Angelov şi Stančo Stančev, IzvestijaSofia, 20, 1955, fig. 5/2 ; 7/4.

[9] Vezi Stamen Mihailov, IzvestijaSofia, 20, 1955, fig. 61/9.

Un tub (fragmentar) găsit la Chirnogi în punctul „Livada cu Piersici" în 1962, provenind tot dintr-o descoperire întîmplătoare, are un semn în formă de Y, de asemenea săpat în pasta crudă înainte de ardere (fig. 3/4). Semnul în formă de Y este incizat pe blocuri de piatră descoperite la Slon (jud. Prahova) în punctul La Comoară, iar în Bulgaria s-a găsit ceramică cu acest semn în cetatea de la Ţar Krum şi la Pliska pe olane de acoperiş [10]. De remarcat că semnele, în toate cele şase cazuri menţionate sînt făcute pe tuburile de la Chirnogi, aproape întotdeauna în acelaşi loc, pe verticala tubului. Ele se întîlnesc în mod obişnuit în această vreme pe vasele de ceramică de tip Dridu, comune, cît şi pe ulcioarele din pastă fină.

Pe tuburile de conductă se observă clar un mare număr de urme imprimate în timpul lucrului în pasta crudă, moale, cu prilejul manipulării lor la atelier şi uscătorie. Cele mai multe sînt amprente digitale şi urme de ţesătură textilă, probabil de pînză de in (fig. 4/5 ; 5/9). Pe unele tuburi sau fragmente de tuburi se întîlnesc atît amprente digitale cît şi urme de ţesătură de pînză.

Cantitatea foarte mare de ceramică de construcţie, fragmentară, adunată din secţiunile cercetate la Chirnogi în cele două puncte „Şcoală" şi „Uliţă", ne-a îngăduit să ne facem o idee precisă şi despre varietatea şi diversitatea tipurilor de materiale de construcţie produse în zona Chirnogi, între care şi în privinţa tuburilor de lut ars destinate a fi folosite la aducţiunea apei potabile. S-a putut stabili existenţa unor variante în cadrul tuburilor mari, pe de o parte, iar pe de altă parte, chiar prezenţa unor tuburi de mărime mai mică decît media sau foarte mică. De pildă, tubul găsit la Chirnogi, în punctul Şuviţa Hotarului (fig. 2/3), este deosebit ca formă-profil de cele din lotul Chirnogi-Şcoală. Un alt tub, de mărime aparte (fig. 5/2), are pereţii neobişnuit de groşi, de aproape 4 cm, fiind o apariţie singulară în masa materialului de acest gen. În săpături s-au găsit şi cîteva fragmente din categoria tuburilor cu diametru mic de cca 6 cm (fig. 5/1 ; 11/2, 3). Fragmentul de tub de la fig. 5/1 are diametrul exterior reconstituit de 6,3 cm, iar cel interior de numai 3,15 cm. Provine tot de la o piesă ce s-a spart în timpul arderii. Cel de la fig. 11/2 are diametrul exterior de 5,5 cm, iar cel interior de 3,5 cm, în timp ce fragmentul de tub de la fig. 11/3 are diametrul maxim de 6 cm.

Prezenţa acestor materiale de dimensiuni diferite indică gama destul de variată a produselor de ceramică de construcţie în cadrul aceleiaşi categorii. Este posibil ca tuburile de secţiune mică să fi fost destinate unor băi de caracter privat, servind de conducte de aducere sau de evacuare a apei.

Alte piese de conductă din lut ars. În afară de tuburi, în săpăturile de la Chirnogi s-au descoperit şi fragmente din piese de lut ars ce se fixau la conductele de apă, în cazul de faţă în substrucţia clădirilor sub pardoseală, cu rol de distribuţie (sifon). Una din piese a putut fi reconstituită parţial prin lipirea a patru fragmente mari (fig. 8/4) descoperite în bordeiul nr. 1 din secţiunea B' (Şcoală) la adîncimea de 1,50—1,70 m.

---

[10] Vezi Maria Comşa, Dacia, N.S., 4, 1960, fig. 4/2 ; Vera Antonova, ArheologijaSofia, 2, 1963, fig. 14 ; Stamen Mihailov, IzvestijaSofia, 20, 1955, fig. 61/1. Pentru semne incizate, vezi Maria Comşa, SCIV, 13, 1962, 1, p. 177—190.

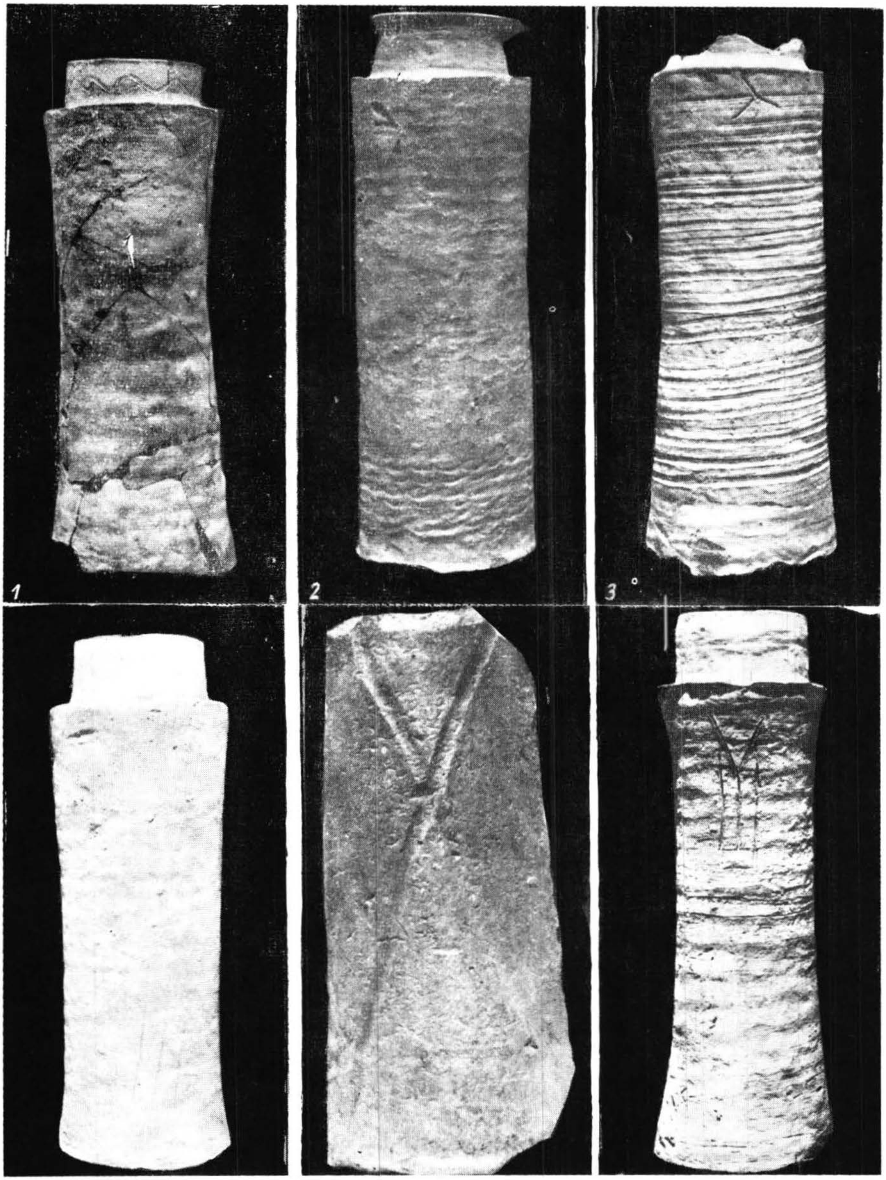

Fig. 7. Tuburi de conductă de apă, din lut ars: 1, 2, 4 Chirnogi — „Școală"; 3, 6 Căscioarele; 5 olan pentru acoperiș descoperit la Chirnogi — „Ion Madin".

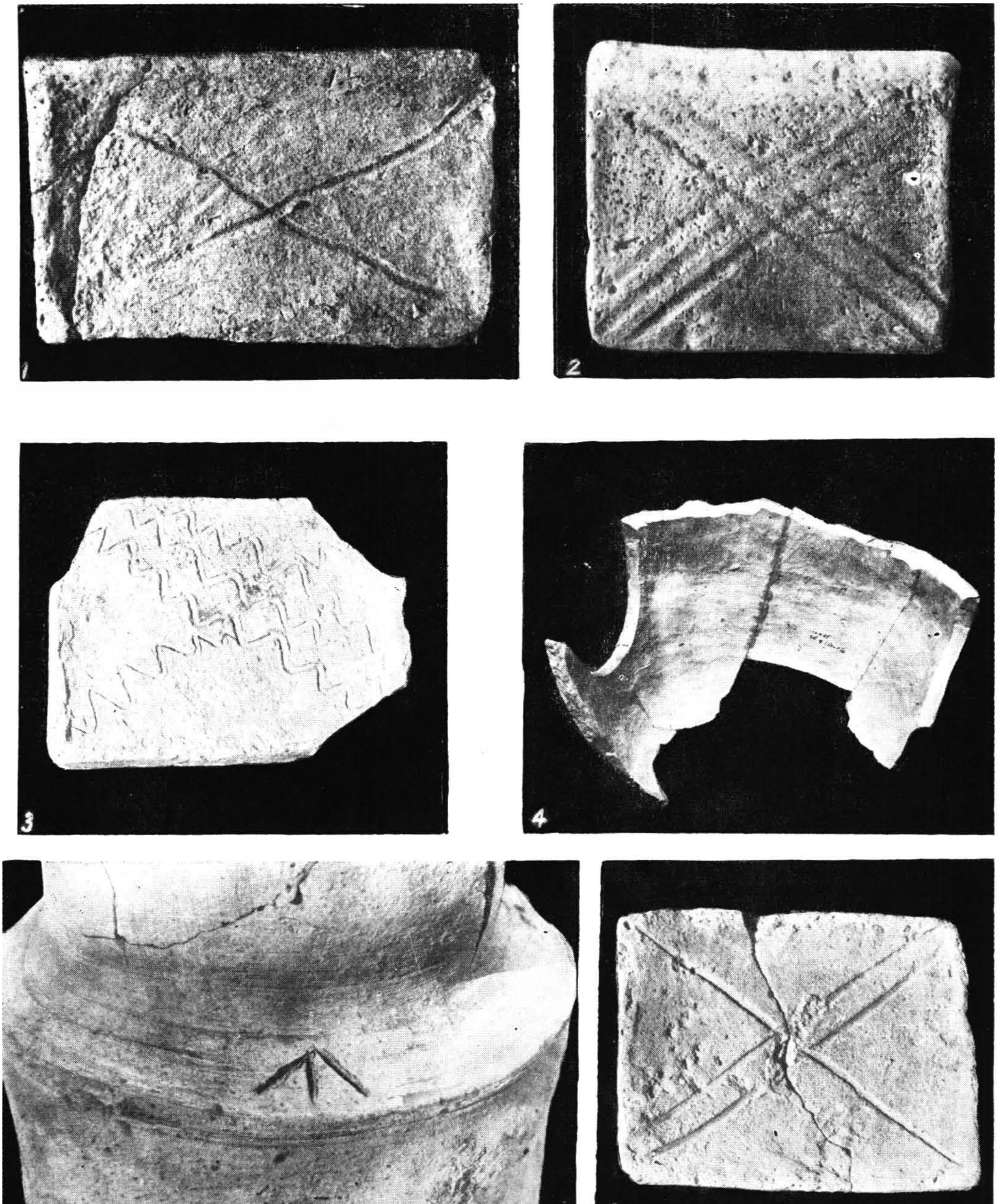

Fig. 8. Cărămizi : 1, 3 Chirnogi — ,,Via lui Baltag'' ;2 Crivăț ; 6 Chirnogi — ,,Livada cu Piersici'' ; 4 piesă (fragmentară) de distribuție a apei (din lut ars) pe rețeaua de conducte, Chirnogi — ,,Școală''; 5 tub de conductă de lut ars cu cepul plesnit în timpul arderii, cu semn incizat (detaliu).

Trebuie să subliniem de la început că această piesă din lut ars a fost lucrată tot la roată, din pastă caracteristică tuburilor de conductă analizate mai sus şi că nu se deosebeşte prin nimic, am putea spune, de acestea, nici prin calitatea arderii şi nici prin cea a execuţiei tehnice, ci doar prin forma neobişnuită, cerută de destinaţia sa specială. Reconstituirea completă, în parte ideală, s-a putut face prin observarea altor fragmente provenind de la alte piese de acelaşi fel găsite în săpătură, fapt ce a permis întregirea imaginii-tip a obiectului în cauză.

Noutatea descoperirii impune şi o descriere succintă. Piesa este de forma unui vas fără toarte, cu pereţii groşi de cca 1,4 cm, diametrul ei fiind de 20 cm, iar la deschidere, sus, de cca 34 cm, înălţimea fiind de cca 27 cm. Pereţii sînt perforaţi axial, prezentînd două ferăstruici circulare cu diametrul diferit (fig. 10/5), în cazul de faţă de 14 cm, respectiv 18,5 cm (cu aproximaţie).

Ochiurile serveau la introducerea şi fixarea capetelor mici, cu cep şi buză ale tuburilor din conductă, pînă la baza cepului. Este posibil să fi existat şi un al treilea orificiu de acest fel în acea parte din circumferinţa piesei care nu s-a păstrat şi în acest caz, aceasta îndeplinea şi funcţia de racord.

Remarcăm că diametrii reconstituiţi ai ochiurilor nu reprezintă cîte un cerc perfect, ci mai curînd aproape o elipsă, fapt ce s-ar putea datora unei greşeli de decupaj în pasta crudă sau unei deformări intervenite după această operaţie. În legătură cu modul de confecţionare putem spune că odată realizată iniţial forma de vas de care am pomenit, piesa fiind încă umedă, se tăiau prin decupare în pasta crudă două discuri cu diametrii corespunzători unor tuburi la baza cepului, rezultînd aceste goluri circulare. Amintim că în cazul de faţă, două fragmente, netede pe cele patru feţe, sparte longitudinal din vechime, găsite în bordeiul nr. 1 (fig. 9/2, 3), au servit la reconstituirea părţii de sus a ochiurilor, cu toate că nu provin de la această piesă, ci de la altele asemănătoare, însă de dimensiuni mai mici.

În afară de cele patru fragmente mari din care s-a întregit parţial piesa descrisă mai sus şi de cele două fragmente mici pomenite, au mai fost descoperite şi alte fragmente, dintre care două în bordeiul nr. 1 din secţiunea B′ (fig. 9/8, 9), două în secţiunea B′ (fig. 9/4, 5), unul în secţiunea A (fig. 9/11) şi un altul în secţiunea G, tot în stratul culturii Dridu, la 0,40—0,70 m adîncime (fig. 9/10). Toate aceste fragmente, inclusiv cele ale piesei întregite parţial, sînt identice ca pastă şi ardere cu tuburile, o pastă moale la pipăit, arsă în miez la cenuşiu-închis, densă şi omogenă în structură, cu părţile superficiale constînd dintr-o pojghiţă de un mm grosime de culoare brună. Cu excepţia unui fragment, toate celelalte au un luciu frumos care arată că şi aceste piese au fost trecute printr-o soluţie, o baie specială.

Subliniem că piesa prezentată constituie la rîndul ei un rebut de atelier, deoarece a plesnit şi s-a desfăcut în timpul arderii în cuptor, după cum o dovedeşte linia de ruptură continuă a peretelui piesei, ars în spărtură peste tot la roşu ca şi la suprafaţă. S-a mai descoperit şi un fragment de la o altă piesă din această categorie (fig. 11/8), cu peretele şi fundul groase de 2 cm, însă de execuţie grosolană, neuniform realizată, din pastă dură după ardere de culoare brună-deschis la suprafaţă, cu miezul cenuşiu-

-închis. Un fragment rămas dintr-o piesă asemănătoare, mai mică însă, tot din partea de la bază, cu pereţii subţiri, denotă o execuţie fină (fig.9/11).

Din literatura cercetată de noi, nu cunoaştem pînă acum piese de formă asemănătoare, de secţiune rotundă. La Madara [11] s-a descoperit în săpăturile dinainte de cel de-al doilea război mondial, lîngă un edificiu, o piesă, instalată pe reţeaua subterană a unei conducte de apă făcută din tuburi de lut ars, care după descriere pare de secţiune dreptunghiulară (95 × 60 × 27 cm), prevăzută cu două găuri pentru curgere pe o latură, iar pe alta cu una. Din aceste orificii pornea cîte un tub al conductei de lut ars în direcţii diferite. Din text rezultă, deşi nu apare explicit, că şi această piesă era tot din lut ars, deoarece lîngă ea s-au găsit şi fragmente din alte piese asemănătoare şi că îndeplinea rolul unui mic rezervor. Deşi deosebit ca dimensiuni şi formă, acest cămin se aseamănă ca principiu de funcţionare pe reţea cu piesa găsită de noi.

Cărămizi. În săpăturile de la Chirnogi au fost scoase la lumină, în afară de tuburi de conductă, o mulţime de fragmente de cărămizi şi doar cîteva cărămizi fragmentare. Nu s-a găsit nici o cărămidă întreagă.

Toate aceste resturi de materiale de construcţie provin din stratul culturii Dridu, din punctele ,,Şcoală'' şi ,,Uliţă''. Din motivele arătate, nu s-au putut lua dimensiunile, în afară de grosime, care diferă de la 2,4 şi 2,8 cm pînă la 3,2 şi 3,5 sau 4 cm. Judecînd după fragmentele mai mari păstrate, cărămizile erau de formă dreptunghiulară sau pătrată. Unele cărămizi aveau decor compus din dungi adînci executate prin apăsare în pasta crudă încă moale, în chip de linii trase în diagonală sau în formă de bucle, spirale, sau ambele ornamente combinate.

Cărămizile sînt făcute dintr-o pastă poroasă amestecată cu nisip mărunt în care se observă multe paiete de mică. Diferă mult între ele, ca ardere şi în funcţie de aceasta se deosebeşte şi culoarea. După cît se pare, aceste materiale reprezintă rebuturi, rămase pe loc, care au îngroşat considerabil stratul culturii Dridu, la un loc cu fragmentele de tuburi de lut ars, de olane de acoperiş, de ţigle. Din masa acestui gen de materiale se deosebesc cărămizile cu pasta omogenizată, compactă în structură, bine arse la roşu sau roşu-cărămiziu, de culoare aprinsă, la care abia se mai observă un miez de culoarea cimentului în spărtură, de consistenţă dură, fiind executate mai îngrijit din punct de vedere tehnic. Altele frapează prin execuţia tehnică cu totul grosolană, fiind arse ceva mai slab din care cauză au o culoare pămîntie, prezentînd denivelări şi deformări evidente sau goluri, din cauza pastei rău amestecate sau insuficient arse, în timp ce unele arse mai bine sînt gălbui-cărămizii.

Menţionăm că în bordeiul nr. 1 (Şcoală) cît şi în secţiunea H din punctul ,,Uliţă'', în bordeie sau gropi, s-au găsit şi fragmente de cărămizi pe care se mai păstrau încă urme din rosturile de mortar alb cu bucăţele de cărămidă pisată în compoziţie. De obicei aceste bucăţi de cărămizi au şi urme de afumare de la instalaţia de foc din interiorul bordeielor. Astfel de fragmente de cărămizi cu mortar lipit pe suprafaţă sau în spărtură nu s-au găsit în stratul culturii Dridu în secţiunile F şi G, deşi acolo numărul fragmentelor de cărămizi era foarte mare. Deci, prezenţa lor în aşezări ar putea fi limitată doar la bordeie şi nu pe cîmpul de lucru,

[11] Iv. Velkov, *Madara*, I. Sofia, 1934, p. 117–118.

unde erau cărămidăriile, ceea ce este lesne de înţeles. S-a presupus de către cercetători[12] că urmele de mortar de pe cărămizi ar fi un indiciu că ar fi fost scoase din zidurile ruinate ale unor cetăţi antice de peste Dunăre. În zona malului stîng se produceau, după cum am văzut, cărămizi de acelaşi tip şi în perioada feudalismului timpuriu. Cărămizi întregi din perioada medievală timpurie s-au găsit în zona Chirnogi sau în alte locuri în urma descoperirilor întîmplătoare, făcute cu prilejul lucrărilor de terasare întreprinse de către cooperativele agricole de producţie. O astfel de cărămidă provine din punctul „Via lui Baltag", de la Chirnogi (fig. 8/1) ; pe suprafaţă prezintă două linii incizate în cruciş (dim. 27,8 × × 16,5 × 4 cm). O cărămidă găsită în satul Crivăţ (jud. Ilfov), de formă aproape pătrată (dim. 31,5 × 25,5 × 3 (3,5) cm), din pastă bine arsă, de culoare roşie-cărămizie, cu neregularităţi şi gropiţe pe suprafaţă, are decor în linii late paralele, făcute prin apăsare în diagonală, încrucişate trei cu două (fig. 8/2). Un alt exemplar, aproape întreg (cu trei colţuri rupte), s-a găsit în punctul „Via lui Baltag" de la Chirnogi, la lucrările de terasare făcute de către C.A.P. la 100 m est de vie. Faţa este ornamentată cu o linie vălurită dusă în diagonală, tăiată de alte trei linii în „val" trasate în cruciş, paralele şi adînc incizate (fig. 8/3). Trasarea liniilor s-a făcut cu un beţigaş cu vîrful ascuţit. Este confecţionată din pastă poroasă, arsă la roşu, cu nisip cu bobul mare în compoziţie şi are marginile uşor îndoite (dim. 28,75 × 21,40 × 4,35 (5,35) cm). O cărămidă întreagă, ce provine probabil din punctul „Livada cu piersici" (Chirnogi), confecţionată din pastă aspră la pipăit, cu boabe mari de nisip în compoziţie, arsă uniform şi de culoare gălbuie (fig. 8/6), este ornamentată cu două linii adîncite, trase în diagonală cu un beţişor lat peste o altă linie dispusă tot în cruciş (dim. 30 × 23,5 × 4,75 cm).

Fragmente de cărămizi din aceeaşi vreme au fost găsite de noi la Mironeşti (jud. Ilfov), pe malul Argeşului, cu prilejul unei cercetări de teren[13]. Unul din fragmente reţine atenţia prin calitatea superioară a arderii la cărămiziu a părţilor superficiale de 0,5 cm grosime, miezul fiind de culoare cenuşie. Are marginile îndoite[14].

Olane pentru acoperiş. La Chirnogi s-au descoperit şi olane pentru acoperiş în stare fragmentară sau mai ales numai ca fragmente, însă în cantitate mare, la un loc cu fragmente de tuburi, de cărămizi şi de ţigle, în stratul de cultură (Dridu), mai ales la „Şcoală", însă şi în punctul „Uliţă".

---

[12] Eugen Comşa, *op. cit.*, p. 432.

[13] Cercetarea a fost efectuată de autori în 1971 în punctul „Malul Roşu", pe pantele unei mici văi închise cu debuşeu la malul Argeşului. Din acelaşi punct au fost recoltate fragmente de tuburi de conductă din lut ars, întru totul asemănătoare ca pastă, ardere şi tehnică cu cele descoperite la Chirnogi în punctul „Şcoală". Cîteva fragmente de tuburi aflate în colecţia Şcolii generale din Izvoarele provin tot din punctul „Malul Roşu".

[14] Cărămizi (fragmentare) din epoca medievală timpurie au fost descoperite în săpături sistematice la Bucov (jud. Prahova) în punctele „Rotari" şi „Tioca" (vezi Maria Comşa, StMatPloieşti, II, 1969. p. 29) şi fragmente de olane de acoperiş (idem, Materiale, 7, 1961, p. 541). La Slon (jud. Prahova) în săpăturile vechi şi recente întreprinse în punctele „Coliba Veche" (Stîna Veche) şi „La Comoară", au apărut numeroase cărămizi, pătrate sau dreptunghiulare, cu decor executat din linii în diagonală, unele avînd şi semne incizate (idem, StMatPloieşti, II, 1969, p. 26, 28, respectiv p. 21, 22 şi fig. 2/1, 2, 3. Tot la Slon („La Comoară") au fost găsite şi fragmente de conductă de apă (*ibidem*, p. 24). Cărămizi de acelaşi fel, scoase din săpături sistematice, avem şi de la Radovanu (jud. Ilfov) (idem, Arch. Polski, 16, 1971, 1/2, fig. 3*b* şi fig. 4.

La olane se pot distinge cel puţin trei mărimi, în general cam de aceeaşi formă, deosebindu-se prin secţiunea transversală — în semicerc, în arc de cerc sau aproape triunghiulară. Din păcate s-au găsit aproape numai fragmente, doar în cîteva cazuri dispunem de olane fragmentare la care s-au putut lua două sau trei dimensiuni. După execuţia tehnică, se pot deosebi două categorii de olane, unele de calitate superioară şi altele de slab nivel tehnic, lucrate destul de primitiv. La cele de mărime mică, lărgimea exterioară a capătului larg nu depăşeşte 12 cm (grosimea peretelui de 1,5 cm, iar înălţimea la capătul larg de 4 cm), în vreme ce la cele de dimensiune medie, aceeaşi lărgime este de 13,5 cm (iar grosimea peretelui de 2 cm şi înălţimea la capătul larg este de cca 6 cm), în timp ce la olanele mari, lărgimea exterioară a capătului larg este de cca 15 cm (grosimea peretelui de 3—3,5 cm iar înălţimea la acelaşi capăt de 7 cm). Cele mai multe fragmente provin de la olane cu lucrătură grosolană, rău arse, grele şi butucănoase, cu pasta prost amestecată. Culoarea este roşietică sau cărămizie, în unele cazuri gălbuie, la cele cu ardere slabă, pămîntie.

În cele mai multe cazuri arderea a cuprins structura peretelui în întregime, aproape în întregime sau doar părţile superficiale pe un strat de circa 2—3 mm, devenit cărămiziu sau gălbui, miezul peretelui rămînînd de culoarea cimentului (cenuşiu).

Judecînd după formele lor nereuşite, deoarece cele mai multe nu au arcuiri corespunzătoare, deci după deschiderile greşite ale capetelor largi şi după neregularităţile marginilor şi suprafeţelor, strîmbe şi cu goluri, sînt rebuturi, însă nu atît de ardere, cît de execuţie, deoarece erau deja deformate cînd au fost aşezate la ardere.

Dintre olanele de bună calitate menţionăm un exemplar confecţionat din pastă relativ bună, bine aleasă şi omogenizată, ars la roşu (fig. 9/6). Dacă ţinem seamă de lungimile olanelor mari, păstrate parţial (33,5 cm) se poate deduce că lungimea lor depăşea 34 cm.

Pe un fragment de olan se observă o dungă trasă cu un beţişor în diagonală, ca element de ornament. Un astfel de decor, întîlnit deja pe cărămizi, există şi pe un olan de acoperiş (rupt la capătul cu lărgime mică), descoperit întîmplător la Chirnogi în 1961 în punctul „Ion Madin", însă aici decorul constă din două linii late adîncite care se intersectează, trasate din colţuri în curciş (fig. 7/5). Piesa este de secţiune transversală semicirculară, din pastă cu porozităţi, cu urme de pleavă, cu pietricele mici şi puţin nisip, arsă la roşu, din categoria olanelor mari, deoarece lungimea păstrată este de 39,1 cm.

Subliniem că atît olanele de acoperiş cît şi cărămizile şi ţiglele descoperite la Chirnogi şi în alte puncte sînt confecţionate în tipare, din pastă obişnuită, poroasă, cu nisip foarte mărunt sau grăunţe, aspră la pipăit. Ca excepţii, la Chirnogi, în săpăturile noastre, au apărut şi cîteva fragmente de olane de acoperiş din pasta şi în tehnica caracteristică tuburilor de conductă. Un fragment (fig. 9/1) provine de la un olan din această categorie, realizată în tehnica caracteristică tuburilor de conductă, ca pastă şi ardere. La acesta s-a păstrat doar o parte dintr-o margine longi-

tudinală. Există însă un alt fragment (fig. 11/9) care are două laturi netede, parţial păstrate, cea transversală şi cea longitudinală. Din săpături s-a scos şi un fragment (fig. 5/3) cu deschiderea de 7,2 cm, ce pare a fi mai degrabă de la un olan decît de la un tub cu cep şi buză (sau de la un semitub-jghiab). Piesa în chestiune a fost fasonată din pasta şi în tehnica caracteristică tuburilor de conductă, probabil mai întîi ca tub (cilindric şi fără cep) şi a fost apoi secţionată longitudinal, rezultînd astfel două semituburi (olane sau jghiaburi)[15].

La Mironeşti (jud. Ilfov) au fost culese de la suprafaţa terenului cu ocazia cercetării perieghetice din 1971 şi fragmente de olane de acoperiş, însă din categoria celor de mici dimensiuni.

Ţigle. În punctul Chirnogi-,,Şcoală'' au fost descoperite în stratul corespunzător culturii Dridu şi numeroase fragmente de ţigle de mari dimensiuni, cu marginile curbate. Nu s-a găsit nici un exemplar întreg (fig. 9/7). Judecînd după grosimile peretelui (de cîte 2,4 ; 2,8 ; 3,2 şi, respectiv, 3,5 cm) par a fi fost vreo patru mărimi. La fragmentele găsite s-a păstrat (parţial bineînţeles) doar una din laturile lungi, curbate. Desigur că laturile lungi serveau la îmbinarea ţiglelor prin alăturare la executarea învelitorii de acoperiş, care era de tip greco-roman, constînd, din cîte două rînduri de ţigle alăturate, fixate cu cîte un rînd de olane în alternanţă.

Ţiglele sînt confecţionate din pastă bine amestecată cu nisip foarte mărunt, poroasă şi dură, destul de bine arsă la roşu-cărămiziu în părţile superficiale pe cca 1 cm grosime, rămînînd un miez de 1 cm de culoarea cimentului. Unele au urme vizibile de paie în compoziţia pastei. Pe cîteva bucăţi de ţigle se observă, ca decor, o dungă lată adîncită, trasă diagonal. În ciuda amestecului destul de bun al pastei şi a arderii relativ bune, unele fragmente, şi nu puţine, provin de la ţigle diforme, strîmbe sau turtite, cu marginea greşit executată, cu denivelări şi gropi pe suprafaţă, putînd fi considerate deci ca rebuturi sau deşeuri în cazul în care s-au spart la manipulare.

Vase de ceramică. Din secţiuni au fost culese şi fragmente aparţinînd unor vase din ceramică, lucrate la roată, a căror pastă, ardere şi manieră tehnică ţin în general de tuburile de lut ars, deosebindu-se complet de ceramica comună aparţinînd culturii Dridu, sub aspectele amintite. Cu toate că nu se integrează în categoria ceramicii de construcţie, avînd o desti-

---

[15] Credem că metoda tăierii longitudinale a unor tuburi de conductă în pasta crudă se poate demonstra folosind materiale de construcţie descoperite la Pliska, unde au fost scoase la lumină în săpăturile vechi olane de coamă de acoperiş de forma tuburilor cu cep, cu deosebire că acestea sînt secţionate longitudinal pe jumătate, dintr-un astfel de tub rezultînd două olane similare (gemene) de secţiune transversală semicirculară, cu semicep. Pentru acest tip de olan vezi K. Škorpil, IRAIK, 10, 1905, pl. 40, 2/19. Alte două olane de coamă de acoperiş provin, unul de la cetatea de lîngă Ţar Krum (vezi Ţ. Dremsizova, *Sbornik K. Škorpil*, Sofia, 1961, p. 117—119, reprodus de Stefka Angelova, ArheologijaSofia, 3, 1971, pl. 4 la p. 19, rubrica 2 de jos), iar celălalt de la Cadichioi (vezi S. Stančev, IzvestijaSofia, 18, 1952, p. 287 (datat nesigur în secolele VI — X e.n.) de asemenea reprodus de Stefka Angelova, *op. cit.*, pl. 4 la p. 20, rubrica 1 de sus.

naţie pur gospodărească de uz curent, ca recipiente pentru alimente şi apă, aceste vase nu pot fi scoase din categoria ceramicii de tip urban şi nu pot fi separate de mediul care le-a produs, căruia i se datorează în egală măsură şi ceramica de construcţie. În ciuda destinaţiei lor, aceste vase ceramice sînt organic legate din punct de vedere genetic-cultural de materialele de construcţie din ceramică, fapt pentru care le şi prezentăm împreună. Subliniem, de la început, că această ceramică, judecînd după fragmentele găsite, cu unele excepţii, este în chip obişnuit lipsită de decor. Pe fragmentele descoperite nu întîlnim nici semne, însă acest fapt ar putea fi considerat pur accidental deocamdată.

Vasele ce formează această categorie se pot împărţi în două grupe : *a*) unele, care sînt aidoma ca pastă, execuţie tehnică şi ardere cu tuburile de lut ars şi *b*) altele, care păstrează maniera de lucru şi forma celor tipice, în general însă se deosebesc ca pastă şi în special ca ardere.

Dintre cele din grupa *a* cel mai reprezentativ ni se pare a fi fost un vas de mari dimensiuni, din care s-a păstrat doar gura (şi aceasta parţial) şi parte din umăr, însă suficient ca să se poată reconstitui diametrul exterior al gurii (20,5 cm). Pereţii sînt groşi de 1,3 cm, iar buza de 1,1 cm. Pasta, tipică pentru tuburile de lut ars, din seria dură, este excelent omogenizată, avînd în amestec nisip foarte mărunt şi conţinînd multe paiete de mică. Este foarte bine arsă, de culoare cenuşie-închis în structură, cu strate superficiale subţiri de cîte 1 mm grosime, de culoare brună-deschis ca şi suprafaţa vasului. Buza vasului, lărgită destul de mult în afară, este de secţiune semirotundă sau mai bine zis oarecum rotunjită, inegal, prin netezire, iar gîtul din care pleacă brusc umărul vasului cu bombaj, este scurt, de cca 1,5 cm. Suprafaţa relativ aspră, fără baie (slip) şi luciu (fig. 10/10). După formă şi dimensiuni, acest vas pare să fi fost o oală-borcan mare. Din aceeaşi categorie avem şi cîteva guri de vase, fragmentare, care se deosebesc de precedentul prin dimensiunile relativ mici şi prin profile. Un fragment ce provine de la un vas mic, borcănaş, are buza de secţiune semirotundă cu şănţuleţ (fig. 10/2), iar pasta face parte din categoria fără nisip, moale la pipăit, cenuşie-închis în spărtură, cu părţile superficiale subţiri, de culoare brună-închis, netede şi lucioase (cu ,,baie''). Un alt fragment de gură de vas, însă cu diametru mai mare, avînd aceleaşi caracteristici ca şi precedentul, se deosebeşte puţin prin profil, mai rotunjit sus pe marginea buzei, unde abia dacă se mai observă urma unei şănţuiri (fig. 10/4) şi este de culoare deschisă. Alte două guri de vas fragmentare sînt din categoria cu pastă dură, cu nisip foarte mărunt, de culoare brună-deschis-gălbuie la suprafaţă şi în stratele superficiale groase de 1 mm, în miez fiind cenuşie-deschis. Se deosebesc între ele ca linie de profil şi puţin în diametru. Unul are buza dreaptă, în partea de sus, şi trasă mai mult în afară, umărul plecînd brusc în lărgire accentuată (fig. 10/6), în vreme ce o altă gură de vas, cu diametrul ceva mai mare, are buza de secţiune semirotundă, puţin trasă în afară (fig. 10/8). Cu excepţia acestui fragment care are gît înalt, de cca 4 cm, celelalte trei au gîtul scurt, de cca 2 cm. Cele patru guri de vas au buza uşor răsfrîntă în afară, mai accentuat la exemplarul de la fig. 10/6. Cu excepţia fragmentului de vas de la fig. 10/3, care poate proveni de la un mic borcan, celelalte trei par a fi fragmente de oale-borcan. Din categoria vaselor de tip ceramic urban s-au

păstrat trei cioburi cu decor. O bucată de perete de vas (de 1 cm grosime) din partea cu bombaj, de la mijloc, realizat din pastă din seria fără degresant, de culoare brună-închis pe suprafaţa netedă (şi lucioasă) şi în părţile superficiale, subţiri de 1 mm fiecare, cu miezul de culoare cenuşie,

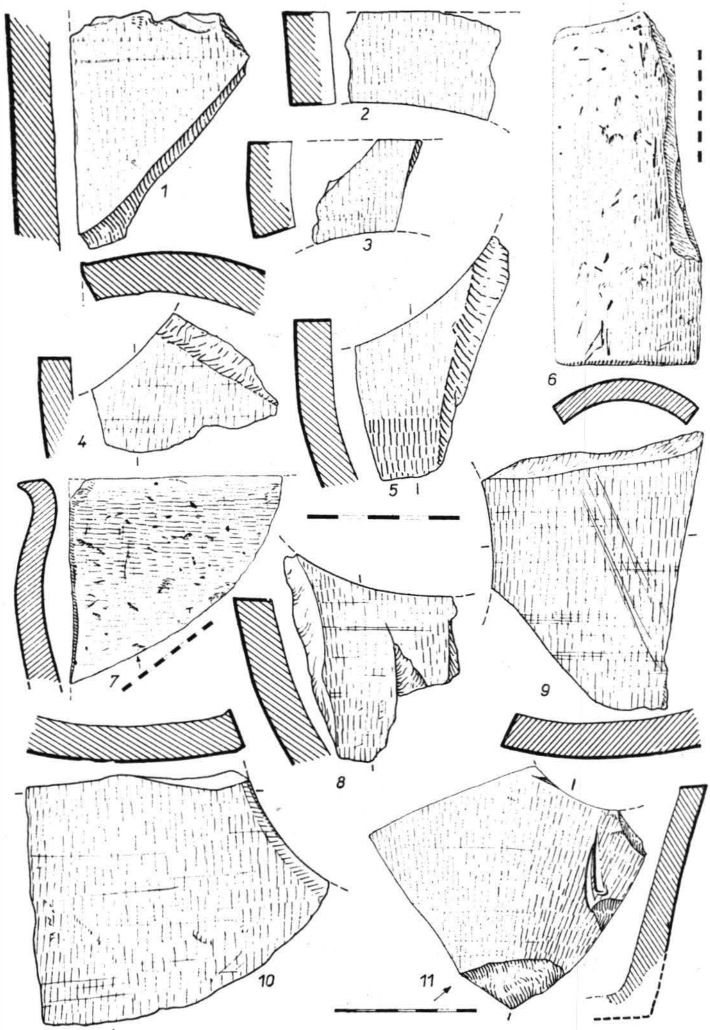

Fig. 9. Chirnogi — ,,Şcoală" : 1 fragment de olan pentru acoperiş ; 2—5, 8—11 fragmente din piese de distribuţie a apei, din lut ars ; 6 olan pentru acoperiş ; 7 fragment de ţiglă.

poartă un decor din linii în ,,val" simple, incizate în meandre largi, dispuse în succesiune (fig. 10/9). Vasul a crăpat în timpul arderii, după cum arată urmele de foc (ardere la roşu) rămase pe alocuri în spărtura peretelui. Un mic fragment de vas, cu aceleaşi caracteristici în privinţa pastei, execuţiei şi arderii, prezintă un decor, care, atît cît s-a păstrat, reprezintă o bandă

de linii subţiri orizontale, strîns şi adînc incizate (fig. 10/1). Un fragment de castronaş cu pereţii subţiri (de 0,7 cm) are buza tăiată drept vertical şi umăr proeminent oblic, ce formează o curbură accentuată cu restul peretelui vasului, către fund. Înălţimea vasului nu era prea mare, judecînd după curbură. Face parte din categoria celor enumerate mai sus, cu pastă moale, de culoare brună-închis, netedă şi lucioasă la suprafaţă (cu ,,baie'')

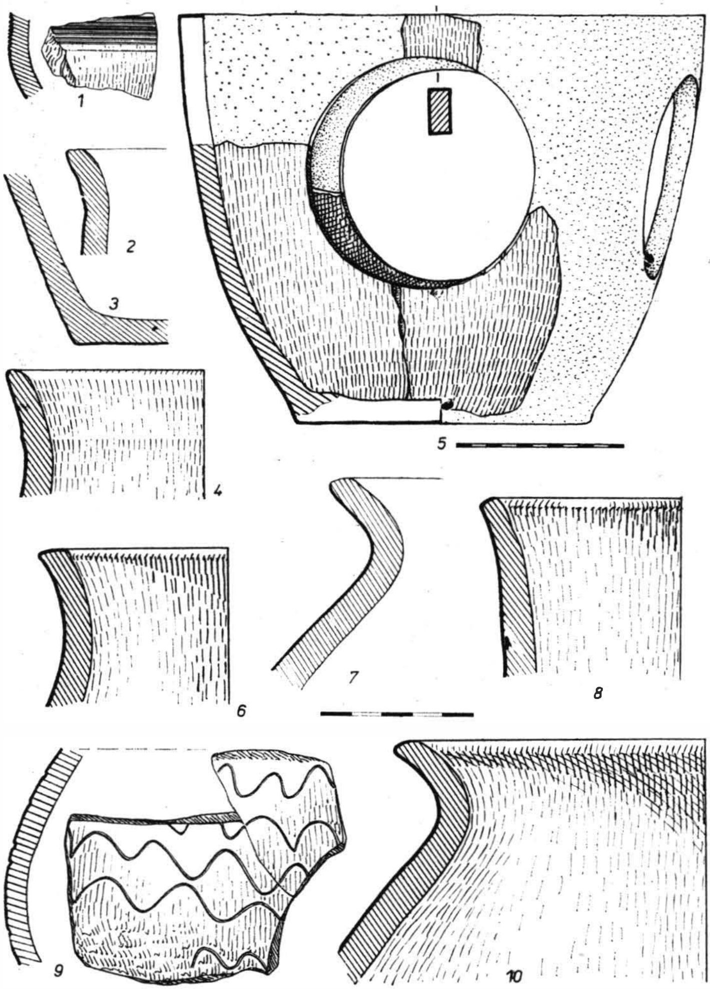

Fig. 10. Chirnogi — ,,Şcoală'' : 1—4, 6—10, fragmente de vase din lut ars ; 5 piesă fragmentară de distribuţie a apei pe reţea din lut ars (reconstituire).

şi cu miezul cenuşiu-închis (fig. 11/4). Un mic fragment de vas modelat tot din pastă asemănătoare cu a tuburilor de conductă, însă din categoria celei de consistenţă dură după ardere, cu nisip foarte mărunt în compoziţie, de culoare roşcată-cărămizie pe faţa exterioară şi brună pe cealaltă, cu

miezul negru-cenuşiu în structura peretelui, are un decor executat din linii orizontale late şi adînci, mult distanţate între ele (fig. 11/5).

Din categoria vaselor din pastă asemănătoare cu cea a tuburilor de apeduct există şi un fragment mare de gură de vas de formă şi profil aparte. Vasul avea gura largă cu buza lată, foarte mult răsfrîntă în afară,

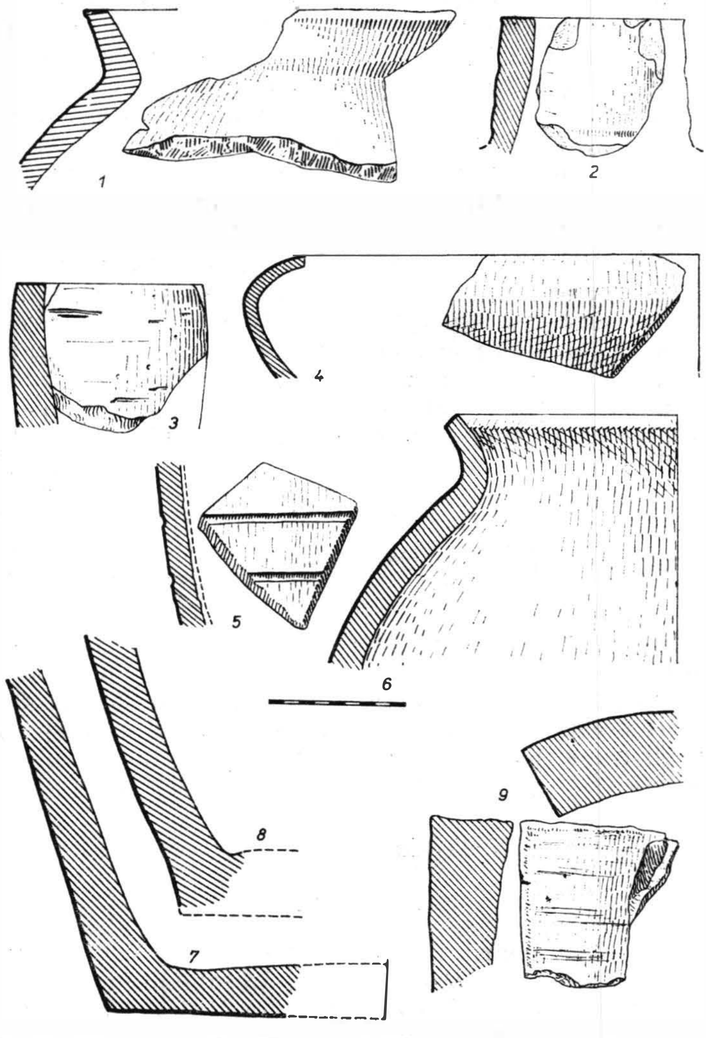

Fig. 11. Chirnogi — ,,Şcoală'' : 1, 4, 6, 7 fragmente de vase de lut ars; 2, 3 fragmente de tuburi din lut ars cu diametru mic; 8 fragment din piesă de distribuţie a apei; 9 fragment de olan pentru acoperiş din pastă caracteristică tuburilor; Chirnogi—,,Uliţă'': 5 fragment de vas din lut ars.

cu marginea retezată drept; practic vorbind, vasul nu avea gît, umărul lui plecînd de sub gură în bombaj accentuat, dînd impresia unui vas mare gen ,,damigeană''. În pastă se observă mult nisip mărunt, uşor sesizabil

cu ochiul liber, în structura peretelui cu miezul de culoare cenuşie-închis şi părţile superficiale subţiri, de culoare brună-deschis (fig. 11/1). Un profil deosebit prezintă o altă gură de vas fragmentară aparţinînd aceleiaşi categorii, la care buza este semirotundă în secţiune, trasă în afară, gîtul scurt de cca 15 mm înălţimea şi umărul bine conturat în lărgire treptată (fig. 10/7). Tot la aceeaşi categorie pot fi raportate şi două fragmente de funduri de vas, unul dintre ele provine de la un vas cu pereţii subţiri (0,7 cm) şi fundul drept (fig. 10/3). O bucată dintr-un vas mare cu pereţii neobişnuit de groşi, de cca 1,7 cm, reprezentînd o parte din peretele şi fundul vasului, face parte din categoria ceramicii tipice pentru tuburile de conductă din pastă dură, de culoare brună-deschis pe ambele feţe, în structură peretele avînd un miez cenuşiu-închis, în părţile superficiale fiind de aceeaşi culoare ca şi suprafeţele. Fragmentul are urme de afumare la interior şi exterior (fig. 11/7).

Din vasele de ceramică din grupa *b* s-au descoperit unele fragmente de guri de vas, dintre care trei se întregesc, sugerînd imaginea unui recipient cu gura de diametru mijlociu sau relativ mic în comparaţie cu corpul foarte larg, umărul bombat plecînd chiar de sub gura vasului, care aproape că nu are gît, în lărgire accentuată. Vasul are gura lată, destul de mult răsfrîntă în afară lateral şi tăiată drept, cu muchii. Ca aspect exterior seamănă foarte mult cu fragmentele ceramice de guri de vas din categoria celor tipice, deosebindu-se însă prin pastă şi mai ales prin ardere şi greutate. Aceste fragmente sînt uşoare, neavînd pasta densă şi grea, deci sînt arse foarte bine, cu miezul cenuşiu-închis în structură şi aspru, de consistenţa cărămizii, stratele superficiale, de asemenea de consistenţa cărămizii, sînt roşcate-cărămizii, groase de 0,4—0,5 cm fiecare (fig. 11/6).

Vasele de la care provin aceste fragmente sînt aspre la pipăit, nefiind trecute prin acea soluţie sau baie de care am amintit în cazul celorlalte.

Un alt fragment de gură de vas, de la un vas mai mic judecînd după grosimea pereţilor, de 0,9 cm, aparţine aceleiaşi categorii cu pastă şi ardere netipică şi este asemănător cu precedentele ca profil, pastă şi ardere. Mai există şi un alt fragment de perete de vas de mari dimensiuni, aparţinînd aceleiaşi categorii.

CONSIDERAŢII ISTORICE

DE

MIHAI SÂMPETRU

Tradiţia confecţionării materialelor ceramice de construcţie este foarte veche în Peninsula Balcanică şi îşi are obîrşia în lumea greacă [16]. Odată cu cucerirea romană meşteşugul ceramicii de construcţie [17] s-a generalizat şi perfecţionat pe măsura uriaşei dezvoltări cunoscute ca urmare a ridicării oraşelor şi cetăţilor în epoca imperială romană şi romano-bizantină, pînă la începutul secolului al VII-lea e.n. La nordul Dunării, după cum se ştie, revărsarea valurilor de populaţie în migraţie la începutul

[16] Maria Čičikova, IzvestijaSofia, 21, 1957, p. 129—152 şi fig. 16, 17.

[17] Velizar Velkov, *Gradăt v Trakiia i Dakiia prez kăsnata anticinost*, Sofia, 1959, p. 134—138 şi n. 12 (materiale de construcţie), p. 194—198 şi n. 1—3, 1—5 (apeducte din conducte de lut ars); Zlata Rakeva-Morfova, *Pametniţi na kulturata i muzei*, 2, 1957, 1, p. 24—28; Teofil Ivanov, ArheologijaSofia, 9, 1967, p. 15—26.

veacului al VII-lea avea să pună capăt acestei activităţi, desfăşurate pînă atunci în sînul populaţiei autohtone şi pe malul stîng, îndeosebi în lungul Dunării [18]. Urmează o întrerupere a acestei activităţi meşteşugăreşti (de caracter urban) pe malul stîng pînă în secolul al IX-lea, cînd, după două veacuri de părăsire, meşteşugurile amintite au fost *replantate* în Muntenia, pe baza aceleiaşi tradiţii seculare (păstrate în sud în răstimpul dintre veacurile VI şi IX) în cadrul modificat al realităţilor politice şi militare ce se constituiseră în această vreme la nord de Dunăre.

Reapariţia bruscă a producţiei de materiale ceramice de construcţie (şi a pietrăritului legat de exploatarea unor cariere şi cioplirea blocurilor de talie necesare la înălţarea zidurilor de cetăţi) ce se localizează în prezent în Muntenia (unde, spre deosebire de perioada romano-bizantină, aria de răspîndire a ei depăşeşte sensibil zona Dunării, ajungînd de astă dată pînă în munţi) nu poate fi pusă pe seama factorilor locali, urmînd a fi analizată în cadrul iniţiativei primului ţarat bulgar, care, la începutul secolului al IX-lea, a căpătat noi posibilităţi de extindere a dominaţiei sale, datorită unor asemenea evenimente istorice, cum ar fi sfărîmarea puterii avare de către statul franc pe de o parte, iar pe de altă parte, mulţumită perioadei de pace instaurată sub Omurtag în relaţiile cu Imperiul bizantin, după războaiele purtate de hanul Krum şi urmaşii săi imediaţi.

Descoperirile arheologice mai vechi şi recente atestă existenţa masivă a unor materiale ceramice de construcţie, asemănătoare cu cele descoperite la Chirnogi şi în alte puncte din România (Muntenia), în nord-estul Bulgariei, mai precis, în centrele vechi bulgare de la Pliska [19], Madara [20], Ţar Krum [21] şi Preslavul Mare [22]. Săpăturile făcute în aceste locuri timp de

---

[18] M. D. Matei, SCIV, 18, 1967, 1, p. 49—51 (cu corectivul impus de prezenţa activităţii meşteşugăreşti analizate aici, în secolele IX — X e.n. în Muntenia).

[19] Pentru descoperirile de materiale ceramice de construcţie de la Pliska, vezi K. Škorpil, IRAIK, 10, 1905, p. 160—166 şi pl. 41 (printre ele sînt şi unele materiale ceramice romano-bizantine aduse din ruinele cetăţii de la Voivoda şi reutilizate la Pliska); Ivan Mollov, IzvestijaSofia, 14, 1940—1942, p. 71; Kr. Mijatev, IzvestijaSofia, 14, 1940—1942, p. 96—98 şi fig. 160/1, 2; 163/1, 2, 3, 4, 5. Autorul nu face o datare a conductelor (a tuburilor şi cărămizilor) de la Pliska. Desigur că aceste conducte de apă din tuburi de lut ars pot ascunde cronologii diferite; Stamen Mihailov, IzvestijaSofia, 20, 1955, p. 103—107 şi p. 245; idem, ArheologijaSofia, 2, 1964, p. 15 şi fig. 4, 5 (ocupîndu-se de reţeaua de conducte de apă şi de cea de canale colectoare de la Pliska, în studiul antecitat, Stamen Mihailov insistă asupra necesităţii de a se stabili o cronologie relativă a construcţiilor monumentale şi în funcţie de aceste reţele de transportare a apei); Stančo Stančev, IzvestijaSofia, 20, 1955, p. 188; Stefka Angelova, *op. cit.*, p. 3—24, pl. 2, 3, 4 (materiale de construcţie din ceramică). Despre tuburi de conductă de apă din lut ars, face o scurtă referire (*ibidem*, p. 21).

[20] Geza Fehér, *Madara*, I, Sofia, 1934, p. 393—418 (tuburi cu semne la fig. 273); idem, *Madara*, II, Sofia, 1936, p. 138—152 (Kalugerica); Rafail Popov, *Madara*, II, p. 36—57 (volumele cuprind şi materiale din epoca romană, considerate vechi bulgare).

[21] Vera Antonova, ArcheologijaSofia, 2, 1960, p. 31; idem, ArheologijaSofia, 2, 1963, p. 50 (olane), p. 53 (cărămizi cu semne), p. 53, 55 (conductă de apă din tuburi de lut ars).

[22] Iu. Gospodinov, IzvestijaSofia, 1/2, 1921/1922, p. 216—222; idem, Izvestija Sofia, 15, 1946, p. 82; Krăstiu Mijatev, *Slavianska keramika v Bălgarija*, Sofia, 1948, fig. 52, 53 (cărămizi de la Kalugerica), fig. 54, 55 (tuburi de conductă din lut ars de la Preslav); Georgi Djingov, ArheologijaSofia, 3, 1961, p. 30—36 (în special p. 32, 34, 35, n. 1—4 şi fig. 11, 12 (apeductele Preslavului Mare, „Gerca" şi „Tuneški", datate de autor în secolele IX — X e.n.).

Pentru alimentarea cu apă a Preslavului Mare, vezi şi Totiu Totev, IzvestijaKolarovgrad, 3, p. 37—40 şi fig. 1, 2, 3, 4. Aceeaşi datare ca mai sus. Tuburile de conductă de la Preslav, descrise de autori, sînt tot de tipul cu cep şi buză ca şi la Pliska şi au decor asemănător, însă dimensiunile indicate şi detaliile formelor nu corespund cu cele ale tuburilor de la Chirnogi.

decenii au scos la iveală, *in situ* [23] sau risipite, sub depunerile aşternute cu vremea peste ruine, aceleaşi genuri de materiale de ceramică [24] folosite la construcţii de cărămidă şi de piatră care s-au găsit şi la noi în Muntenia în săpături. Amploarea producţiei de materiale de construcţie din cuprinsul Munteniei, dovedită cu prisosinţă prin descoperirea pînă acum a circa douăzeci de puncte cu vestigii de acest fel (vezi anexa) şi care pot fi datate cu siguranţă în evul mediu timpuriu, cît şi prin caracterul brusc al acestei apariţii, ce trebuie încă o dată subliniat, ridică o serie de chestiuni, ce pot căpăta dimensiuni deosebit de importante, dacă sînt privite prin prisma dezvoltării ulterioare a societăţii locale autohtone de la nord de Dunăre. Dintre aceste probleme, pot fi amintite şi schiţate în cadrul restrîns al acestui articol doar cîteva : 1) plasarea în timp a activităţii de producţie de materiale de construcţie şi, în legătură cu aceasta, a construcţiei de cetăţi de piatră şi cărămidă în Muntenia ; 2) determinarea apartenenţei etnice a meşterilor şi lucrătorilor care au desfăşurat această febrilă activitate de producţie de tip urban (ceramişti, pietrari, zidari, etc.) ; 3) participarea populaţiei locale româneşti din Muntenia la această

---

[23] Observaţiile făcute de noi în cetatea de la Pliska în noiembrie 1973, cu prilejul unei călătorii de documentare în Bulgaria, asupra reţelei de conducte de apă din lut ars aflate *in situ* (aşezate la diferite niveluri), ne-au dus la concluzia că tuburile din conductele de deasupra nu seamănă cu cele descoperite la Chirnogi, avînd forme şi dimensiuni deosebite. Însă tuburile din nivelul de jos seamănă destul de mult ca formă, dimensiuni şi, în parte, ca pastă şi ardere, cu cele descoperite la Chirnogi, chiar şi decorul aminteşte de acestea, însă nu au luciul acestora din urmă. Pe un tub fragmentar, afat *in situ* ca şi celelalte (din nivelul de jos), se observă un decor din linii în „val" succesive, incizate distanţat. Tuburile din nivelurile de sus sînt cărămizii roşcate în spărtură, în vreme ce la un tub spart, din nivelul de jos, peretele are un miez de culoare neagră-cenuşie. Credem că tuburile de conductă din nivelul de jos ar corespunde cronologic cu cele descoperite de noi la Chirnogi (M. Sâmpetru).

[24] În privinţa semnelor incizate pe materialele de construcţii din ceramică sau pe blocuri de piatră de talie, există o literatură întreagă, ce exprimă o diversitate de puncte de vedere cu interpretări uneori diametral opuse. Se desprind totuşi din mulţimea studiilor publicate referitoare la acest subiect două luări de poziţie principale. După una din ele, aceste semne ar fi la origine turanice (rune etc.), iar după o altă interpretare ar fi (iniţial) semne de meşter, bizantine sau în orice caz legate de aria culturală bizantină, avînd chiar rădăcini mai vechi în epoca romană şi romano-bizantină. După o a treia părere ar fi semne slave. Credem că este mai potrivită şi justificată interpretarea conform căreia apariţia şi mai ales generalizarea lor trebuie legate de o înaltă specializare a producţiei de ceramică pentru construcţii şi a olăriei şi în special de o anumită treaptă atinsă de arta construcţiilor în Imperiul bizantin, iar apariţia şi răspîndirea lor la distanţă, în afara imperiului, trebuie puse pe seama puternicei pătrunderi şi iradieri culturale a civilizaţiei sale.

Reţinem din literatura dedicată acestei probleme; Karel Škorpil, IRAIK, 10, 1905, p. 250—256 şi pl. 49 (semne pe pietre), p. 356—359 şi pl. 51 (semne pe cărămizi de la Pliska) ; G. Fehér, IzvestijaSofia, 3, 1925, p. 53—59 ; Kr. Mijatev, IzvestijaSofia, 14, 1940—1942, fig. 146/11—22, 41, 42 şi 160/1 (semne incizate pe pietre de la Pliska şi pe olane de acoperiş) ; Stančo Stančev, Razkopki i Proučivanija, III, Sofia, 1948, p. 235—246 (semne pe vase ceramice) îndeosebi p. 243 (semne pe materiale de construcţie) ; Stamen Mihailov, IzvestijaSofia, 20, 1955, fig. 60/14, 61/13 şi p. 123—125 (semne pe olane, cărămizi şi blocuri de piatră de la Pliska) ; Iordanka Čangova, IzvestijaSofia, 21, 1957, p. 261—262 (semne pe vase, cărămizi, olane etc.) şi fig. 24 ; N. Constantinescu, SCIV, 9, 1958, 2, p. 461—468 ; Petre Diaconu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 491—497 ; Vera Antonova, ArcheologijaSofia, 2, 1963, fig. 9 ; Totiu Totev şi Stanislav Stanilov, IzvestijaŠumen, 5, 1972, p. 64, şi pl. 2/5—14 ; pl. 4 ; Stefka Angelova, ArheologijaSofia, 3, 1971, p. 10 (semne în relief sau incizate pe olane curbate). Pentru semne incizate pe materiale ceramice de construcţie din evul mediu timpuriu, descoperite în spaţiul nord-pontic, vezi A. M. Ščerbak, MIA, 75, p. 362—388, îndeosebi p. 365, 367 şi pl. 20—23, în special, studiul amplu dedicat acestor vestigii din spaţiul sud-est european şi problematicii lor, la Dimitr Krandžalov, *Acta Universitatis Palackianae Olomucensis* (Sbornik Praci Historických, 4), Praga, 1963, p. 29—142 şi bibliografia în note.

activitate de producție și de construcție (și a unor grupuri de populație slavă din Muntenia); 4) transmiterea meșteșugului ceramicii de construcție și la populația locală.

Acest din urmă fenomen ni se pare deosebit de important și interesant, mai ales prin faptul că materialele găsite de noi în săpăturile de la Chirnogi demonstrează că unii localnici au deprins meșteșugul ceramicii specifice mediului urban (cetăților, în cazul de față), prin destinația sa (tuburi de conductă, cărămizi, țigle, olane, etc.), deoarece piesele lucrate stîngaci, ce formează o categorie întreagă și bine conturată, se deosebesc net de cele de bună calitate, care pot fi atribuite doar unor meșteri și lucrători specializați, la care exercitarea acestui meșteșug presupune o îndelungă tradiție. Revenind la momentul apariției centrelor meșteșugărești amintite pe teritoriul Munteniei, credem că această activitate de mare amploare nu a putut fi desfășurată de echipe de meșteri trimiși din Imperiul bizantin, după cum s-a întîmplat în cazul ridicării cetății Sarkel, din Khazaria, în vremea împăratului Teofil, bizantinii neavînd nici un interes să contribuie al întărirea țaratului bulgar, date fiind relațiile multă vreme dușmănoase dintre cele două state, chiar dacă în cele din urmă se ajunsese la un *modus vivendi* prin pacea de 30 de ani, ele rămînînd în continuare rivale, fapt demonstrat cu prisosință de răscoala prizonierilor macedoneni inițiată de împăratul Teofil [25], cît și de campania dusă de kavkhanul Isbul în Macedonia în timpul domniei hanului Presian.

Sursa acestei activități de producție și construcție „explozive” de tip urban sub raportul mîinii de lucru calificate, deținătoare a tradițiilor de producție antice [26] și a artei construcțiilor din epoca menționată nu trebuie căutată deci în afara, ci în interiorul primului țarat bulgar. Mai ales după 809 e.n., deci la începutul veacului al IX-lea, odată cu înglobarea regiunilor din vest (cu centrul la Serdica) mai întîi și apoi a regiunii Sirmium (828 e.n.) locuite de populație de origine romanică în special, precum și odată cu strămutarea unor grupuri mari de populație din Imperiul bizantin, romanică și grecească, în Bulgaria, s-au asigurat condițiile materiale și spirituale obiective pentru desfășurarea unei astfel de activități nu numai în Bulgaria, ci și la nord de Dunăre [27].

Deci apariția atelierelor meșteșugărești de la nord de Dunăre, producătoare de ceramică de construcție, și a atelierelor pentru prelucrarea pietrei destinate înălțării zidurilor de cetăți se poate raporta către jumătatea secolului al IX-lea, iar creatorii acestei activități desfășurate aici au putut fi îndeosebi români și greci, aduși în acest scop din sudul Dunării. Este posibil ca aceste cetăți (și în zona Chirnogi trebuie să fi fost una, deoarece alegerea locului de producție a materialelor de construcție trebuie să fi fost făcută în funcție de necesitatea de a ridica o cetate undeva în apropiere) să fi dăinuit multă vreme, pînă la venirea pecenegilor.

---

[25] Vezi Mihai Sâmpetru, Dacia, N.S., 18, 1974, p. 249–250.

[26] Stefka Angelova, *op. cit.*, p. 22.

[27] În legătură cu primul țarat bulgar la nord de Dunăre, vezi A. D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, 3, București, 1925, II, p. 82, 88–89; Dimitrie Onciul, *Teoria lui Roesler*, în *Scrieri istorice*, I, București, 1968, p. 256–257; o părere contrară a susținut Nicolae Iorga, *Istoria românilor*, II, București, 1936, p. 312–322; pentru aceeași problemă, cu argumentații de ordin arheologic, vezi Bucur Mitrea, SCIV, 11, 1960, 2, p. 438; Maria Comșa, Dacia, N.S., 4, 1960, p. 401–404.

În orice caz, credem că acele cetăţui (τὰ φρούρια) de la nord de Dunăre, amintite de Skylitzes-Cedrenus în legătură cu solii veniţi la Ioan Tzimiskes în timpul asediului Dristrei [28] ca să-şi ceară iertare şi să ofere supunere, ar putea fi chiar aceste cetăţi construite în secolul al IX-lea.

Evident că nu putem avea pretenţia de a rezolva prea multe probleme în cadrul acestei lucrări, deoarece spaţiul tipografic nu ne permite şi mai ales pentru că unele interpretări ale noastre nu au încă un suport documentar arheologic suficient. Rămîne tot în sarcina arheologiei, să scoată la lumină noi vestigii care să contribuie treptat, tot mai mult, la limpezirea istoriei perioadei tîrzii a mileniului I al e.n. [29]. În concluzie, socotim că ceramica descoperită în săpături la Chirnogi poate fi plasată în timp pe la mijlocul şi în a doua jumătate a secolului al IX-lea e.n. chiar şi în primele decenii ale veacului al X-lea.

ANEXĂ

Punctele din Muntenia în care s-a descoperit ceramică de construcţie din evul mediu timpuriu

Nr. crt.	Localitatea	Punctul	Felul ceramicii	Caracterul descoperirii	Locul unde se află materialul	Observaţii
	Com. Gostinari satul Mironeşti, jud. Ilfov	Malul Roşu	Tuburi de conductă, olane pentru acoperiş şi cărămizi	Descoperire întîmplătoare şi cercetare de teren în 1971	Şcoala generală, Izvoarele, jud. Ilfov şi Muzeul de arheologie Olteniţa	Fragmente
2	Com. Budeşti, satul Crivăţ, jud. Ilfov	*passim*	Cărămidă	Descoperire întîmplătoare C.A.P. 1966 (terasare)	Muzeul de arheologie, Olteniţa, (inv. nr. 4 400)	Întreagă, dim. 31,5 × 25 × 3 (3,5)cm
3	Com. Căscioarele, jud. Ilfov	Via lui Ştefan Ivaşcu	Tuburi de conductă	Descoperire întîmplătoare, lucrări C.A.P. 1957	,,	Două tuburi întregi cu semne incizate

[28] Vezi, Skylitzes-Cedrenus, *Historiarum compendium*, II, 1839, p. 401 ; în legătură cu acest pasaj, vezi Mihai Sâmpetru, *op. cit.*, p. 256.

[29] Pentru geneza culturii Dridu vezi I. Nestor, *Les données archéologiques et le problème de la formation du peuple roumain*, RRH, III, 1964, 3, p. 407—420 ; Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuţie la arheologia şi istoria perioadei de formare a poporului român*, Bucureşti, 1967, p. 163—165 şi n. 231. În legătură cu primul ţarat bulgar la nord de Dunăre, vezi I. Nestor, *op. cit.*, p. 415—420, în opoziţie cu punctul de vedere exprimat de A. Grecu, SCIM, I, 1950, p. 223—236. Referindu-se la cetăţile amintite de Skylitzes-Cedrenus (*op. cit.*, p. 401), Petre Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucureşti, 1970, p. 25, consideră că acestea erau aşezări fortificate de pămînt şi de lemn.

Nr. crt	Localitatea	Punctul	Felul ceramicii	Caracterul descoperirii	Locul unde se află materialul	Observații
4	Com. Chirnogi, jud. Ilfov	Terasa joasă la 300 m de via lui Baltag	Cărămidă	Descoperire întîmplătoare C.A.P. 1963 (terasare)	,,	Întreagă, dim. 27,8 × 16,5 × 4 cm
5	,,	Șuvița Hotarului („Perla")	Tuburi de conductă; cărămizi	Descoperire întîmplătoare C.A.P (terasare cu ani în urmă)	,,	Un tub de conductă a fost recuperat de la locuitorul Marin Coconeanu din Chirnogi
6	,,	„Livada de Piersici" (după Șuvița Iorgulescu)	,,	Descoperire întîmplătoare C.A.P. la săparea gropilor pentru plantații	,,	Tub fragmentar cu semn incizat înainte de ardere. Cărămidă întreagă, dim. 30 × 23,4 × 4,8 cm
7	,,	La „Ion Madin" lîngă Fîntîna Mare	Tub de conductă și olan pentru acoperiș	Descoperire întîmplătoare C.A.P. (terasare 1961 și 1963)	„inv." nr. 1 891,olan)	Tub întreg, olan pentru acoperiș, fragmentar, dim. 39,1 × 17,35 × 2,8 cm, înălțime 7,7 cm
8	,,	Terasa joasă, la 100 m est de via lui Baltag	Cărămidă	Descoperire întîmplătoare C.A.P. 1963 (terasare)	,,	Fragmentară, dim. 28,7 × 21,4 × 4,3 cm, decor de linii în „val" în diagonală
9	,,	Școala generală nr. 1	Tuburi de conductă, cărămizi, țigle și olane pentru acoperiș; alte piese de conductă	Descoperire întîmplătoare 1968 și săpături sistematice 1969–1970. Institutul de arheologie, București	,,	
10	,,	Marin Popescu (curtea gospodăriei)	Tuburi de conductă; cărămizi	Descoperire înplătoare la săparea unei gropi de var lîngă casă în toamna 1969	,,	Fragmente
11	,,	„Uliță"	Tuburi de conductă, olane pentru acoperiș, cărămizi	Săpături sistematice în 1970 și 1971. Institutul de arheologie, București	,,	Fragmentare și fragmente

Nr. crt	Localitatea	Punctul	Felul ceramicii	Caracterul descoperirii	Locul unde se află materialul	Observaţii
12	Olteniţa, jud. Ilfov	Dealul Gumelniţa (vizavi)	Tuburi de conductă	Sondaj. Muzeul de arheologie, Olteniţa		Fragmente
13	Com. Curcani, jud. Ilfov	„La Moară"	Cărămizi	Cercetare de teren şi săpături sistematice 1968. Institutul de arheologie, Bucureşti	,,	Fragment, decor din impresiuni făcute cu „degetul"
14	,,	„La Puierniţă"	,,	Cercetări de teren şi săpături sistematice în 1968. Institutul de arheologie, Bucureşti	,,	Fragment, decor din impresiuni prin apăsare
15	Com. Radovanu, jud. Ilfov	„Pe Negulească"	,,	Săpături sistematice în 1964—1965. Institutul de arheologie, Bucureşti	,,	
16	Com. Greaca, jud. Ilfov	„La Ţigănie"	,,	Săpături de salvare în 1953, Institutul de arheologie, Bucureşti	,,	
17	Com. Ceraşu, satul Slon, jud. Prahova	„Coliba Veche" (Stîna Veche)	,,	Săpături Cezar Bolliac		
18	,,	„La Comoară"	Cărămizi, tuburi de conductă	Cercetări de teren în 1958 şi săpături sistematice. Institutul de arheologie, Bucureşti		Unele cărămizi au semne incizate, decor cu linii în diagonală. Fragmente de tuburi
19	Com. Bucov, suburbană, municipiul Ploieşti, jud. Prahova	„Rotari"	Cărămizi, olane pentru acoperiş	Săpături sistematice în 1956 şi anii următori. Institutul de arheologie, Bucureşti		Fragmente
20	,,	„Tioca"	Cărămizi	Săpături sistematice în 1958 şi anii următori. Institutul de arheologie, Bucureşti		,,

LA CÉRAMIQUE DE TYPE URBAIN DE L'ÉTABLISSEMENT DE HAUTE ÉPOQUE MÉDIÉVALE DE CHIRNOGI (DÉP. D'ILFOV)

RÉSUMÉ

L'étude porte sur la céramique de type urbain du haut moyen âge récemment découverte à Chirnogi (dép. d'Ilfov), près du Danube. Les fouilles pratiquées au cours des années 1968—1971 dans le village, aux endroits „École" et „Rue", ont mis au jour deux huttes à demi enfouies dans le sol et un four faisant partie d'un établissement rural.

Autant dans les huttes que dans la couche de culture Dridu correspondante, les auteurs des fouilles ont récolté principalement — et en abondance — de la céramique. Celle-ci peut être répartie en deux grands groupes,' appartenant l'un et l'autre à cette culture : *céramique de type urbain* et *céramique commune.* Les deux catégories apparaissent ensemble. Dans la présente étude, les auteurs ne s'occupent que de la céramique de type urbain, à l'exclusion de la céramique commune, qui se trouve couramment dans les autres établissements — ruraux ou urbains — situés dans l'aire de la culture de Dridu : céramique brune rougeâtre à décor de lignes incisées, noire grisâtre à décor de lignes polies et celle à pâte blanche.

En fonction de sa destination, la céramique de type urbain a été répartie en deux catégories : a. *matériaux de construction en céramique* ; b. *céramique d'usage domestique* (*poterie*).

a. Le groupe des *matériaux de construction* comprend cinq types de matériaux en terre cuite : 1) *conduits d'eau* ; 2) *autres pièces pour la distribution de l'eau* ; 3) *briques* ; 4) *tuiles creuses pour couvertures* ; 5) *tuiles plates.*

Conduits. Ils sont façonnés au tour, habituellement en pâte fine, bien épurées et homogénéisée. Il a été établi qu'ils représentent des rebuts d'une production en série effectuée sur les lieux. Les uns présentent sur leur surface un décor, obtenu par quatre procédés : a) *incision* ; b) *polissage* ; c) *cannelure* ; d) *impression.* Sur certains conduits des signes ont été incisés avant la cuisson.

Autres pièces en terre cuite pour la distribution de l'eau. Les fouilles ont également mis au jour d'autres pièces de distribution de l'eau destinées à l'assemblage dans le réseaux de conduites.

Briques, tuiles et tuiles creuses pour couvertures. A côté des conduits en terre cuite et des fragments de pièces de distribution, on a récolté un grand nombre de briques, de tuiles plates et de tuiles creuses à l'état fragmentaire. Contrairement — à quelques exceptions près — aux deux types précédents, ces matériaux sont confectionnés en pâte poreuse, rugueuse, renfermant des grains de sable. Les auteurs relèvent la diversité,

tant sous le rapport des formes que des dimensions, des différents types de matériaux de construction.

L'étude mentionne aussi d'autres matériaux de construction découverts par hasard dans la zone de Chirnogi au cours de ces dernières années.

b. *Poterie*. Les fouilles ont aussi livré des fragments de vases, façonnés au tour comme les matériaux d'adduction de l'eau ; ils sont pareils quant à la pâte, la cuisson et le mode d'exécution technique, alors qu'ils diffèrent de la poterie Dridu à tous ces points de vue.

Dans tous les cas mentionnés pour la Munténie, par les auteurs, par céramique de type urbain il faut entendre les matériaux de construction, poteries, etc., spécifiques aux forteresses en pierre et en brique. Les créateurs de cette activité de production de la céramique dans le domaine de la construction des bâtiments furent surtout des Roumains et des Grecs sud-danubiens, amenés au nord du fleuve par l'Empire bulgare avant le milieu du IXe siècle dans ce but. De chez eux, la population roumaine de la Munténie a pu, vers le milieu du siècle, apprendre le métier de la céramique de construction, celui de la taille des pierres et celui des constructions en général.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Plan de la commune de Chirnogi (dép. d'Ilfov), avec indication des endroits où des fouilles ont été pratiquées : 1 École générale nº 1 ; 2 Maison de la culture ; 3 Magasin universel ; 4 Rue.

Fig. 2. Conduits d'eau en terre cuite : 1 (et fig. 8/5), 2 (et fig. 7/4) à décor de réseaux de lignes polies, 4 Chirnogi—,,École" ; 3 Chirnogi—,,Şuviţa Hotarului".

Fig. 3. Conduits d'eau en terre cuite : 1 (et fig. 7/1) à décor de lignes ondoyantes incisées ; 2 Chirnogi — ,,École" ; 3 Chirnogi — ,,Ion Madin" ; 4 Chirnogi — ,,Livada cu Piersici" (à signe incisé).

Fig. 4. conduit (état fragmentaire) à décor en bande de lignes ondoyantes incisées, 2 fragment de conduit, 3 fragment de conduit (à coupures accidentelles), Chirnogi — ,,École" ; 4, 5 conduits à signes incisés, Căscioarele — ,,Via lui Ştefan Ivaşcu" (également les fig. 7/3 et 7/6) ; 6 conduit (état fragmentaire) à signe incisé, Chirnogi — ,,Livada cu Piersici".

Fig. 5. Chirnogi — ,,École". Fragments de conduits en terre cuite : 1 à diamètre réduit, 2 à parois épaisses, 4—7 et 11 à décor de lignes ondoyantes incisées, 8 — 10 à décor de lignes horizontales incisées (au nº 9, aussi un décor de lignes ondoyantes obtenues par impression) ; 3 tuile creuse pour couverture (ou caniveau), en pâte caractéristique pour les conduits.

Fig. 6. Chirnogi—,,École". Fragments de conduits en terre cuite : 1 à décor de lignes ondoyantes incisées ; 2, 5 à décor à cannelures ; 4 à décor de lignes horizontales incisées 3, 6, 7 à décor de spirales et boucles, exécuté par impression ; 8 à signe incisé.

Fig. 7. Tuyaux de conduite d'eau en terre cuite : 1, 2, 4 Chirnogi — ,,École" ; 3,6 Căscioarele ; 5 tuile creuse pour couverture découverte à Chirnogi — ,,Ion Madin".

Fig. 8. Briques : 1, 3 Chirnogi — ,,Via lui Ballag" ; 2 Crivăţ ; 6 Chirnogi — ,,École" ; 4 pièce (à l'état fragmentaire) de distribution de l'eau dans le réseau des conduites, Chirnogi — ,,École" ; 5 conduit en terre cuite à emboîture fêlée durant la cuisson, à signe incisé (détail).

Fig. 9. Chirnogi — ,,École". 1 fragment de tuile creuse pour couverture ; 2—5 et 8—11 fragments de pièces de distribution de l'eau en terre cuite ; 6 tuile creuse pour couverture ; 7 fragment de tuile.

Fig. 10. Chirnogi — ,,École". Fragments de poteries en terre cuite : 1 — 4 et 6 — 10 ; 5 pièce(à l'état fragmentaire) de distribution de l'eau dans le réseau des conduites en terre cuite (reconstitution).

Fig. 11. Chirnogi — ,,École". 1, 4, 6, 7 fragments de poteries en terre cuite ; 2, 3 fragments de conduits en terre cuite à diamètre réduit ; 8 fragment de pièce de distribution de l'eau ; 9 fragment de tuile creuse pour couverture, en pâte caractéristique pour les conduits ; 5 Chirnogi — ,,Rue", fragment de vase en terre cuite.

URMELE UNUI SAT PĂRĂSIT DIN FEUDALISMUL TIMPURIU ÎN HOTARUL SIGHETULUI MARMAŢIEI

DE

RADU POPA

Cu prilejul cercetărilor de teren întreprinse, începînd din 1965, în fiecare primăvară în Maramureş, au fost identificate şi urmele unei aşezări săteşti feudale timpurii în hotarul municipiului Sighetu Marmaţiei [1]. Locul descoperirii este cunoscut sub numele de Valea Mare şi se află la actuala margine sud-estică a oraşului, la confluenţa pîrîului Valea Mare cu Ronişoara care iese aici dintre dealuri, pentru a se vărsa, cîteva sute de metri mai jos, în rîul Iza (fig. 1). Urmele aşezării, constînd din fragmente ceramice şi pietre de rîu arse, au fost culese din arătura proaspătă de pe o terasă înaltă de 12—15 m, situată pe malul stîng al Ronişoarei, terasă cu o suprafaţă de cca 1 ha, orientată spre vest şi apărată din spate de pantele unui deal numit Lazul Rotund. Acest deal se continuă spre sud-est cu o creastă care urcă în Vîrful Ascuţit. Ulterior s-a constatat că urmele aşezării depăşesc în mod apreciabil suprafaţa terasei amintite deoarece la 400—500 m spre sud-vest, în punctul numit Făget, situat dincolo de Valea Mare, pe pantele de deasupra confluenţei Ronişoarei cu Iza, în livada fermei de stat, gropile săpate pentru plantarea pomilor auscos la suprafaţă fragmente ceramice feudale timpurii, pietre arse şi pămînt amestecat cu cărbune.

Aşezarea sătească de la Valea Mare nu este pomenită în izvoarele scrise. Cele mai apropiate dintre aşezările vechi pe care le putem localiza cu precizie pe temeiul documentelor din secolul al XIV-lea sînt Sighetul, al cărui centru se află la cca 4 km nord-vest, în jurul fostei biserici catolice, satul Virişmort (azi Tisa) aflat la cca 3 km spre nord-est, la malul Tisei, dincolo de dealurile scunde ce despart valea Ronişoarei de valea largă a Tisei şi satul Vad (azi Vadu Izei) care se găseşte la numai 3 km spre sud, pe Iza în sus. Şi în susul Ronişoarei, la o distanţă de 5—6 km spre est, întîlnim un alt sat vechi, Rona de Jos [2].

Pentru nici una dintre aceste aşezări nu cunoaştem în mod cert vechimea. Excepţie face oarecum Sighetul a cărui întemeiere, ca aşezare catolică, poate fi plasată pe la 1300 sau în primii ani ai secolului al XIV-lea. Aşezarea medievală de la Sighet a făcut parte dintre cele cinci aşezări întemeiate în Maramureş la sfîrşitul secolului al XIII-lea — începutul secolului al XIV-lea de oaspeţi regali germani şi maghiari, Sighetul fiind printre ele cea mai avansată înspre est, pe Tisa în sus. Data cu puţin mai tîrzie a întemeierii sale poate fi dedusă din împrejurarea că la 1329, cînd regele Carol Robert a acordat privilegii cu caracter orăşenesc acestor

[1] La cercetarea de teren a luat parte şi M. Zdroba.

[2] Pentru prima atestare documentară a fiecăreia dintre aşezări, vezi Radu Popa, *Ţara Maramureşului în veacul al XIV-lea*, Bucureşti, 1970, cap. V, sub localităţile respective.

S C I V A, tomul 26, nr. 2, Bucureşti, 1975, p. 271—282

aşezări [3], diploma nu se referă şi la Sighet. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1334, aşezarea exista deoarece parohul catolic din Sighet, cu numele Benedict, este menţionat în lista decimelor papale [4].

În documentele din secolul al XV-lea ni s-au păstrat cîteva informaţii referitoare la zona aşezării de la Valea Mare. Cu prilejul hotărniciei satelor Vad şi Tursad din 1411, hotarul dintre ele şi Sighet este descris, de la vest spre est, între rîul Iza şi Vîrful Ascuţit („Hegeheg") ca urcînd de-a lungul unui pîrîu numit Valea lui Dan („Danpataka")

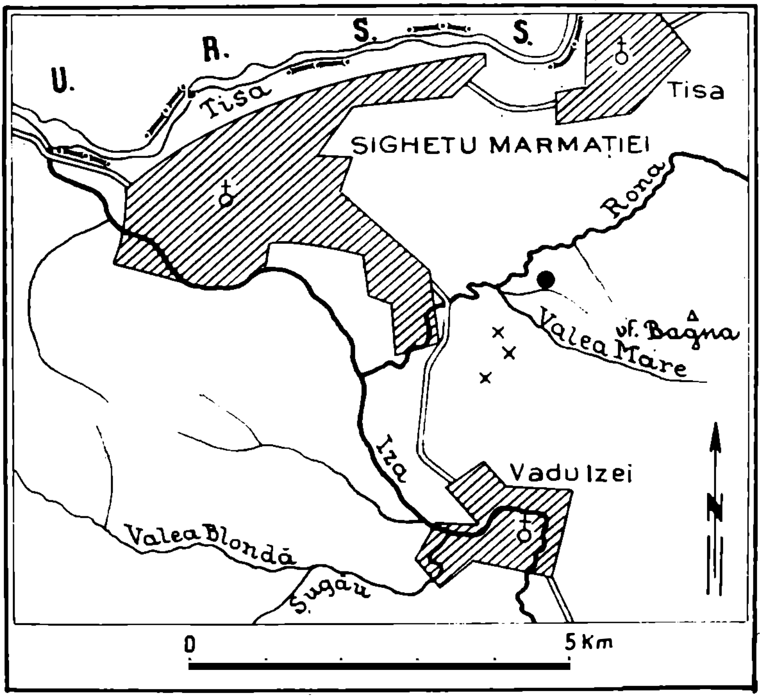

Fig. 1. Sighet — Valea Mare. Zona cuprinsă între localităţile Sighetu Marmaţiei, Tisa şi Vadu Izei (● locul sondajului; × × × urme de locuire feudală timpurie identificate pe teren).

şi ca traversînd aici drumul ce ducea de la Vad la Sighet (viam ad oppidum Zyget ducentem) [5]. Deoarece nu există azi nici o „Valea lui Dan" în această zonă, cea mai probabilă identificare a ei ni se pare a fi cu Valea Mare şi cu ultima porţiune din Ronişoara, deoarece Valea Mare coboară din Vîrful Ascuţit, iar Ronişoara, după confluenţa cu Valea Mare, taie drumul dintre Vad şi Sighet (fig. 1). În 1418, hotarul dintre Virişmort şi Sighet

[3] Ioan Mihályi, *Diplome maramureşene din secolul XIV şi XV*, Sighet, 1900, p. 8—11.

[4] *Documente privind istoria României*, C. *Transilvania*, sec. *XIV*, vol. III, p. 248. Privilegiile cu caracter orăşenesc acordate celorlalte patru aşezări de oaspeţi regali se vor extinde şi asupra Sighetului în 1352; Bélay Vilmos, *Máramaros megye társadalma és nemzetiségei*, Budapesta, 1943, p. 25.

[5] Ioan Mihályi, *op. cit.*, p. 179. Satul Tursad se afla la vest de Vad pe o vale laterală care i-a păstrat numele. A dispărut sau mai degrabă s-a contopit cu Vadul; cf. R. Popa, *op. cit.*, p. 107.

este descris de la nord spre sud ca urcînd de la malul Tisei, peste Ronișoara, pînă în Vîrful Ascuțit (caput seu originem ... rivuli Farkaspataka... penes montem Hegesheg existentem)[6] . În sfîrșit, o hotărnicie a Sighetului din 1459 descrie hotarul dinspre Vad, de la est spre vest, coborînd din Vîrful Ascuțit pe lîngă un pîrîu numit Valea Calului („Lopataka") pînă la Iza [7]. Din păcate, nici această „Valea Calului" nu mai poate fi azi găsită pe teren.

Indiferent de unele dificultăți în reconstituirea sau identificarea detaliilor, avem certitudinea că în Vîrful Ascuțit, aflat deasupra așezării feudale timpurii pe care am identificat-o, se întîlneau hotarele Sighetului, Vadului și Virișmortului și că această împărțire a teritoriului nu mai lasă loc existenței, în secolele XIV—XV, a unui hotar distinct aparținînd așezării noastre. Constatarea este firească deoarece, așa cum o dovedește datarea chiar și în limite mai largi a materialelor despre care va fi vorba, așezarea de la Valea Mare a dispărut tocmai în epoca întemeierii Sighetului.

*

Sondajul în așezarea de la Valea Mare s-a desfășurat în toamna anului 1968, între 22 și 30 octombrie [8] și a constat din practicarea unei secțiuni cu lungimea de 65 m și lățimea de 1 m pe platoul amintit, de deasupra confluenței Ronișoarei cu Valea Mare. Secțiunea a fost orientată vest-est și s-a adîncit pînă la solul viu, aflat la —0,50—0,60 m. Nu s-au putut surprinde urmele clare ale unor complexe de locuire, ci numai fundul unei gropi neregulate situate la marginea vestică a platoului, groapă a cărei parte superioară a fost distrusă de lucrările agricole, precum și urmele vagi ale unei locuințe de suprafață în partea centrală a platoului. Caseta amplasată în acest loc nu a adus clarificări suplimentare asupra mărimii și planului locuinței, aceasta atît datorită lucrărilor agricole care au distrus parțial urmele, cît și caracterului construcției care a fost de suprafață, pe talpă de bîrne [9].

Datorită faptului că pe platoul sondat se află azi cîteva case și loturi agricole individuale, datorită suprafeței mari pe care se întind urmele așezării feudale timpurii și ținînd totodată seamă de experiența cîștigată la Sarasău, unde vatra satului părăsit ocupă o suprafață de peste 20 ha, am renunțat la extinderea sondajului mulțumindu-ne cu materialele recoltate din stratul de cultură. Acesta a apărut pe aproape întreaga lungime a secțiunii, pînă la adîncimea de 0,40—0,50 m. Nici asocierea oarecum surprinzătoare a tipurilor ceramice găsite în stratul de cultură de pe platoul de la Valea Mare nu ridică probleme speciale, deoarece asocieri similare au apărut și la Sarasău, în complexe închise. În acest sens, sondajul

---

[6] Ioan Mihályi, *op. cit.*, p. 220.

[7] *Ibidem*, p. 423.

[8] Lucrările s-au desfășurat în paralel cu săpăturile de la Sarasău, situat la 6 km vest de Sighet, cu fonduri puse la dispoziție de Muzeul din Baia Mare și de Muzeul maramureșan din Sighetu Marmației.

[9] Situația repetă pe aceea de la Sarasău, din punctul Zăpodie, unde așezarea feudală timpurie nu cuprinde decît locuințe de suprafață. Posibilitatea unor observații mai clare la Sarasău se datorează faptului că terenul se află acolo în pantă ușoară, locul fiecărei case fiind în prealabil nivelat; R. Popa, SCIV, 22, 1971, 4, p. 608 și urm.

de la Valea Mare nu face decît să verifice şi să confirme rezultatele obţinute la Sarasău. El reprezintă totodată un pas înainte în reconstituirea habitatului maramureşan din perioada feudalismului timpuriu şi, mai ales, aruncă o rază de lumină asupra modificărilor pe care le-a produs în Maramureş pătrunderea autorităţii regatului medieval maghiar şi întemeierea cîtorva aşezări noi sub protecţia acestuia din urmă.

*

Materialele arheologice descoperite pe platoul de la Valea Mare constau aproape exclusiv în fragmente ceramice. Excepţie fac cîteva fragmente de fier, foarte oxidate şi corodate astfel încît nu li se mai poate stabili forma şi utilizarea iniţială, precum şi o cute de piatră pentru ascuţit lame, de secţiune patrată, lungă de 0,13 m (fig. 2/1).

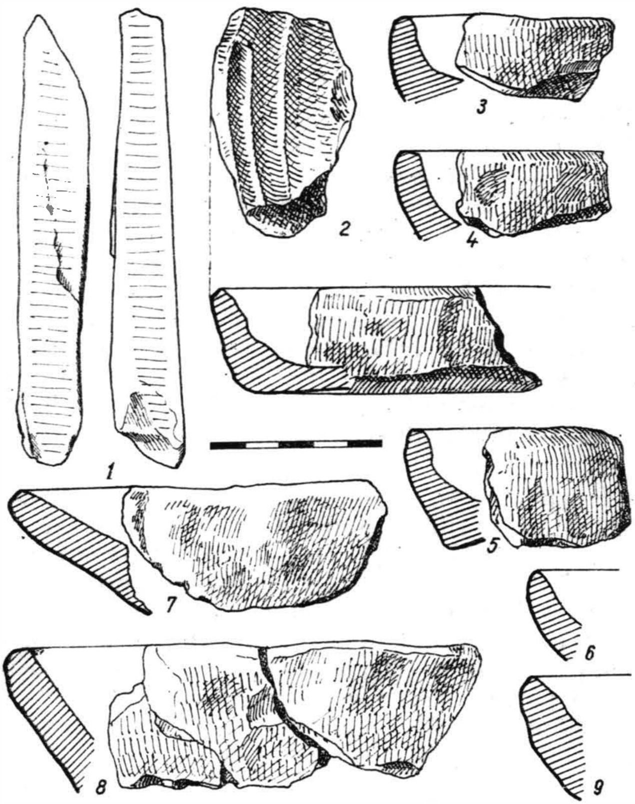

Fig. 2. Sighet — Valea Mare. 1 cute de ascuţit lame; 2 fragment de tăviţă lucrată cu roata înceată; 3—6 fragmente de tăviţă lucrată cu mîna; 7—9 fragmente de ţeste.

În ceea ce priveşte materialul ceramic, el este compus în principal din fragmente de oale lucrate la roata de mînă, din cîteva fragmente atestînd confecţionarea la roata de picior sau, în orice caz, la o roată cu învîrtire rapidă, precum şi din fragmente de vase lucrate cu mîna. Acestea

din urmă merită o atenţie specială datorită în parte formei vaselor de la care provin şi îndeosebi datorită datării lor relativ tîrzii, deocamdată fără analogie în afara Maramureşului.

La Valea Mare au apărut fragmente de tăviţe cu marginea scundă, de 0,03—0,04 m şi uşor arcuită, modelate cu mîna dintr-o pastă de calitate slabă, amestecată cu puţin nisip cu bobul mijlociu şi arse într-un cuptor primitiv (fig. 2/3—6). Fragmentele sînt prea mici pentru a permite reconstituirea mărimii tăviţelor. Un singur fragment provine de la o tăviţă modelată dintr-o pastă mai compactă, cu destul de mult nisip în compoziţie şi cu urme evidente de confecţionare la roata de mînă (fig. 2/2). Tăviţa a avut diametrul de 0,15—0,16 m şi a fost arsă într-un cuptor de olar pînă la obţinerea unei culori cărămizii închise şi a unei durităţi destul de mari a pereţilor, fapt ce contribuie la diferenţierea ei faţă de celelalte fragmente provenind de la vase asemănătoare dar care au fost lucrate în cadrul gospodăriei.

Alături de fragmentele de tăviţă au apărut şi fragmente de la ţeste de copt pîine, lucrate cu mîna dintr-o pastă asemănătoare şi arse în acelaşi mod, cu pereţii groşi de 0,01—0,015 m în apropierea buzei rotunjite (fig. 2/7—9). Pe temeiul fragmentelor mai mari găsite la Sarasău, aspectul acestor ţeste poate fi reconstituit în forma unor clopote cu diametrul maxim de cca 0,30 m. Ele se aşezau cu gura în jos, pe vatra încinsă, deasupra turtei de aluat iar în jurul lor se îngrămădea cenuşă fierbinte şi jăratec, aşa cum se mai coace şi azi pîinea „la ţest" în unele zone din ţară.

Printre materialele ceramice recoltate la Valea Mare se află numeroase fragmente provenind de la oale fără toartă de mărime mijlocie, cu capacitatea de 2—5 litri, modelate la roata înceată, dintr-o pastă de calitate medie, în care s-a folosit mult nisip ca degresant. Natura şi modul de execuţie a decorului de pe unele fragmente dovedesc folosirea roţii învîrtite cu mîna, dar buzele unora dintre oale au o profilare destul de complicată şi de precis executată, astfel încît modelarea vaselor trebuie să fi fost făcută la o „roată de mînă" perfecţionată. Există dealtfel, între tehnica de modelare a buzelor de oale, pe de o parte, şi aceea a pereţilor şi mai ales a fundurilor de oale, pe de altă parte, o deosebire evidentă, în sensul că buzele oalelor sînt realizate mult mai îngrijit. După observaţiile noastre, această deosebire caracterizează în Transilvania majoritatea materialelor ceramice din a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi prima jumătate a veacului următor, din epoca în care roata cu învîrtire rapidă a luat locul roţii cu învîrtire înceată, dar din păcate încă nu dispunem de suficiente observaţii pentru a şti dacă asemenea produse ilustrează începuturile producţiei ceramice în mediul orăşenesc sau dacă ele reprezintă efortul olarilor săteşti de a ţine pasul cu noii lor concurenţi, înainte de a fi eliminaţi sau înghiţiţi de producţia în serie a atelierelor orăşeneşti.

Arderea oalelor folosite în aşezarea de la Valea Mare a fost semioxidantă, în cuptoare destul de simple, pînă la obţinerea unei culori roşietice sau roşii-cenuşii, în unele cazuri brun-cenuşii, fără ca arderea să fie uniformă în întreaga grosime a pereţilor. La cîteva fragmente se observă aplicarea pe pereţi a unui strat subţire de lut mai fin, un fel de „slip" care prin ardere a devenit roşietic, desigur cu scopul de a mări impermeabilitatea oalelor.

Cît privește forma buzelor, acestea sînt destul de înalte și, fără excepție, răsfrînte în afară. Alături de profilele simple cu marginea rotunjită (fig. 3/1), ușor îngroșată (fig. 5/1) sau tăiată drept (fig. 3/4), sînt destul de frecvente buzele prevăzute cu o nervură în exterior (fig. 3/2, 5—6, 8) și apar de asemenea „buzele cu guler" (fig. 3/7, 11). Proporțiile generale ale oalelor nu prezintă particularități caracteristice sau, cel puțin, frag-

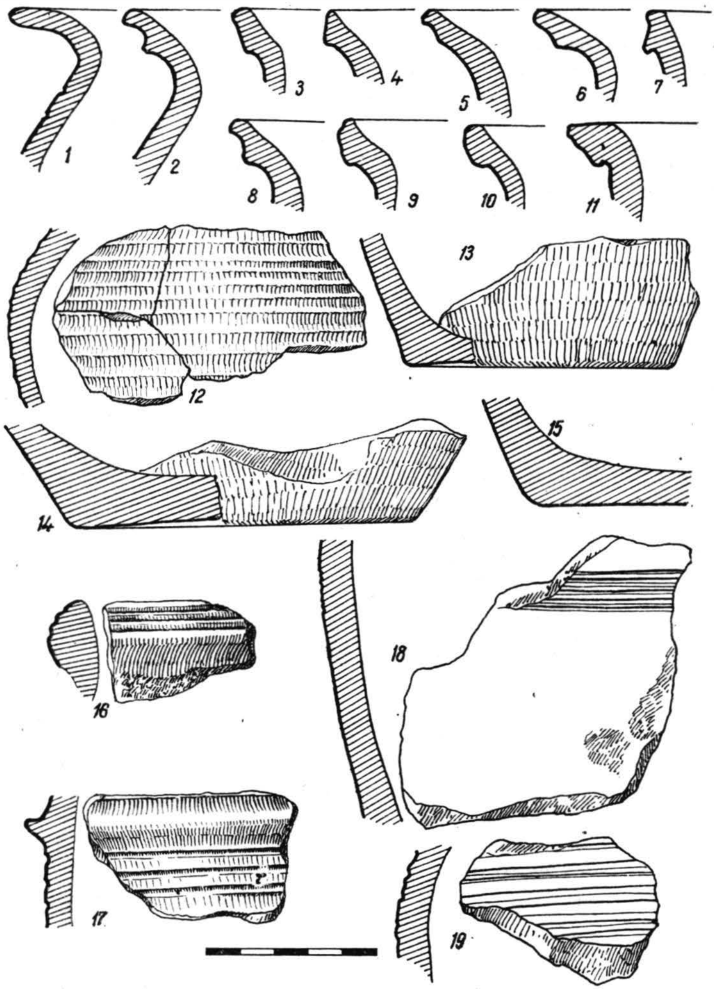

Fig. 3. Sighet — Valea Mare. Profile de buze și fragmente din pereții și fundul unor oale lucrate cu roata înceată; 16—17 fragmente de castron lucrat cu roata rapidă.

mentele nu sînt destul de mari pentru a permite o apreciere în acest sens dar partea inferioară a oalelor se caracterizează prin îngroșarea pronunțată a pereților sau a fundului (fig. 3/13—15). Nu s-a descoperit nici un exemplar din așa-numitele semne de olar.

Decorarea oalelor a fost realizată în principal cu ajutorul valului trasat ca linie simplă sau trasat cu pieptenul ca fascicul de linii, precum şi cu ajutorul canelurii sau a inciziei drepte. Pe multe dintre oale se întîlnesc combinaţii ale acestor două motive. O atenţie specială merită succesiunea de valuri simple, cu meandre largi, care acoperă întreaga jumătate superioară a unor oale de dimensiuni mici (fig. 4/1), motiv care se

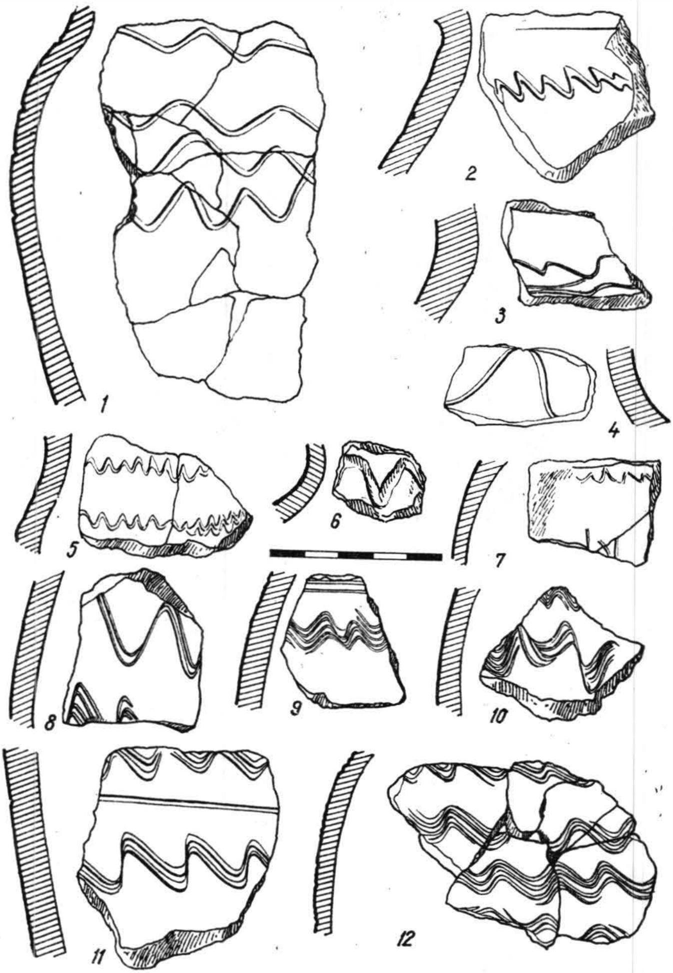

Fig. 4. Sighet — Valea Mare. Fragmente de oale decorate cu val simplu și cu val trasat cu pieptenele.

întîlneşte în materialele de la Cuhea datînd din a doua jumătate a secolului al XIII-lea şi prima jumătate a veacului următor[10], precum şi valul simplu cu meandre înguste care decorează gîtul altor oale (fig. 4/2, 5).

[10] R. Popa — M. Zdroba, *Șantierul arheologic Cuhea. Un centru voievodal din veacul al XIV-lea*, Baia Mare, 1966, p. 29 și fig. 20/g, h. Asemănarea merge pînă la identitate cu două fragmente mari de oale găsite în cimitirul de la Cuhea, a cărui fază mai veche se datează anterior anilor 1330—1340 (*ibidem*, p. 44 și urm.).

Un val simplu, trasat cu un vîrf lat în meandre foarte strînse, aproape unghiulare, pe gîtul scund al unei oale de dimensiuni mai mari (fig. 4/6), trebuie de asemenea relevat, deoarece este caracteristic pentru multe dintre vasele care au apărut la Sarasău[11]. În privința valului trasat cu pieptenul remarcăm aspectul variat al acestui decor, realizat cu meandre

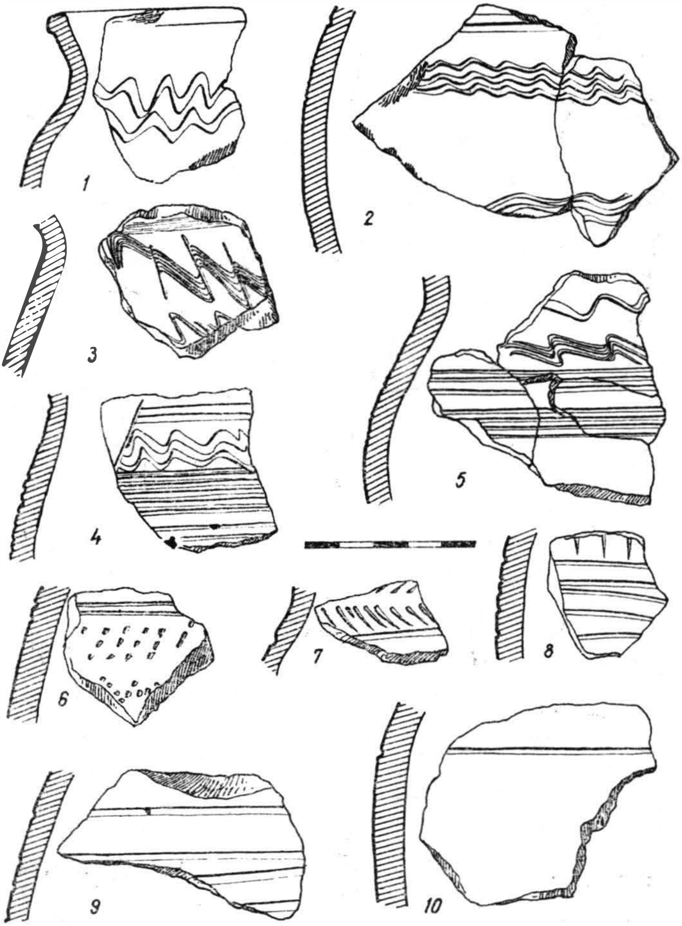

Fig. 5. Sighet — Valea Mare. Fragmente de oale decorate cu val simplu, cu val trasat cu pieptenele, cu caneluri, împunsături executate cu pieptenele și incizii oblice.

foarte largi (fig. 5/2) sau cu meandre foarte strînse, aproape ascuțite (fig. 5/3), frecventă fiind succesiunea unor asemenea valuri (fig. 4/12), uneori combinate cu caneluri (fig. 5/4—5), pe o mare parte a suprafeței pereților oalelor.

[11] R. Popa, SCIV, 22, 1971, 4, p. 617 și fig. 13 b.

Nu avem certitudinea că fragmentele al căror decor constă numai în caneluri (fig. 3/18—19, 5/9—10) provin de la oale ornamentate exclusiv cu acest element, sau dacă ele se explică prin modul în care s-au spart oalele respective. În cazul unui fragment din pîntecele unei oale, decorat cu caneluri dese și puțin adînci (fig. (3/12), pare foarte probabilă folosirea exclusivă a acestui ornament.

Pe cîteva fragmente de oale a apărut și decorul realizat prin împunsături oblice făcute cu vîrful pieptenului sau prin incizii, tot oblice, făcute cu un vîrf ascuțit (fig. 5/6—7). Acest gen de decor se află pe gîtul oalelor și are aspectul unui registru compus din două șiruri dispuse în unghi ascuțit, fiind destul de frecvent și în materialele descoperite la Sarasău [12].

Cîteva fragmente ceramice, provenind toate de la același vas, se deosebesc în mod evident ca factură, formă și decor de restul materialelor descoperite la Valea Mare. Vasul a avut un diametru apreciabil și a fost prevăzut în exterior cu cel puțin o nervură puternic reliefată și profilată, dispusă undeva pe înălțimea pereților săi care sînt decorați cu caneluri dese, regulate și destul de adînci. Fragmentele atestă modelarea la o roată „de picior", chiar dacă pasta cu nisip ca degresant și arderea roșietic-cenușie pe care a suferit-o vasul amintesc mai degrabă ceramica de tradiție feudală timpurie. O buză cu marginea rotunjită și mult îngroșată în exterior, decorată pe partea superioară cu trei caneluri adînci și regulate, provine de la același vas (fig. 3/16—17). Reconstituirea lui în forma unui castron tronconic, cu pereții drepți, pare foarte probabilă. Dar indiferent de forma vasului de la care provin fragmentele, acest tip nu își găsește deocamdată o explicație prin evoluția ceramicii feudale timpurii maramureșene, astfel încît apariția sa lîngă Sighet trebuie pusă în legătură cu noile relații produse între colectivitățile sătești din Maramureș și așezările întemeiate sub protecția regatului medieval maghiar. În aceeași ordine de idei, putem ajunge și la precizarea unei datări destul de strînse a tipului ceramic despre care este vorba, precum și a momentului pînă la care a dăinuit așezarea feudală timpurie de la Valea Mare. Această dată este sfîrșitul secolului al XIII-lea sau primii ani ai secolului al XIV-lea și ea concordă întru totul cu ceea ce știm, pe temeiul izvoarelor scrise, despre împrejurările istoriei locale din această epocă și cu modificările pe care le-a suferit geografia istorică a Maramureșului la cumpăna dintre veacurile numite.

*

Sondajul de la Valea Mare nu face parte din categoria cercetărilor care pot duce, ele singure, la încheieri cu implicații istorice mai generale. Rezultatele obținute beneficiază în schimb de avantajul de a putea fi confruntate cu acelea ale unor săpături de mai mare amploare făcute în aceeași regiune și, pe această cale, ele au totuși o importanță deosebită pentru reconstituirea istoriei Țării Maramureșului. Materialele ceramice prezentate mai sus se plasează cronologic între cele de la Sarasău și cele de la Cuhea, ilustrînd evoluția neîntreruptă a culturii materiale din Maramureș pe o durată care acoperă cel puțin primele secole ale mileniului nostru. Altfel spus, sondajul de la Valea Mare reprezintă un argument concludent pentru afirmația că, în Maramureș, complexele arheologice de

[12] *Ibidem*, p. 618.

tipul celui de la Cuhea, desemnate de documente în mod explicit ca românești și legate de personaje istorice precizate cum este cazul cnezilor și al voievozilor din familia bogdăneștilor, nu fac decît să continuie în timp complexele de locuire feudală timpurie de tipul vetrei de sat din Zăpodia Sarasăului.

Aceasta nu exclude, desigur, existența paralelă, pentru o anumită perioadă, a așezării de la Valea Mare și a complexelor de locuire de la Cuhea și Sarasău. Reședința feudală de la Cuhea, abandonată definitiv pe la mijlocul secolului al XIV-lea, a avut și o fază mai veche, iar biserica de piatră construită pe la 1330—1340 se află deasupra unui cimitir anterior, vechimea neîntreruptă a locuirii de la Cuhea rămînînd sub semnul întrebării doar datorită faptului că nu am reușit să surprindem acolo locul vetrei vechi a satului [13]. Pe de altă parte, așezarea feudală timpurie de la Sarasău, cu începuturi încă neprecizate în timp [14], a evoluat în punctul Zăpodie pînă pe la sfîrșitul secolului al XIII-lea, înainte de a se muta la malul Tisei. În sfîrșit, din datarea materialelor descoperite pe platoul sondat la Valea Mare, materiale pentru care trebuie să luăm în considerare secolul al XIII-lea, eventual secolele XII—XIII, nu rezultă implicit că așezarea de acolo a existat numai între aceste limite. În cazul unor sate vechi cu casele răspîndite pe o mare suprafață de teren, cum este acela al așezării noastre, este foarte probabil ca la cîteva zeci sau sute de metri mai departe să se afle urmele unor locuințe mai vechi, iar rezultatul sondajului nostru să nu fie valabil pentru întreaga așezare. Sigură este doar data de sfîrșit a așezării de la Valea Mare, dată ce rezultă din compararea materialelor găsite cu știrile izvoarelor scrise și în primul rînd cu hotărniciile despre care a fost vorba.

Un alt rezultat important al sondajului este constatarea prezenței alături de materiale ceramice din secolele XII—XIII, deci din faza de sfîrșit a epocii feudale timpurii, a unor materiale cu aspect arhaic, ceramică lucrată cu mîna, caracteristică începuturilor acestei epoci. După cîte știm, nicăieri în spațiul carpatic nu s-au semnalat pînă acum tăvițe de lut lucrate cu mîna datînd din secolele XII—XIII [15], după cum nici prezența țestelor de lut lucrate cu mîna nu a fost deocamdată consemnată în literatura de specialitate. Este adevărat că la Valea Mare asocierea de materiale provine din stratul de cultură, dar în așezarea învecinată de la Sara-

---

[13] R. Popa — M. Zdroba, *op. cit.*, p. 46—48.

[14] După primele trei campanii de cercetări de la Sarasău, am datat așezarea în secolele XII — XIII cu precizarea că începuturile ei pot fi fixate doar ipotetic (R. Popa, SCIV, 22, 1971, 4, 622). Continuarea săpăturilor ne-a încredințat că așezarea are dimensiuni impresionante, sondarea și cercetarea unei mici părți (5—10%) din suprafața pe care se întind urmele a dat la iveală resturile a 16 case. Este deci foarte probabil ca așezarea să fi dăinuit cîteva secole în șir, casele fiind refăcute la anumite intervale de timp pe locuri învecinate. Pledează în acest sens și descoperirea în 1971 a unei case de suprafață de tip mai vechi, cu vatră mare albiată săpată în centrul ei. O cronologie relativă în cadrul așezării încă nu a putut fi stabilită, mai ales datorită faptului că și campaniile următoare anului 1968 au confirmat constatarea că materiale ceramice cu caracter ,,arhaic", lucrate cu mîna, apar în toate umpluturile de casă, în condiții de descoperire absolut clare; cf. și precizările din raportul publicat în 1971 (*op. cit.*, p. 619—621).

[15] Ca excepție, un fragment de ,,țipsie de lut" găsit între pietrele cuptorului unui bordei din secolele XI — XII de la Morești (K. Horedt, în Materiale, 5, 1959, p. 85) care l-a făcut pe autorul săpăturii să observe încă de atunci că asemenea forme sînt contemporane cu ,,ceramica de factură slavă tîrzie".

său aceeaşi asociere a fost constatată în complexe închise şi, din această cauză, nici situaţia pusă în evidenţă de sondajul nostru nu poate fi întîmplătoare. Cu aceasta nu vrem, bineînţeles, să afirmăm că datarea atît de tîrzie a unor materiale „de factură arhaică" sau asocierea de materiale ceramice despre care a fost vorba, ar fi valabile pretutindeni în spaţiul carpatic. Pînă la apariţia unor probe contrare, restrîngem valoarea observaţiei la teritoriul Ţării Maramureşului. Dar în cuprinsul acestui teritoriu, socotim că de aici înainte observaţia nu mai este condiţionată de verificări ulterioare.

Ar trebui poate subliniat că în împrejurările specifice ale istoriei Maramureşului, apariţia unor particularisme locale în aspectul şi în dezvoltarea culturii materiale şi spirituale locale este cît se poate de normală. Oricum, informaţiile din domeniul etnografiei sau etnosociologiei, culese în Maramureşul secolului al XIX-lea sau din prima jumătate a secolului nostru, dovedesc acelaşi ataşament al satului maramureşan faţă de tehnicile tradiţionale, realizarea în gospodăria ţărănească a majorităţii uneltelor şi bunurilor necesare traiului chiar şi în condiţiile existenţei unei economii de schimb incomparabil mai evoluate.

Pentru a încheia acest raport, pe care îl socotim definitiv deoarece condiţiile obiective de care dispune azi cercetarea satelor părăsite face inutilă extinderea sondajului, ne oprim un moment asupra unei probleme de geografie şi topografie istorică. Aşa cum am observat cu alte prilejuri, vetrele de sate maramureşene din epoca anterioară secolului al XIV-lea nu se află pe văile largi ale regiunii, în imediata apropiere a rîurilor mari, ci pe văile laterale [16]. Nici în inima Maramureşului, la confluenţa Izei cu Tisa, situaţia nu se prezintă altfel, aşezarea de la Valea Mare aflîndu-se la marginea terasei inferioare, late aici de cîţiva kilometri, pe pantele adăpostite de valea îngustă a Ronişoarei. Distanţa de aici pînă la valea Sarasăului, unde se află altă aşezare feudală timpurie, este de cca 10 km. Dacă intervalul de aproximativ 5 km, constatat pentru aşezările vechi din această zonă în secolul al XIV-lea, s-ar verifica şi pentru etapa anterioară, atunci o altă aşezare feudală timpurie ar trebui căutată şi ar trebui să apară pe valea care se deschide la sud-vest de Sighetu Marmaţiei, numită Cîmpu Negru.

LES VESTIGES D'UN VILLAGE DÉSERTÉ DE LA HAUTE ÉPOQUE FÉODALE PRÈS DE SIGHETU MARMAŢIEI

RÉSUMÉ

Les vestiges de ce village ont été localisés par des recherches à la surface du sol au lieu-dit Valea Mare et sondés en 1968. Ils sont situés au centre du pays de Maramureş, à la limite de la ville Sighetul Marmaţiei. Grâce aux documents des XIVe—XVe siècles,[4-7], qui rendent possible une reconstitution minutieuse de la géographie historique de cette zone, il est

[16] R. Popa, *Cnezatul Marei. Studii documentare şi arheologice în Maramureşul istoric*, Baia Mare, 1969, p. 40—41.

attesté qu'à cette époque déjà le village n'existait plus. Les débris des maisons et les restes de culture matérielle couvrent une grande superficie de terrain, situation caractéristique des villages roumains des zones montagneuses pendant le Haut Moyen Age. Vu les possibilités techniques dont on peut disposer pour le moment, la recherche archéologique des objectifs de cette catégorie doit se confiner dans les sondages.

Constitués surtout par les vestiges céramiques, les matériaux archéologiques récoltés par la fouille attestent la surprenante association des pièces présentant un aspect de haute époque — confectionnées à la main (fig. 2/3—9) et apparemment antérieures au Xe siècle — avec des pièces caractéristiques des XIIe—XIIIe siècles. Une association identique de matériaux a été découverte dans les complexes fermés du centre abandonné du village de Sarasău, situé à environ 10 km. de l'endroit sondé et étudié par des fouilles plus poussées à partir de l'an 1966 [9,14]. De tels matériaux et surtout de telles associations de pièces céramiques, relevées dans des agglomérations sises plus à l'abri, dans les vallées secondaires, aux maisons disséminées, faites de pièces de bois à la surface du sol, sont autant de traits caractéristiques des villages roumains du Maramureş antérieurs au XIVe siècle. L'abandon du village situé au lieu-dit Valea Mare se rattache à la fondation en 1300 de l'agglomération de Sighetu Marmaţiei, par les *hospites* hongrois et allemands.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Sighet — Valea Mare. La zone comprise entre Sighetu Marmaţiei, Tisa et Vadu Izei (●, emplacement du sondage ; × × ×, vestiges d'un habitat de haute époque féodale localisés au sol).

Fig. 2. Sighet — Valea Mare. 1 pierre à aiguiser ; 2 fragment de plat confectionné au tour à la main ; 3—6 fragments de plats modélés à la main ; 7—9 fragments de „ţest".

Fig. 3. Sighet — Valea Mare. Profils de rebords et fragments des parois et des fonds de pots confectionnés au tour à la main ; 16—17 fragments de casserole faite au tour au pied.

Fig. 4. Sighet — Valea Mare. Fragments de poterie ornée d'un motif ondulé simple ou tracé au peigne.

Fig. 5. Sighet — Valea Mare. Fragments de poterie décorée du motif ondulé simple, du motif ondulé tracé au peigne, de cannelures, de piqûres pratiquées au peigne et d'incisions obliques.

MORMINTE SARMATICE DESCOPERITE LA MOGOŞOAIA-SAT ŞI DEALUL PISCULUI — BUCUREŞTI

DE

MAGDA TZONY

În anul 1960 a fost semnalată descoperirea întîmplătoare a unui mormînt de înhumaţie în satul Mogoşoaia, de lîngă Bucureşti. Ajunşi la faţa locului, arheologii au reuşit să surprindă *in situ* partea inferioară a scheletului şi să recupereze de la descoperitori un vas aflat în acelaşi mormînt. Cercetările făcute în zonă nu au mai dat la iveală alte morminte, descoperirea rămînînd izolată [1]. Vasul, alături de schiţa mormîntului, cu reconstituirile posibile, au intrat apoi în colecţiile Muzeului naţional de antichităţi, de unde mi-a fost încredinţat spre publicare.

Mormîntul de la Mogoşoaia face parte din categoria mormintelor plane de înhumaţie. Poziţia scheletului, după oasele aflate *in situ* şi informaţiile primite de la descoperitori, pare să fi fost cea întinsă pe spate, cu picioarele uşor îndoite spre dreapta. Braţul drept era probabil întins pe lîngă corp iar cel stîng, îndoit, se sprijinea cu palma pe bazin. Orientarea scheletului era N-S, cu capul la N (fig. 1).

Inventarul mormîntului consta într-un vas lucrat la roată. E posibil ca unele obiecte mai mărunte să fi fost ignorate de către descoperitorii iniţiali, sigur însă partea de schelet surprinsă *in situ* nu a avut inventar.

Vasul, descoperit în regiunea craniului, este un urcior lucrat la roată, dintr-o pastă cu nisip foarte fin, de culoare cenuşie-deschis. Gîtul şi toarta vasului lipsesc (fig. 2).

Un alt mormînt a fost descoperit de Dinu V. Rosetti cu aproximativ 30 de ani în urmă cu ocazia cercetărilor arheologice de la Dealul Piscului. Am considerat necesar a-l prezenta aici, datorită semnificativelor asemănări cu mormîntul de la Mogoşoaia. Din informaţiile primite de la descoperitor, aflăm că scheletul era întins pe spate, cu picioarele uşor îndoite, mîna stîngă se afla de-a lungul trupului, pe cînd cea dreaptă era îndoită avînd palma aşezată pe bazin. Orientarea era N-S, cu capul spre N. În partea stîngă a craniului se afla o cană de lut, lucrată la roată, de culoare cenuşie-vînătă, cu gîtul ornamentat cu dungi verticale, lustruite. În pămîntul de deasupra scheletului, în dreptul mîinii stîngi, s-a găsit un fragment de oglindă de tip sarmatic [2].

După rit, cele două morminte credem că au aparţinut unei populaţii nomade în migraţie pe aceste meleaguri, populaţie ce practica înhumaţia.

[1] Cercetările arheologice au fost întreprinse de Vlad Zirra şi Suzana Dolinescu-Ferche.

[2] Mulţumim lui Dinu V. Rosetti care ne-a pus la dispoziţie manuscrisul său. Asupra căniţei se specifică că este asemănătoare cu cea descoperită la Măgura Jilavei, publicată în Germania, 18, 1934, 3, p. 208, fig. 2/5. Piesele au rămas în colecţiile MIMB unde nu le-am putut identifica.

Unele elemente legate de ritualul funerar ne determină să le atribuim sarmaţilor roxolani. Orientarea N-S, cu uşoare oscilaţii spre est sau vest, este întîlnită în cadrul mormintelor sarmatice descoperite pe teritoriul

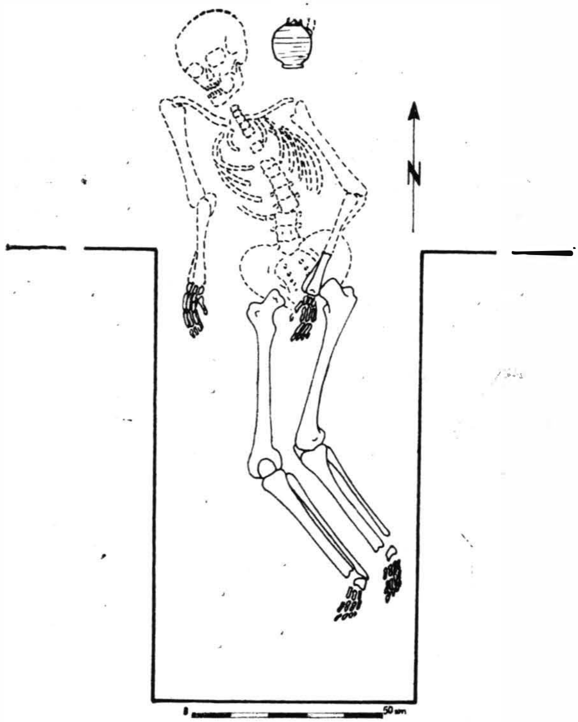

Fig. 1. Mogoşoaia. Planul mormîntului sarmatic de înhumaţie.

Munteniei [3]. Dealtfel, orientarea N-S este caracteristică sarmaţilor tîrzii (secolele II—IV e.n.) pînă în regiunile cele mai răsăritene ale spaţiului locuit de ei [4]. Poziţia scheletului, întins pe spate şi cu picioarele chircite sau numai uşor îndoite, nu le este nici ea străină. O întîlnim în mediul sarmatic de pe teritoriul U.R.S.S. [5], cît şi pe teritoriul Munteniei [6].

[3] Olteniţa (S. Morintz şi Barbu Ionescu, SCIV, 19, 1968, 1, p. 95); Largu (I. T. Dragomir, Materiale, 3, 1957, p. 300—301; idem, Materiale, 5, 1959, p. 746—780); Cioinagi-Balinteşti (E. Zaharia, Materiale, 6, 1959, p. 897—901); Tîrgşor (Gh. Diaconu, ***Tîrgşor** — necropola din secolele III — IV e.n.*, Bucureşti, 1965, p. 19—29); Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Belgrad, 1971, p. 275; idem, Pontica, 5, 1972, p. 137.

[4] M. P. Abramova, SA, 1, 1959, p. 52—70.

[5] K. F. Smirnov — V. G. Petrenko, *Savromaty Povolžija i južnego Priural'ja*, Arh. SSSR — Svod arheologhičeskih istočinikov, D I — 9, Moscova, 1963, p. 20, pl. 5; M. P. Abramova, *op. cit.*, p. 52—54; M. I. Viazmitina, V. A. Ilinskaia ş.a., ArhPam, 8, 1960, p. 22 şi urm.; G. B. Fedorov, MIA, 89, 1960, p. 349, pl. 43.

[6] Gh. Bichir, Pontica, 5, 1972, p. 142, pl. 2/3.

În sprijinul atribuirii acestor morminte sarmaţilor subliniem şi faptul că, în general, ele se găsesc izolate sau în grupuri mici, semn că aparţin unei populaţii nomade, în trecere pe aceste teritorii. Nu putem exclude

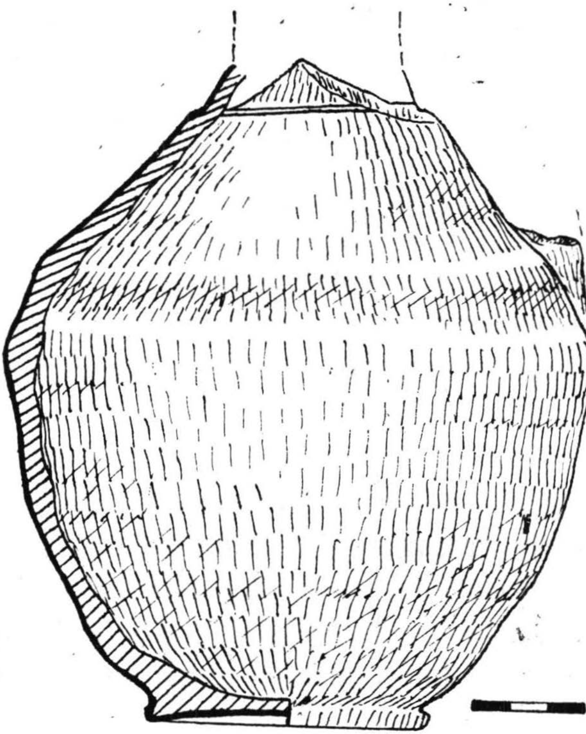

Fig. 2. Mogoşoaia. Urcior din mormîntul sarmatic

nici existenţa unor cete semisedentarizate cărora le-au aparţinut necropolele de la Tîrgşor [7], Poieneşti [8] sau Probota [9].

Înhumările în morminte plane încep să devină tot mai frecvente la sarmaţii roxolani, din zonele cele mai vestice ale ariei lor de răspîndire [10]. Paralel a continuat însă şi obiceiul înmormîntării în tumuli, atît de bine cunoscut în urma cercetării a numeroase curgane de pe teritoriul Uniunii Sovietice. Deşi în proporţie mai mică decît înmormîntările plane, în regiunile noastre sînt cunoscute înmormîntări secundare în tumulii deja existenţi pe aceste locuri [11].

[7] Gh. Diaconu, *op. cit.*

[8] Radu Vulpe, Materiale, 1, 1953, p. 310—474; Gh. Bichir, SCIV, 12, 1961, 2, p. 262 şi urm.

[9] N. Zaharia, Materiale, 6, 1959, p. 20—21; N. Zaharia, Em. Zaharia, Materiale, 8, 1962, p. 601—605; N. Zaharia, M. Petrescu-Dîmboviţa şi Em. Zaharia, *Aşezări din Moldova. De la paleolitic pînă în secolul al XVIII-lea*, Bucureşti, 1970, p. 69—71.

[10] G. B. Fedorov, MIA, 89, p. 273—277; Gh. Bichir, Pontica, 5, 1972, p. 137—175.

[11] Ploieşti — Triaj, Hagieni, Brăiliţa, Şendreni, Smeieni.

În ceea ce priveşte inventarul celor două morminte, din cele prezentate mai sus a reieşit eă el este destul de sărae. Dealtfel nu sînt rare cazurile cînd el poate să lipsească complet din mormintele sarmatice. Obiceiul depunerii în morminte numai a unui vas îl găsim şi în cazul altor descoperiri. În necropola de la Tîrgşor, acest obicei primează faţă de cel al depunerii de două sau mai multe vase [12].

Urciorul descoperit în mormîntul de la Mogoşoaia este lucrat în tehnica specifică dacilor. Ca tip de vas, acest urcior a fost preluat de la romani şi apoi realizat în maniera proprie dacilor liberi. El nu cunoaşte însă o răspîndire foarte mare, folosirea lui fiind destul de limitată. Din Moldova, cunoaştem un singur exemplar, descoperit în necropola de la Cioara-Onceşti [13]. În Muntenia, forma de vas la care ne referim pare a fi mai frecventă : o găsim în necropola sarmatică de la Tîrgşor [14] ca şi în aşezările dacilor liberi de pe teritoriul oraşului Bucureşti, de la Militari [15] şi Străuleşti-Măicăneşti [16].

Tot în zona Bucureştiului este semnalată descoperirea întîmplătoare a unui „puţ'' cu nu mai puţin de zece urcioare [17]. El a fost săpat în marginea terasei de la Străuleşti-Nuci, unde a fost descoperită şi cercetată o locuire din prima jumătate a secolului al III-lea [18]. Din cele zece urcioare unul ne furnizează analogia cea mai apropiată. Acest urcior are corpul identic ca formă, fiind lucrat dintr-o pastă fină cu mult nisip, culoarea variind de la cenuşiu închis pînă la cenuşiu deschis, cu unele pete roşietice, foarte probabil datorate arderii secundare [19]. Dacă admitem, cum este foarte probabil, că puţul a aparţinut aşezării mai sus-amintite, credem că şi mormîntul de la Mogoşoaia poate fi datat în aceeaşi vreme.

În cazul celui de-al doilea mormînt, căniţa cu o toartă, de un anumit tip specific acestei perioade, a cunoscut o răspîndire deosebită. O întîlnim atît la carpii din Moldova [20], cît şi în descoperirile sarmatice de pe teritoriul ţării noastre şi al R.S.S. Moldoveneşti [21].

Cu toate că vasele au fost confecţionate de olarii localnici, mormintele nu au aparţinut etnic, aşa cum s-ar putea crede, acestei populaţii. Amănuntele de rit şi ritual pe care le-am discutat mai sus ne împiedică

---

[12] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 23.

[13] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 323, pl. 91/1.

[14] Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 23, pl. 15/6.

[15] Urciorul cu nr. inv. 63 095/3 931, inedit în colecţiile MIMB, săpături Vlad Zirra.

[16] M. Constantiniu, MatIstMuzBucureşti, 6, 1959, p. 43—44.

[17] Idem, *Contribuţii la cunoaşterea aşezării dacilor liberi de la Străuleşti*, comunicare la a V-a sesiune de comunicări ştiinţifice a muzeelor, 5—7 iunie 1969.

[18] Idem, MatIstMuz, Bucureşti, 7, 1969, p. 13 ; în cadrul aşezării a fost descoperită o monedă de la Severus Alexander, rămasă inedită în colecţiile MIMB.

[19] Se află, inedit, în colecţiile MIMB la nr. inv. 98 835/6 130.

[20] Gh. Bichir, *Cultura carpică*, Bucureşti, 1973, p. 82—84.

[21] G. B. Fedorov, MIA, 89, p. 333, pl. 26—27 ; Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Belgrad, 1971, p. 275 ; idem, Pontica, 5, 1972, p. 137

să le atribuim populaţiei autohtone. Este bine cunoscut faptul că dacii practicau şi în această vreme incineraţia [22].

Prezenţa unui vas aparţinînd populaţiei autohtone, într-un mormînt sarmatic, nu trebuie să ne surprindă. Sînt numeroase descoperirile în care alături de obiecte specifice sarmaţilor apar şi materiale de provenienţă dacică sau romană, preluate de la daci sau romani în urma contactelor mai mult sau mai puţin paşnice. Dealtfel, se pare că sarmaţii îşi confecţionau singuri doar vasele lucrate cu mîna. Fiind o populaţie nomadă ei s-au preocupat mai puţin de însuşirea tehnicii de lucrare a olăriei, care presupunea, în primul rînd o specializare în acest domeniu. Este foarte posibil ca sarmaţii să se fi mulţumit să şi le procure din mediul populaţiilor sedentare în mijlocul cărora trăiau, cît şi din imperiu. O dovadă în plus o constituie şi cele două morminte la care ne-am referit, ambele avînd ca ofrandă vase lucrate la roată de producţie autohtonă.

Prezenţa oglinzii sarmatice în cea de-a doua descoperire prezentată mai sus vine şi ea în sprijinul atribuirii etnice a mormîntului respectiv unui sarmat. Obiect de podoabă, mult răspîndit la sarmaţii din stepele nord-pontice, el apare frecvent şi în mormintele sarmatice descoperite în regiunile noastre [23]. Studierea complexelor arheologice în care s-au găsit asemenea oglinzi a prilejuit stabilirea faptului că ele nu depăşesc mijlocul secolului al III-lea [24]. Acesta ar fi un argument în atribuirea mormîntului de la Dealul Piscului tot în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Descoperirile de la Mogoşoaia şi Dealul Piscului, pe lîngă cea cunoscută pînă acum de la Măgura Jilavei [25], vin să demonstreze prezenţa sarmaţilor pe teritoriul de astăzi al oraşului Bucureşti, dacă nu mai devreme, sigur în prima jumătate a secolului al III-lea e.n.

Harta descoperirilor sarmatice indică frecvenţa acestora în jumătatea de răsărit şi partea de sud a Munteniei, de-a lungul Dunării pînă la vechiul limes transalutan [26]. De remarcat este faptul că în centrul Munteniei, urmele sarmatice par a se opri undeva pe linia Bucureşti-Ploieşti, la vest de această zonă nemaifiind surprinsă arheologic prezenţa sarmaţilor. Rămîne de văzut dacă cercetările şi descoperirile viitoare vor întări această ipoteză. Dealtfel este normal ca sarmaţii să fi preferat zonele de stepă şi silvostepă şi să nu se fi aventurat în zona pădurilor.

Populaţia autohtonă a dacilor liberi a preferat tocmai aceste zone, mai bine apărate. La sfîrşitul secolului al II-lea e.n. şi în prima jumătate a secolului al III-lea e.n., cînd locuirile dacilor liberi se înmulţesc, cuprinzînd regiuni tot mai întinse, teritoriul actual al oraşului Bucureşti s-a

---

[22] S. Morintz, Materiale, 8, 1962, p. 513—519; Gh. Bichir şi Eug. Popescu, StCom Piteşti, 1968, p. 81—96; Gh. Diaconu, *op. cit.*, p. 30—35; în privinţa existenţei înhumaţiei, se pare numai în cazul copiilor, vezi discuţiile la Gh. Bichir, SCIV, 12, 1961, 2, p. 262 şi urm.; idem, Dacia N.S., 11, 1967, p.215—217; idem, SCIV, 20, 1969, 2, p. 219—236; idem, *Cultura carpică*, p. 36—44; I. Ioniţă, V. Ursache, SCIV, 19, 1968, 2, p. 220—222; M. Babeş, SCIV, 22, 1971, 1, p. 31—37.

[23] Gh. Bichir, Pontica, 5, 1972, p. 161.

[24] Idem, SCIV, 12, 1961, 2, p. 260.

[25] Dinu V. Rosetti, *op. cit.*, p. 208—209.

[26] Gh. Bichir, în *Actes du VIIIe Congrès International des sciences préhistoriques et protohistoriques*, I, Belgrad, 1971, p. 275; idem, Pontica, 5, 1972, p. 140.

găsit într-o zonă de coabitare a sarmaţilor cu populaţia autohtonă. Acest lucru s-a reflectat şi în cultura materială a dacilor liberi care a asimilat o serie de elemente specifice sarmaţilor.

TOMBES SARMATES DÉCOUVERTES À MOGOŞOAIA ET DEALUL PISCULUI (VILLE DE BUCAREST)

RÉSUMÉ

Aux découvertes sarmates anterieurément connues dans les environs de Bucarest, l'auteur ajoute deux tombes à inhumation mises au jour à Mogoşoaia et Dealul Piscului.

Suivant les particularités du rite et du mobilier funéraire, ces tombes datent de la première moitié du IIIe siècle de n.è. Elles marquent la limite occidentale de la pénétration des Sarmates dans la région du Bas-Danube, à cette époque.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Mogoşoaia. Plan de la tombe sarmate.
Fig. 2. Mogoşoaia. Broc découvert dans la tombe sarmate.

COHORS NVMIDARVM ANTONINIANA LA FELDIOARA— FĂGĂRAŞ (JUD. BRAŞOV)

DE

IOAN I. POP

Vestigiile romane din hotarul satului Feldioara, com. Ucea, jud. Braşov, au fost semnalate încă mai de mult în literatura de specialitate [1]. Într-o lucrare apărută în anul 1949, K. Horedt a presupus existenţa unui mic castru roman situat în apropierea localităţii amintite, pe malul drept al Oltului, în punctul „Pe Cetăţea" [2]. Aici s-a găsit, cu ani în urmă, fragmentul unei cărămizi romane ştampilate [3]. Fragmentul păstrat cuprinde o parte din litera M, precum şi literele ANT (N + T în ligatură). I. I. Russu a propus lectura —M ANT (oniniana).

În luna septembrie a anului 1973, Muzeul judeţean Braşov a efectuat un sondaj la Feldioara în punctul „Pe Cetăţea" [4], rezultatele obţinute confirmînd existenţa unui castru în acel loc. Secţiunea trasată a intersectat latura estică a zidului demantelat în întregime, valul şi un şanţ de apărare.

Printre materialele ieşite la iveală se află şi o cărămidă întreagă cu ştampila bine păstrată (fig. 1), descoperită deasupra bermei, în dărîmătura din faţa zidului distrus, la o adîncime de 0,42 m de la suprafaţa actuală.

Dimensiunile cărămizii : 38,5 × 20,5 × 5,5 cm ;
Dimensiunile ştampilei : lungime 13 cm ; lăţime 4,5 cm ;
Înălţimea literelor : 3,5 — 3,8 cm.

În cele ce urmează vom prezenta această ştampilă tegulară, cu consideraţiile ce se pot face pe baza datelor cunoscute [5].

Ştampila, imprimată într-un cartuş simplu, dreptunghiular, cuprinde literele COHNVMANT, în ligatură fiind V + M şi N + T. Pentru sigla descrisă propunem lectura COH(ors) NVM(idarum) ANT(oniniana).

După cum se ştie, existau mai multe cohorte de numizi (*I Flavia Numidarum equitata, II Flavia Numidarum, II Numidarum*) [6], însă numai

---

[1] A. Bielz, Jahrbuch des Siebenbürgischen Karpatenvereins, 19, 1899, p. 9, nr. 253; TIR, L, 35, p. 41.

[2] K. Horedt, Studii, 2, 1949, 1, p. 142.

[3] Fragmentul de cărămidă a fost găsit întîmplător în arătură de localnica Ana Băcilă şi apoi, prin intermediul avocatului pensionar Nicolae Bozonea, a ajuns la Muzeul Cetăţii Făgăraş.

[4] Sondajul a fost executat de semnatarul acestor rînduri, cu participarea parţială a lui Ioan Ciupe de la Muzeul Cetăţii Făgăraş.

[5] Aducem mulţumiri şi pe această cale prof. I. I. Russu pentru materialul bibliografic indicat. Mulţumim de asemenea lui Géza Bakó pentru sugestiile date.

[6] A. Buday, *Római feliratlan*, Cluj, 1914, p. 270.

una dintre acestea, *coh. II Flavia Numidarum*, a ajuns în Dacia [7]. Prin urmare, unitatea atestată la Feldioara poate fi identificată numai cu *coh. II Flavia Numidarum*. Desigur, în cazul nostru unitatea apare cu denumire tîrzie, modificată.

În diplomele militare din anii 129 și 140, printre trupele Daciei Inferior este menționată și *coh. II Flavia Numidarum* [8]. Deocamdată nu se știe cînd a ajuns această unitate la nord de Dunăre [9]; probabil cu ocazia războaielor dacice sau, eventual, în anii 117—118.

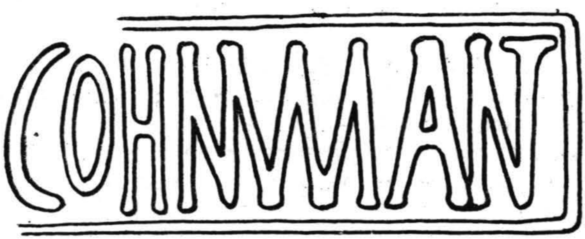

Fig. 1. Feldioara-Făgăraș. Ștampila unității *cohors Numidarum Antoniniana.*

Așadar, *coh. II Flavia Numidarum* a staționat în nordul Dunării, făcînd parte din armata provinciei Dacia Inferior. Pînă în prezent nu a fost însă atestat locul ei de staționare nici pe teritoriul Olteniei și nici în sud-estul Transilvaniei.

Pe baza cîtorva cărămizi cu ștampila COH II NV, unii cercetători susțineau că unitatea *coh. II Flavia Numidarum* ar fi avut garnizoana în castrul de la Buciumi, precum și în alte puncte situate pe teritoriul Daciei Superior, respectiv Porolissensis. Această presupunere a fost combătută,

[7] Pentru istoricul unității, cf. V. Christescu, *Istoria militară a Daciei romane*, București, 1937, p. 62, 190; W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus*, Berlin, 1938, p. 173—174; D. Tudor, RIR, 14, 1944, p. 159—160; I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 315; D. Tudor, *OR* [3], p. 349; I. I. Russu, SCIV, 23, 1972, 1, p. 73, nr. 55.

[8] CIL, XVI, 75; B. Gerov, Klio, 37, 1959, p. 196—198.

[9] D. Tudor, *OR* [3], p. 349.

arătîndu-se că toate cărămizile cu sigla COH II NV provin de la Buciumi, iar pe de altă parte că lectura ştampilei nu este COH(ors) II NV(midarum), ci COH(ors) II N(er)V(ia) (Brittonum). Lectura a fost propusă pe baza unei inscripţii fragmentare, care denotă că în castrul de la Buciumi a staţionat *coh. II Augusta Nervia Pacensis milliaria Brittonum*, pe timpul lui Caracalla întîlnită şi cu epitetul *Antoniniana* [10]. Interpretarea dată de I. I. Russu exclude posibilitatea staţionării *coh. II Fl. Numidarum* pe teritoriul Daciei Porolissensis.

Pe baza celor expuse, avînd în vedere cărămizile ştampilate prezentate de noi, credem că unitatea *coh. II Flavia Numidarum* a avut garnizoana în castrul de la Feldioara.

Datarea cărămizilor de la Feldioara cu ştampila COHNVMANT, respectiv [COHNV]MANT este asigurată de epitetul *Antoniniana*. Este cunoscut că epitetele *Antoniniana*, *Severiana*, *Alexandriana*, *Maximiana*, *Gordiana*, *Deciana*, *Valeriana*, *Gallieniana* aveau cu totul alt sens decît epitetele *Augusta*, *Claudia*, *Sulpicia*, *Vespasiana*, *Flavia*, *Nerviana*, *Ulpia*, *Aelia*. Epitetele celei de-a doua categorii au fost atribuite oficial după împăratul sub care a luat fiinţă unitatea, ori ca titlu onorific. Acestea se puneau, de obicei, înaintea numelui etnic al trupei (de ex. *ala I Claudia Gallorum*, *coh. II Flavia Numidarum*, *coh. II Nervia Brittonum*, *coh. I Ulpia Dacorum*, *coh. I Aelia Dacorum*) şi se păstrau timp îndelungat. În schimb, cele din prima categorie erau epitete folosite de unităţi în semn de preaslăvire la adresa împăratului fiind deci adeseori schimbate [11].

Epitetul *Antoniniana* apare în denumirea auxiliilor începînd din timpul lui Caracalla, care purta numele oficial: Marcus Aurelius Antoninus [12]. Cunoscînd cele arătate, este evident că ştampilele tegulare ale cohortei numide cu epitetul *Antoniniana* găsite la Feldioara datează din primele decenii ale secolului al III-lea, mai precis după asasinarea lui Geta (la începutul anului 212), cînd Caracalla rămîne singur împărat. Pe timpul lui Caracalla s-au luat măsuri importante pentru întărirea capacităţii de apărare a Daciei [13]. Probabil cu această ocazie a executat şi *coh. Numidarum Antoniniana* reclădirea în piatră sau lucrări de refacere a castrului de la Feldioara.

Dintre comandanţii *coh. II Fl. Numidarum* deocamdată este cunoscut numai T. Antonius Claudius Alphenus Arignotus, originar din Orient. Dintr-o inscripţie onorară descoperită la Thyatira (în nordul Lydiei, lîngă fluviu Lykos) cu cariera — *cursus honorum* — a lui T. Ant. Cl. Alphenus Arignotus, rezultă că acesta a fost curator al municipiului Tropaeum Traiani şi comandant, printre altele, al cohortelor *II Flavia Numidarum*, *II Flavia Bessorum* şi *I Cilicum* [14]. Desigur, Alphenus Arignotus nu comanda în acelaşi timp toate trupele înşirate în inscripţia amintită. El era comandant al *coh. I Cilicum* cînd îndeplinea şi funcţia de *curator civitatis* în Moesia Inferior, iar comanda asupra *coh. II Fl. Numidarum* şi *coh. II*

---

[10] I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 315—316; idem, SCIV, 23, 1972, 1, p. 69, nr. 29. Pentru materialul epigrafic de la Buciumi, cf. şi E. Chirilă — N. Gudea, în *Castrul roman de la Buciumi*, Cluj, 1972, p. 114—119.

[11] Á. Buday, *op. cit.*, p. 232; I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 313—315.

[12] Á. Buday, *op. cit.*, p. 232; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 314—315; M. Macrea şi colab., StComSibiu, 14, 1969, p. 296—297.

[13] M. Macrea, SCIV, 8, 1957, 1—4, p. 215—245; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 311—312.

[14] CIG, 3 497 = ILS, 8 853.

Fl. Bessorum o deţinea în timpul şederii sale în Dacia Inferior. Întrucît cele două auxilii aveau garnizoana în castre învecinate (Feldioara şi Cincşor)[15], considerăm că Alphenus Arignotus era comandantul lor în acelaşi timp.

Pe temeiul inscripţiei din Thyatira, unii cercetători au presupus că pe vremea lui Marc Aureliu, *coh. II Fl. Numidarum* a fost mutată în Orient. I. I. Russu, combătînd această presupunere, a subliniat că trupele nu s-au deplasat împreună cu fostul lor comandant plecat în Orient[16].

Ştampilele tegulare de la Feldioara întăresc punctul de vedere al prof. I. I. Russu, dovedind că unitatea *coh. II Flavia Numidarum*, respectiv *coh. Numidarum Antoniniana*, a avut garnizoana pe valea Oltului făgărăşan şi pe timpul lui Caracalla.

Prin atestarea *coh. II Flavia Numidarum*, mai tîrziu, *coh. Numidarum Antoniniana* în castrul de la Feldioara, lista auxiliilor Daciei Inferior care au staţionat în sud-estul Transilvaniei se îmbogăţeşte cu încă o unitate[17].

COHORS NVMIDARVM ANTONINIANA À FELDIOARA FĂGĂRAŞ (DÉP. DE BRAŞOV)

RÉSUMÉ

A l'occasion d'un sondage pratiqué à Feldioara (comm. Ucea, dépt de Braşov), les recherches ont confirmé l'existence d'un camp romain au lieu-dit „Pe Cetăţuie". Entre autres vestiges mis au jour, il y a une estampille tégulaire : COHNVMANT, dont la lecture est COH(ors) NVM(idarum) ANT(oniniana).

Cette unité militaire pourrait s'identifier avec la *cohors II Flavia Numidarum*, mentionnée par les diplômes militaires des années 129 et 140 comme faisant partie des troupes de la Dacie inférieure, sans qu'on sache jusqu'à présent l'endroit où elle était cantonnée. L'epithète *Antoniniana* indique pour date de l'estampille l'époque de Caracalla, à savoir la période ultérieure à l'assassinat de Geta.

Partant des données fournies par cette estampille, corroborées par celles d'une autre pièce analogue, découverte à l'état fragmentaire au même endroit, il y a plusieurs années, on aboutit à la conclusion que la *coh. II Fl. Numidarum*, respectivement la *coh. Numidarum Antoniniana*, tenait sa garnison à Feldioara, dans la vallée de l'Olt traversant le massif de Făgăraş.

Cette preuve de la présence dans le camp de Feldioara de la *coh. II Fl. Numidarum*, devenue ensuite *coh. Numidarum Antoniniana*, contribue à enrichir d'une nouvelle unité la liste des troupes auxiliaires de Dacie inférieure, stationnées dans le sud-est de la Transylvanie.

EXPLICATION DE FIGURE

Fig. 1. Feldioara-Făgăraş. Le sceau de l'unité *cohors Numidarum Antoniniana*.

---

[15] Relativ la staţionarea *coh. II Fl. Bessorum* în castrul de la Cincşor, cf. I. I. Russu, StComSibiu, 12, 1965, p. 208–210; idem, ActaMN, 4, 1967, p. 86–88.

[16] I. I. Russu, SCIV, 10, 1959, 2, p. 315–316.

[17] Privitor la auxiliile Daciei Inferior cu garnizoanele în zona sud-estică a Transilvaniei, N. Gostar, ArhMold, 4, 1966, p. 179–181; C. C. Petolescu, SCIV, 22, 1971, 3, p. 412–414.

PAMFIL P. POLONIC

DE

CORNELIU N. MATEESCU

Au trecut cinci ani de la moartea lui Pamfil Polonic, desenator și cartograf în serviciul arheologiei.

Născut la București, ca fiu al inginerului Pamfil Polonic, creatorul cartografiei arheologice la noi [1], Pamfil Polonic a arătat de mic înclinație pentru desen. Aptitudinile și le-a dezvoltat repede, datorită tatălui său care s-a preocupat îndeaproape de copii.

PAMFIL P. POLNIC
(2 septembrie 1906—7 octombrie 1969)

Studiile le-a făcut la București: școala primară în 1914—1918; liceul în 1918—1927; facultatea în 1927—1931. Aici s-a specializat în geografie, alături de care a urmat cursuri și seminarii de istorie și arheologie.

---

[1] Corneliu N. Mateescu, SCIA, Artă plastică, 16, 1969, 2, p. 341.

S C I V A, tomul 26, nr. 2, București, 1975, p. 293—294

Greutățile materiale de care s-a lovit adesecori l-au obligat să muncească de tînăr. În 1925 ocupă prin concurs un loc de desenator diurnist la Institutul geologic al României. După o întrerupere de un an (1926—1927), revine la institut unde rămîne pînă în 1938. În acest timp a ocupat diferite posturi: desenator-cartograf, subșef de birou, desenator cl. I etc. și a executat numeroase hărți și profile geologice, apărute în diferite studii publicate în Anuarul Institutului geologic al României [2]. Și astăzi multe din lucrările sale pot fi luate ca model pentru expresivitate și claritate.

În 1929, P. Polonic împreună cu tatăl său terminaseră de desenat *Harta arheologică a Daciei* (1 : 500 000) pentru Muzeul național de antichități [3]. Răspunzînd chemării muzeului, în 1938 ocupă locul de desenator, ilustrat pînă la pensionare de către Dionisie Pecurariu, maestrul desenului arheologic la noi [4]. De acum, își desfășoară aproape toată activitatea la această instituție pe care n-a părăsit-o pînă la sfîrșitul său. La început a lucrat de toate : desene după obiecte arheologice descoperite prin săpături, planuri, hărți, apărute în Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, 7—8, 1941 ; 9—10, 1945 ; 11—12, 1948 și în diferite publicații de arheologie.

După 1949, activitatea arheologică luînd o extindere necunoscută pînă atunci, s-a creat la muzeu un cabinet de desen condus de P. Polonic unde s-a strîns un buchet de talente. D. Pecurariu, readus la muzeu, se ocupă de partea artistică, iar P. Polonic, de cea cartografică, participînd și la lucrările topografice de pe teren. Din 1955, acestea au fost încredințate lui D.—E. Mironescu. În afară de revistele muzeului (devenit mai tîrziu Institutul de arheologie): Studii și cercetări de istorie veche; Materiale și cercetări arheologice; Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, nouvelle série; Studii și cercetări de numismatică, apar numeroase publicații monografice (Biblioteca de arheologie), în care majoritatea lucrărilor de cartografie se datorește lui P. Polonic. O mențiune deosebită se impune și pentru cele din diferite manuale de geografie sau tratate. Semnate sau nesemnate, toate lucrările sale, impresionant de multe, se deosebesc printr-un stil personal, exactitate, acuratețe. Stilul Polonic caută înainte de toate claritatea ; pentru aceasta ajunge fie la simplificări ingenioase ale elementelor cadrului geografic sau geologic, fie la adoptarea unei scrieri diferențiate căutînd să evidențieze ideea exprimată de text. Din 1959, lucrările sale încep să apară și în publicații de arheologie din străinătate.

De o modestie și corectitudine rar întîlnite, Pamfil Polonic și-a consacrat viața artei și muncii sale. Meritele lui sînt astăzi pe deplin recunoscute.

---

[2] Ca exemplu, cităm: Al. Codarcea, Anuarul Institutului geologic al României, 20, 1940, p. 1—74; Șt. Ghika-Budești, în același volum, p. 175—220.

[3] Expusă într-una din sălile muzeului aproape un sfert de secol, unde putea fi cercetată de oricine (I. Andrieșescu, RPAN, 2—4, 1940, p. 26—27).

[4] Corneliu N. Mateescu, SCIA, Artă plastică, 17, 1970, 2, p. 281.

MILUTIN GARAŠANIN, *Praistorija na tlu SR Srbije*, I—II, 1973, Belgrad, XI + 700 p. + 127 pl. alb-negru şi VII pl. în culori; 15 hărţi şi 30 fig. în text

După mai bine de treizeci de ani de susţinută activitate arheologică — în cursul cărora a făcut numeroase descoperiri de mare importanţă şi a publicat un număr impresionant de studii, dintre care multe cu caracter de sinteză — colegul M. Garašanin, profesor la Universitatea din Belgrad şi membru corespondent al Academiei sîrbe de ştiinţe, publică acum o nouă şi amplă sinteză asupra preistoriei Serbiei. Iar cum de la redactarea cărţii (1967) şi pînă la publicarea ei (sfîrşitul lui 1973) au trecut cîţiva ani, autorul a adăugat un scurt capitol de *Addenda* privind cercetările mai recente, de care a ţinut seama în mare măsură şi în rezumatul francez. Spre deosebire însă de sinteza mai redusă, publicată acum 15 ani în al său al 39-lea BRGK (1958) — *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien* —, care trata numai epoca neolitică şi epoca bronzului, noua sinteză îmbrăţişează evoluţia istorică pe teritoriul Serbiei (inclusiv cele două regiuni autonome, Voivodina şi Kosovo-Metohie), începînd cu epoca paleolitică şi mergînd pînă la sfîrşitul celei de-a doua epoci a fierului, într-un cuvînt întreaga preistorie şi protoistorie a acestor regiuni. Desigur că cercetătorii străini ar fi preferat o sinteză care să îmbrăţişeze întregul teritoriu al Iugoslaviei şi totodată care să fie publicată în întregime într-o limbă de circulaţie universală; căci oricît de amplu ar fi rezumatul (63 p.), este limpede că în el cititorul nu poate găsi de multe ori şi discutarea detaliată a problemelor, aşa cum se face în textul redactat în limba sîrbo-croată. Dar întrucît şi noi publicăm numai scurte rezumate în limbi străine la volumele noastre, nu-i putem reproşa autorului acest lucru ...

Din textul sîrbo-croat, după o scurtă prefaţă (p. IX — XI), şase pagini (9—14) sînt dedicate paleoliticului, mezoliticului şi „preneoliticului", 140 pagini (17—157) neoliticului (= „epocii recente a pietrei"), 127 pagini (161—288) perioadei de tranziţie spre epoca metalelor şi începuturile epocii bronzului, 106 pagini (291—396) epocii dezvoltate a bronzului — cu aceasta încheindu-se volumul I. Primele şase pagini ale vol. II (p. 401—406) sînt consacrate problemelor periodizării epocii fierului, împărţită de autor în patru perioade: p. 407—454 tratează despre prima perioadă, p. 455—495 despre a doua, p. 496—519 despre a treia şi p. 520—542 despre a patra şi ultima perioadă. Urmează 12 pagini de concluzii (543—554), cîteva pagini (552—562) cu *Addenda* şi o bibliografie cuprinzînd peste 800 de lucrări a mai bine de 270 de autori, toate citate în notele cărţii. Rezumatul în limba franceză cuprinde 63 pagini, iar indicele general 24 de pagini. La sfîrşitul planşelor se află legendele acestora, atît în limba sîrbo-croată cît şi în limba franceză, volumul II încheindu-se cu o scurtă erată şi cu tabla de materii.

Ţinînd seama de amploarea lucrării, a numărului problemelor discutate şi a faptului că nu am putut citi în întregime decît textul rezumatului, darea noastră de seamă va trebui să se limiteze la unele discuţii în legătură cu acesta şi numai într-o mică măsură la unele dintre datele textului sîrbo-croat.

De la început ni se pare interesant de semnalat faptul că autorul foloseşte aproape exclusiv termenul de *grupă* în locul aceluia de cultură (grupa Starčevo, grupa Vinča etc.). Desigur că se abuzează de multe ori de termenul *cultură* pentru fiecare variantă regională sau chiar de mică amploare, dar totala excludere a termenului respectiv pentru *toate* culturile preistorice ni se pare excesivă. Pentru fiecare dintre aceste „grupe" sînt precizate limitele geografice, iar pentru multe dintre ele textul este însoţit şi de cîte o hartă sumară de răspîndire, pe care uneori sînt indicate şi alte localităţi, pe lîngă acelea eponime. Autorul studiază toate aceste „grupe" culturale (această precizare fiind valabilă pentru toate epocile) pe baza unui „program" care — după indicarea ariei de răspîndire — se opreşte la tipul de aşezare, la tipul de locuinţe şi la ritul funerar, trecînd apoi la descrierea inventarului mobilier: unelte, ceramică şi plastică etc., apoi la „cronologia internă şi la grupele locale", la economia comunităţilor respective, pentru a se opri apoi la cronologia relativă în raport cu celelalte culturi ale aceleiaşi epoci şi, în sfîrşit, la cronologia absolută. Bineînţeles că nu toate aceste aspecte ale analizei se pot întîlni întotdeauna şi mai ales pe larg în rezumatul francez, de unde lipseşte dealtfel şi indicarea datelor C 14 şi discutarea lor.

Pentru epocile paleolitică și mezolitică sînt semnalate cele cîteva descoperiri — cele mai vechi fiind musteriene —, menționîndu-se că uneltele de os de la Risovača trebuie puse în legătură cu „cultura ursului de peșteră" dinspre vest și în același timp că descoperirile mezolitice sînt încă puțin studiate. Spre deosebire de textul sîrbo-croat, unde descoperirile de la Lepenski Vir și cele similare sînt trecute la „preneolitic", în rezumat acest grup cultural este înregistrat la „epoca neolitică". Autorul are rezerve în privința încadrării cronologice în perioada mezolitico-epipaleolitică a celor mai vechi niveluri de la Lepenski Vir, dar ele nu ni se par întemeiate, ținînd seama de precizările stratigrafice ale lui D. Srejovici din ultimele sale lucrări, de celelalte descoperiri epipaleolitice din ultimii ani din Iugoslavia și de așezările contemporane de pe malul românesc al Dunării, dintre care unele își au identități perfecte în nivelurile cele mai vechi de la Lepenski Vir. Nu poate fi deci nici o îndoială că aceste niveluri sînt anterioare culturii Starčevo. Iar faptul că autorul nu se referă în nici un fel la descoperirile din România este destul de surprinzător, chiar dacă textul a fost redactat în 1967.

Trecînd la epoca neolitică propriu-zisă, Milutin Garašanin își începe expunerea cu cultura Starčevo, deoarece la data redactării studiului său nu erau cunoscute încă descoperirile din Voivodina, similare celor de la Gura Baciului și Circea, din România, atribuite fazei Proto-Sesklo, deci puțin anterioare culturii Starčevo. Autorul are desigur dreptate cînd socotește că „grupa" Starčevo aparține unui vast complex neolitic vechi din zonele centrale și orientale ale Balcanilor, cărora li se pot atribui și grupele Criș, Körös, Karanovo I — II, Kremikovici și Vršnik (ultima din Macedonia). După părerea noastră denumirea de complexul Starčevo-Criș este însă preferabilă, fiind mai cuprinzătoare. Potrivit vechii sale concepții, acest complex este strîns legat de Anatolia, dar în „grupele Körös, Starčevo și mai puțin în Criș și Vršnik" s-ar putea distinge o a doua componentă reprezentată de ceramica „impresso" tipică pentru Adriatica și pentru Mediterana occidentală. În realitate însă acea specie impresso cu șiruri paralele de împunsături nu este cu adevărat caracteristică (și uneori chiar lipsește de tot) în cultura Starčevo-Criș, iar legăturile cu Anatolia par a fi fost mai degrabă indirecte decît directe, prin intermediul neoliticului din nordul Greciei. E sigur însă că autorul are dreptate cînd afirmă că „diferitele grupe de ceramică pictată trebuie legate de ceramica pictată din perioada chalcolitică din Anatolia" și că se poate vorbi de o „migrație succesivă" (noi am spune o serie de migrații succesive) care a adus neoliticul în Peninsula Balcanică.

În privința periodizării culturii Starčevo, autorul o adoptă pe aceea a doamnei Draga Garašanin — trei faze, dintre care a doua se împarte în două etape (în fapt aceeași periodizare ca a lui Vl. Milojčić, deosebirea fiind numai de terminologie). Este sigur că în zona occidentală a grupei Criș (respectiv în zona grupei Körös) se pot distinge o evoluție și unele aspecte regionale — între altele lipsa aproape completă a picturii în zona Körös. Dar faptul că în România pictura este frecventă în așezările Criș și pe de altă parte puținătatea săpăturilor de la noi în acest domeniu nu ne dau încă posibilitatea de a studia temeinic aceste variante. În legătură cu cronologia absolută a acestei culturi, desigur că nu putem face autorului un cap de acuzare pentru că socotește că „datele C 14 sînt cu siguranță nesigure", căci și alți arheologi au aceeași părere. Dar a pune sfîrșitul culturii Starčevo și respectiv începutul culturii Vinča pe la 2800 î.e.n., pe baza descoperirilor de la Tărtăria, Turdaș etc., înseamnă — așa cum am arătat și cu alte prilejuri — să nu se țină seama de stratigrafia descoperirilor din Bulgaria și Grecia, care arată incontestabil că primele culturi neolitice din Balcani și de la Dunăre sînt cu cel puțin 1 500 de ani mai vechi decît așa-zisele „date clasice". Dealtfel în textul sîrbo-croat sînt menționate unele dintre datele C 14, dintre care unele indică pentru Vršnik III (Starčevo II b) data de 4915 $\pm$ 75 î.e.n.

În legătură cu „grupa Vinča", autorul — după ce se oprește asupra periodizării ei (rămînînd mai departe la vechile sale subdiviziuni : Vinča-Turdaș I[1], Vinča-Turdaș II, Vinča-Pločnik I, Vinča-Pločnik II, care cuprinde două faze[2] — reia problema variantelor regionale pe care le prezentase într-o lucrare anterioară, precizînd că „varianta clasică" este aceea din Serbia centrală și de nord, din Voivodina și din zona Velika Morava, celelalte variante sînt : varianta Moravei de sud, înlocuită acolo în perioada Vinča-Pločnik II cu grupa Bubanj-Hum ; varianta Kosovo, foarte apropiată de precedenta ; varianta din Bosnia orientală și aceea din Transilvania și din Oltenia.

Spre deosebire de cei mai mulți cercetători români care socotesc că Turdaș și aspectul corespunzător din restul Transilvaniei nu pot

[1] Nu înțelegem de ce autorul folosește în chip permanent forma *Tordos*, care nu există în nomenclatura oficială de mai bine de o jumătate de secol.

[2] Autorul împarte cultura în *etape*, iar pe acestea în *faze*, deși în chip obișnuit noi împărțim o cultură în faze și pe acestea în subfaze sau etape.

fi datate în prima fază a culturii Vinča, ci numai începînd din faza Vinča II (ba chiar s-a emis ipoteza că ar trebui datate la începutul fazei Vinča III — respectiv C), autorul e de părere că stratigrafia de la Tărtăria ar arăta că faza cea mai veche a variantei transilvănene este sicronă cu Vinča I. Luînd drept bune unele afirmaţii din deceniul trecut ale unor cercetători din Transilvania, M. Garašanin vorbeşte de o fază Turdaş-Petreşti (care ar corespunde cu Vinča I/II) şi de o fază Petreşti-Turdaş (care ar corespunde cu Vinča II), deşi este acum cu totul clar că asemenea faze nu au existat niciodată, cultura Petreşti nelegîndu-se probabil organic de cultura Turdaş şi fiind în orice caz în întregime posterioară acesteia. Cît priveşte „varianta olteană", nu ni se pare exact că ea ar trebui datată exclusiv în faza Vinča-Pločnik, deoarece unele descoperiri vechi datează sigur cel puţin din Vinča II. Iar descoperirile de la Rastu nu pot fi încadrate exclusiv în etapa Vinča-Pločnik II b, căci există certe elemente din Vinča B şi Vinča-Pločnik I.

Faza numită de unii colegi români Vădastra I este paralelizată cronologic de autor cu Vinča II; dar chiar dacă ea ar constitui o grupă deosebită de cultura Dudeşti, noi nu credem că ea ar trebui datată exclusiv post Vinča I, ci mai degrabă „à cheval" între Vinča I şi II. În orice caz este greu de admis că sfîrşitul culturii Boian („faza Petru Rareş") ar corespunde cu începutul fazei Vinča-Pločnik, dacă nu pentru alte motive (pe care nu le mai amintim aici) cel puţin pentru faptul că între „Vădastra I" (paralelizată de autor cu Vinča II) şi sfîrşitul culturii Boian trebuie situată *întreaga evoluţie* a acestei ultime culturi, aşa încît începutul fazei Vinča-Pločnik corespunde mai degrabă cu începutul fazei Boian III (Vidra).

Explicaţia existenţei diferitelor grupe regionale ale acestei culturi este pusă de autor în legătură cu valurile succesive de migraţie ale elementelor balcano-anatoliene şi cu diferite influenţe venite pe alte căi. Cred însă că şi fondul local trebuie avut în vedere, chiar dacă deocamdată nu se poate afirma că la naşterea culturii Vinča a avut un rol important şi cultura Criş-Starčevo. Cît priveşte problema datei de început a culturii Vinča, autorul aminteşte în rezumat data propusă pentru sfîrşitul culturii Starčevo, dar în textul sîrbo-croat indică cîteva date C 14: Vična-Turdaş I = 4426 ± 60; Vinča-Pločnik II (= Vinca D, respectiv IV) = 4070 ± 60; Vanăiţa (= Vinča D) = 3931 ± 160 şi data (desigur neverosimilă şi datorită după părerea noastră unor contaminări) de 2797 ± 60 pentru Gornea Tuzla (Vinča C = Vinča-Pločnik I). Ni se pare semnificativ faptul că cele două date C 14 pentru faza Vinča D (= Vinča-Pločnik II) sînt aproape identice cu cele obţinute pentru stratul Spanţov (= Boian IV) din aşezarea de pe Ostrovelul-Căscioarele săpată de noi şi pentru Radovanu aşezare pe care descoperitorul o datează în faza de tranziţie de la Boian la Gumelniţa), ceea ce întăreşte şi pe această cale obiecţia noastră de mai sus privind sincronismul propus de autor pentru această ultimă fază a culturii Boian.

Trecînd la „grupele neolitice periferice", autorul studiază descoperirile aparţinînd culturii Tisa din Banat, ale culturii Bapska-Lengyel din Slovenia şi ale culturii Danilo din Metohia. Primul grup ar corespunde în special perioadei Vinča-Turdaş II — Vinča Pločnik I şi ar avea o origine locală. Nu vedem însă cum ar putea fi vorba de o origină diferită de aceea a culturii Tisa de mai la nord, căci nu credem că se pot admite origini diferite pentru grupele regionale ale aceleiaşi culturi.

Autorul atribuie şi grupa Bapska-Lengyel tot complexului balcano-anatolian, admiţînd că ea este contemporană în linii mari cu Vinča şi anterioară culturii Lengyel din regiunile situate la nord de graniţele Iugoslaviei. În schimb grupa Danilo din Metohia este evident pătrunsă din vestul Peninsulei Balcanice şi reprezintă o etapă tîrzie a culturii respective, contemporană cu Vinča.

Capitolul următor este consacrat perioadei de tranziţie spre epoca metalelor şi spre începutul epocii bronzului, dar autorul include în această perioadă de tranziţie şi întreaga evoluţie a culturii Bubanj Hum, ceea ce nu ni se pare indicat. Căci, dacă sîntem de acord că termenul de perioadă de tranziţie e potrivit „ţinîndu-se seama de marele proces istoric şi cultural declanşat de mişcările popoarelor stepelor, popoare indoeuropene", nu credem în nici un caz că s-ar putea încorpora în acest proces şi prima fază a culturii Bubanj Hum care — prin toate elementele şi prin analogiile strînse cu culturile Sălcuţa şi Krivodol (subliniate chiar de autor) — este o cultură *eneolitică*, anterioară marelui proces amintit. Faptul că autorul nu foloseşte termenul de eneolitic (sau altul corespunzător) nu este un motiv suficient pentru a include această etapă în perioada de tranziţie, căci ar fi putut-o numi foarte bine neolitic tîrziu (deşi, în acest caz n-ar mai fi putut socoti cultura Vinča o cultură neolitică tîrzie). După cum se ştie, decorul cu grafit al ceramicii este un element specific eneolitic, care dispare în culturile perioadei de tranziţie, iar faptul că între Bubanj Hum I şi faza Vinča-Pločnik II există un paralelism indiscutabil arată şi el că această fază nu poate fi datată în perioada de tranziţie. Chiar în faza Bubanj Hum II pictura cu grafit se mai menţine, întocmai ca la noi în cultura Cernavodă I care, potrivit demonstraţiei lui S. Morintz şi P. Roman,

este o cultură cneolitică, nu din perioada de tranziţie, chiar dacă se datorește tot unor mişcări dinspre stepele pontice. Elementele de legătură semnalate de autor între Bubanj Hum II şi Coţofeni şi chiar cu straturile VI—V de la Ezero pot dovedi că prima a intrat bine şi în perioada de tranziţie, dar nu pot influenţa încadrarea cronologică a fazei anterioare (Bubanj Hum I). Autorul recunoaşte dealtfel că paralelismele indicate mai de mult de el între Bubanj Hum II şi Glina III — Schnekkenberg vor trebui discutate din nou, în lumina observaţiilor făcute de cei doi cercetători români citaţi mai sus. Iar în privinţa legăturilor cu grupa Sălcuţa, M. Garašanin nu e de acord cu sincronismele propuse de D. Berciu, el socotind că se poate stabili un paralelism între Sălcuţa III — Bubanj Hum I b şi Sălcuţa IV — Bubanj Hum III, în timp ce Sălcuţa II a-b trebuie legată de o fază relativ evoluată a culturii Gumelniţa. Problemele acestea, deosebit de importante, vor trebui discutate pe larg în viitor, dar chiar aceste sincronisme propuse de colegul iugoslav dovedesc că Bubanj Hum nu poate fi încadrat în întregime în perioada de tranziţie.

Apariţia grupei Bubanj Hum I şi a variantelor sale regionale sînt explicate „prin deplasarea purtătorilor culturii Sălcuţa sub presiunea noilor elemente, probabil indoeuropene, sesizabile în cadrul evoluţiei Cernavodă". Dar, după părerea noastră, această deplasare, dacă a avut loc încă din timpul fazei Sălcuţa II, nu s-a putut începe sub presiunea acestor noi elemente, ea putînd fi pusă în legătură cu o eventuală expansiune provocată de cauze interne. Abia spre sfîrşitul fazei Sălcuţa III presiunea incipientă a purtătorilor culturii Cernavodă I în zona răsăriteană a Dunării ar fi putut determina un ecou şi în zona Sălcuţa, care să ducă la o nouă pătrundere a acestei culturi spre sud-vest. Dar faptul că grupe culturale similare culturii Sălcuţa se întîlnesc pînă în Albania, iar elemente ale culturii Gumelniţa dintr-o fază mai degrabă veche sînt răspîndite pînă la ţărmurile Egeii, dovedesc că expansiunea acestor două culturi este mai veche. Dealtfel autorul spune că geneza etapei Bubanj Hum II este destul de incertă, deşi nu se poate nega o parţială continuitate, iar elementele legate de Coţofeni şi de Baden-Kostolac „au jucat un rol dintre cele mai importante". Şi aceste fapte pledează în favoarea obiecţiei noastre cu privire la încorporarea fazei Bubanj Hum I în perioada de tranziţie şi totodată dovedesc utilitatea reluării acestei probleme de către cercetătorii români.

Şi grupele Tiszapolgár şi Bodrogkeresztúr din Voivodina şi Serbia de nord ar fi putut fi încorporate tot perioadei eneolitice (respectiv ultimei faze a neoliticului), chiar dacă grupa Bodrogkeresztúr se caracterizează şi prin multe unelte de metal. Diferitele amulete metalice, dintre care unele se leagă de pandantivul de aur de la Traian-Dealul Fîntînilor, precum şi sincronismele precizate de noi între Cucuteni A 3 şi Gumelniţa A 2—B 1 îl determină pe autor să accepte un paralelism între Bubanj Hum I şi Bodrogkeresztúr şi să presupună un sincronism între Tiszapolgár şi Vinča-Pločnik I, ceea ce trebuie admis în linii generale, dar indică din nou că aceste culturi nu trebuie încorporate perioadei de tranziţie, ci epocii eneolitice.

În rezumatul francez autorul nu discută problema cronologiei absolute a grupei Bubanj Hum, dar în textul sîrbo-croat, după ce indică o serie de apropieri cu sudul macedonean şi egeic şi ajunge la concluzia că această grupă este destul de tîrzie (şi de aceea, desigur, a inclus-o în acest capitol), aminteşte datele C 14 obţinute pentru Helladicul Vechi I, II şi III, care se eşalonează între 2633 ± 75 şi 2036 ± 61 î.e.n. Tocmai aceste date ar fi trebuit însă, credem, să trezească scepticismul autorului în privinţa legăturilor pe care le stabileşte el cu Bronzul macedonean şi cel egeic; căci chiar admiţînd paralelismul propus de el între Bubanj Hum I b şi Sălcuţa III (şi nu cu Sălcuţa II, cum a susţinut D. Berciu), întrucît datele C 14 pentru Sălcuţa II se situează în preajma lui 3500 î.e.n., nu vedem cum Bubanj Hum II (care urmează imediat după Bubanj Hum I b) ar putea fi contemporan cu Helladicul Vechi, care — potrivit datelor C 14, se situează cu *1 000 de ani* mai tîrziu decît Sălcuţa II. Şi nu cred că se poate presupune că Bubanj Hum I b (şi respectiv Sălcuţa III) ar fi dăinuit un mileniu.

În privinţa „afluxului elementelor venite din stepe" — pentru care M. Garašanin citează necropola de la Decea Mureşului şi unele lame lungi de silex — este destul de probabil că el s-a petrecut şi pe o cale ocolită pe la nord de Carpaţi; dar lame lungi de silex se găsesc frecvent încă din faza Gumelniţa A 2 şi nu ni se pare neapărat necesar să le căutăm originea în cultura stepelor. Totodată Decea Mureşului pare a avea o poziţie aparte, căci este destul de nesigur că ar trebui încadrată grupei Bodrogkeresztúr.

În schimb grupele Baden şi Baden-Kostolac trebuie indiscutabil situate în perioada de tranziţie, cum socoteşte şi autorul, care presupune că ele s-au format pe baza elementelor Lengyel tîrzii, cu influenţe sigure din sud, cum indică vasul-sosieră şi vasele antropomorfe de la Center, din Ungaria. Grupul Vučedol s-a extins pînă în Serbia Centrală (dar de fapt a ajuns pînă în preajma Porţilor de Fier), în geneza lui existînd poate şi o componentă Lengyel (cum a susţinut S. Dimitrjevič) şi unele elemente egeice (obiecte de cult), dar şi un element al stepelor, cum arată

unele vase din cultura catacombelor din stepele pontice, dealtfel cunoscute şi discutate de mult.

Abia odată cu menţionarea unor descoperiri izolate din Voivodina, atribuite grupei Nagyrev, şi cu descoperirile aparţinînd grupei Periam (pentru care autorul întrebuinţează forma Periamos) se poate vorbi, după părerea noastră, de începutul epocii bronzului în sensul carpato-dunărean şi nord-balcanic. Ţinînd seama de pumnalele triunghiulare databile în faza Reinecke A 1, autorul e de părere că s-ar putea admite pentru Periam o dată puţin posterioară etapei Bubanj Hum III, ceea ce dealtfel arată din nou că aceasta din urmă e anterioară începutului epocii bronzului în sens carpato-danubian .

În Serbia occidentală, grupa Belotic-Bela Crkova „reprezintă stabilizarea începutului epocii bronzului în sensul cronologiei Europei centrale", paralelizat (tabela de la p. 392) cu Periam, respectiv Reinecke A 1/2 şi Draga Garašanin I. Sînt caracteristice necropolele mici tumulare şi adesea cu cerc de pietre, practicîndu-se atît incineraţia cît şi înhumaţia. Apropierile pe care le face cu grupa Glina-Schneckenberg, cu tumulul de la Tariverde şi cu unele morminte tumulare din Caucaz îl determină pe autor să creadă că acestea contribuie la soluţionarea problemei formării acestei grupe.

În capitolul „topoare de aramă" autorul întreprinde în textul sîrbo-croat un amplu studiu al acestei categorii de piese, împărţind topoarele perforate în trei tipuri: I, topoare-ciocane (cu patru variante); II, topoare cu două tăişuri (cu mai multe variante) şi III, topoare cu un singur tăiş (cu trei variante). Deoarece aceste unelte au făcut obiectul mai multor studii — inclusiv unele recente ale lui A. Vulpe — nu vom insista asupra acestei probleme. Menţionăm numai că, după părerea autorului, tipul I 2 (Vidra) ar trebui legat în linii generale de Hotniţa (şi deci datat în fazele Gumelniţa A2—B şi Cucuteni A, respectiv Bubanj Hum I a), cu atît mai mult cu cît autorul crede că depozitele de la Pločnik ar aparţine acestei perioade, reprezentate în stratul superior de la Pločnik şi prin alte descoperiri. Totodată M. Garašanin socoteşte că toporul de tip Murgeni (II 2 a, după tipologia sa) de la Ariuşd ar trebui încadrat în faza Cucuteni A-B. Dar toporul-ciocan de la Drăguşeni şi mai ales toporul cu tăişurile în cruce descoperit în stratul Gumelniţa A 2 de la Ciolăneşti dovedesc că asemenea piese pot fi anterioare fazei Cucuteni A-B.

Oricum ar fi, autorul e de părere că originea diferitelor tipuri de topoare de aramă trebuie căutată în ateliere locale, cu toate că nu se pot exclude influenţe străine, în special dinspre Caucaz.

Trecînd la obişnuitele interpretări istorice cu care se încheie acest capitol, autorul e de părere că această interpretare trebuie să aibă în vedere în primul rînd mişcările succesive de populaţii venite dinspre stepe, care au contribuit în mare măsură la indoeuropenizarea Balcanilor şi a sud-estului Europei. Din rezervele formulate de noi mai sus este clar că socotim valabilă această concluzie numai începînd cu o etapă ceva mai tîrzie decît aceea la care situează colegul M. Garašanin începutul acestor mişcări de populaţie. Totodată credem că şi centrul-est al Europei a avut un rol însemnat la trecerea la epoca bronzului în zona carpato-dunăreană—nord-balcanică.

Trecînd la *epoca dezvoltată a bronzului*, M. Garašanin socoteşte că în sud-estul Europei se pot distinge trei mari complexe culturale: balcano-carpatic la Dunărea inferioară; balcano-oriental în teritoriul trac şi balcano-occidental, care, în cursul evoluţiei ulterioare, pot fi puse în legătură cu cele trei etnii: dacii, tracii şi ilirii. Grupul din Serbia trebuie legat, mai mult sau mai puţin, de complexul balcano-oriental, deşi există şi elemente legate de complexul balcano-occidental iar raporturile cu zona carpato-balcanică sînt deosebit de importante. Adoptînd periodizarea preconizată de Draga Garašanin, autorul împarte epoca bronzului în trei mari perioade (aşa cum s-a admis şi la noi în ultimii 15 ani), dintre care prima ar corespunde Bronzului vechi al cronologiei Reinecke (A1), cea mijlocie (II) cu fazele A 2/B 1 şi B 2/C Reinecke, iar faza tîrzie (III) cu Reinecke C/D (vezi tabelul cronologic de la p. 392).

Principalele grupe culturale ale Bronzului dezvoltat din Serbia sînt: Slatina (în Serbia orientală, în zona centrală a rîului cu acelaşi nume); *Paracin*, imediat la nordul grupei precedente; *Mediana*, cîteva descoperiri în estul Serbiei; *Lapotince*, în sudul Serbiei şi în regiunea Kosova-Metohie (toate acestea legate de complexul balcano-oriental); grupele *Vattina* şi *Zuto Brdo*, făcînd parte din complexul balcano-carpatic, primul răspîndit în special în Banat, iar celălalt în Banat şi într-o parte din Serbia occidentală, coborînd în lungul Dunării pînă spre Olt; *varianta* din Serbia occidentală a grupei *Vattina*, precum şi o serie de descoperiri izolate din aceeaşi perioadă. Împreună cu interpretarea istorică, aceste importante capitole ocupă în textul sîrbo-croat restul vol. I, adică peste 100 de pagini. Noi vom stărui aici în special asupra celor două grupe înglobate în chip just în complexul balcano-carpatic şi care cuprind şi o parte din teritoriul de sud-vest al României în zona lor de răspîndire.

Evoluţia grupei Vattina este împărţită de autor în trei etape (I—III), dintre care prima reprezentată în special prin cunoscu-

tele descoperiri de la Pančevo și Omoljca, puse în justa lor valoare mai de mult de regretatul M. Grbić; etapa a doua prin descoperirile de la Vattina și Vrsac (Vîrșeț), iar a treia prin necropola de la Ilandza. Centrul de expansiune al grupei se află în Banat, unde se întîlnesc și elemente ale grupei Dubovac-Zuto Brdo, ceea ce îl face pe autor să spună că raporturile cu această a doua grupă sînt dificil de lămurit. În schimb această grupă (Dubovac-Zuto Brdo) este împărțită în două variante regionale, una occidentală și alta orientală. Ni se pare însă că ar fi fost preferabil să se vorbească de o singură mare grupă culturală (respectiv cultură), cu unele variante regionale, căci deosebirile dintre ele par a avea în special explicații cronologice, „grupa" Vattina fiind, la începutul ei, puțin anterioară celeilalte. Într-adevăr, în cuprinsul ei se întîlnesc și elemente ce corespund etapei Reinecke A 2, nu numai etapei B 1—2, în timp ce în „grupa" Dobovac-Zuto Brdo nu cred că există elemente ce ar putea fi atribuite etapei Reinecke A 2. Pe de altă parte, descoperirile de la Dubovac sînt în mare parte mai tîrzii decît cele de la Vîrșeț, ceea ce explică și deosebirile dintre ele. Totodată, poate că în loc ca aceste două grupe să fie încorporate „complexului balcano-carpatic", ar fi fost preferabil să fie atribuite marelui complex cultural dunărean, legat direct de marele fluviu, în susul văii căruia există și alte grupe înrudite. Cu toată existența izolatelor morminte de înhumație de la Vattina, ni se pare preferabil să se mențină vechea denumire — „culturile cîmpurilor cu urne" —, care sugerează în același timp și legăturile indiscutabile cu grupele situate în susul Dunării, de care am amintit. Dealtfel, poate că și lipsa formelor ceramice unghiulare specifice etapei Vattina I (de tip Pančevo-Omoljica) în grupa Zuto Brdo se explică tot din pricina diferenței cronologice, în cursul evoluției pierzîndu-se acest caracter inițial.

Și autorul acordă un rol însemnat influenței miceniene, asupra căreia am insistat și noi cu prilejul studierii descoperirilor din necropola de la Cîrna. În ceea ce privește însă influențele plasticii grupei Vučedol asupra statuetelor grupei Zuto Brdo-Dobovac (respectiv Cîrna) preconizate de Z. Letica și considerate posibile de M. Garašanin — deși nu socotim oportun să discutăm aici problema în amănunt —, trebuie spus că nu ni se par deloc evidente. Căci, dacă dorim neapărat să contestăm originea egeică-sudică a tipului statuetelor cu rochie-clopot din cultura Gîrla Mare-Cîrna și să preconizăm o origine autohtonă dunăreano-balcanică, atunci ni se pare mult mai firesc să nu ne îndreptăm cu gîndul la statuetele plate ale culturii Vučedol, ci spre statuetele cu rochie-clopot ale culturilor Gumelnița și Sălcuța. Totuși, întrucît între dispariția acestor ultime culturi și perioada mijlocie a epocii bronzului sînt prea multe sute de ani în care acest tip de statuete lipsește cu totul la Dunăre, explicația influenței miceniano-egeice rămîne deocamdată cea mai plauzibilă.

Varianta occidentală a culturii Vattina — cîteva așezări, dar în special necropole tumulare, unele de înhumație, cu schelete mai ales întinse și numai rar chircite, altele de incinerație în urnă cu capac — pare a se datora tocmai influențelor culturii Vattina de la Dunăre asupra populațiilor din Serbia occidentală. Caracterul autohton de bază al acestor populații este confirmat, spune autorul, atît de trăsăturile generale cît și de detaliile privind riturile funerare etc. Din punct de vedere cronologic această grupă se încadrează în fazele II și III ale cronologiei D. Garašanin (respectiv Reinecke B2—D).

Dintre descoperirile izolate, amintim pumnalul de tip „Griffplattendolch" de la Veliki Gaj, al cărui decor amintește de acela al unora dintre bronzurile de la Apa. Autorul este de părere că formele diferitelor săbii din Serbia sînt importante pentru studierea originii tipului Boiu din Transilvania, iar exemplarul amintit de la Veliki Gaj pledează în favoarea influenței miceniene în acest domeniu, influență despre care s-a mai vorbit în legătură cu unele elemente ale depozitului de la Apa.

În interpretarea istorică a epocii bronzului, autorul subliniază din nou continuitatea neîntreruptă pînă la tranziția spre epoca fierului, participarea unor elemente din Serbia la migrația egeeană (sau a popoarelor mării), precum și faptul că marile complexe etnico-culturale semnalate stau la baza formării ilirilor (complexul balcano-occidental) și a tracilor (complexul balcanic răsăritean), deși precizează pe bună dreptate că procesul de diferențiere etnică nu s-a terminat definitiv decît în epoca următoare (și, după părerea noastră, chiar mai tîrziu decît este înclinat să creadă colegul nostru).

În capitolul introductiv privind periodizarea epocii următoare, se preconizează împărțirea epocii fierului în patru etape, urmîndu-se și de astă dată periodizarea propusă de Draga Garašanin, iar, pentru Macedonia, și periodizarea mai veche a autorului. Faza I, secolele XIII—VIII î.e.n. (= Reinecke Bronz D, Ha A-B), care constituie „tranziția spre epoca fierului propriu-zisă"; II, secolele VIII—VI (= Reinecke Ha B 3—C), o etapă de „stabilizare și de apariție definitivă a grupelor etnice din sud-estul Europei"; III, secolele VI— IV (= Reinecke Ha D și Latène A), „epoca de înflorire a aristocrației tribale" și

IV, Latène B-D (= Tischler-Déchelette II—III), Latène-ul iliric şi epoca scordiscilor în Serbia.

După părerea noastră, ar fi fost preferabil ca perioada de tranziţie — dar nu atît de lungă pe cît o preconizează M. Garašanin — să nu fie încorporată epocii fierului; într-adevăr, în etapa Ha A, chiar dacă apar obiecte de fier — extrem de puţine — nu se poate vorbi de o metalurgie a fierului la Dunăre, iar culturile din această etapă sînt în continuare directă, fără modificări esenţiale, ale acelora din perioada anterioară. În schimb Ha B putea fi considerat perioada de început a epocii fierului, aşa încît nu ni se pare plauzibilă continuarea perioadei de tranziţie pînă la sfîrşitul secolului al IX-lea.

Însuşi faptul că în „prima perioadă a epocii fierului" autorul încorporează şi cultura cîmpurilor de urne din Voivodina şi cultura Gava vine în sprijinul punctului nostru de vedere, fiind limpede că acestea nu sînt culturi ale epocii fierului. Tassić, care a arătat că prima dintre aceste culturi e o continuare a culturii cîmpurilor de urnă din epoca bronzului, a precizat dealtfel că „o parte din descoperiri aparţin încă Bronzulu D al lui Reinehke". Pe de altă parte, toată lumea ştie că în spaţiul carpato-dunărean imensa majoritate a depozitelor etc. de bronz se situează tocmai în perioada Ha A şi ni se pare că ar fi cel puţin nefiresc să atribuim epocii fierului tocmai perioada celei mai exuberante înfloriri a metalurgiei bronzului.

În ceea ce priveşte grupa Gava — pe care M. Garašanin o pune în legătură cu mişcări de populaţii venite din Crişana şi care, în ultimă instanţă, fac parte probabil tot din marile mişcări care au dus la migraţia egeică — ea este reprezentată printr-un mic număr de descoperiri, despre ea putîndu-se spune acelaşi lucru, căci comparaţiile valabile, invocate de autor, se situează tot în fazele Reinecke Bronz D — Ha A1.

Concluziile detaliatului studiu consacrat depozitelor din perioada I (pe care, în paranteză, o numeşte din nou „perioada de tranziţie") şi din care rezultă că ele se situează aproape exclusiv în Voivodina şi în Serbia dunăreană sînt în concordanţă cu punctele de vedere recent formulate în special de colegul Mircea Rusu şi de W. A. von Braun. Împărţite în trei orizonturi — primul corespunzînd grupei Uriu-Domăneşti al lui M. Rusu (respectiv Reinecke Bronz D), al doilea grupei Suseni (respectiv Reinecke Ha A 1) şi al treilea grupei Turiu-Jupalnic (Reinecke Ha A 2) — aceste depozite datează începînd din secolul al XIII-lea şi pînă în secolul al XI-lea î.e.n., aşa încît trebuie atribuite, după părerea noastră, exclusiv sfîrşitului epocii bronzului şi perioadei de tranziţie, şi nu primei epoci a fierului.

În interpretarea istorică a acestei perioade — pe care M. Garašanin o caracterizează drept perioada de tulburări şi de fuziune a unor elemente diferite — el atribuie zonei dunărene a Serbiei şi Voivodinei „cel puţin o participare parţială la mişcările care au culminat cu migraţia egeică, aceasta din urmă neputînd fi explicată decît prin valuri succesive (grupa Gava, orizontul depozitelor de bronzuri, mişcările spre Macedonia-Vardaroftsa etc.)". Pe de altă parte, el este de părere că „în cursul acestui proces foarte complicat s-au format definitiv popoarele paleobalcanice (iliri, traci, daco-misieni)", ceea ce — cel puţin pentru daci — ni se pare o anticipare, căci greu s-ar putea vorbi despre aceştia din urmă începînd chiar cu secolul al X-lea î.e.n.

În perioada a II-a a epocii fierului — care „reprezintă o perioadă de stabilizare" — autorul distinge „grupa traco-cimeriană, complexul balcano-carpatic (Basarabi) şi complexul balcanic-occidental". Inventarul primei grupe — în care s-ar putea distinge două orizonturi — se compune în primul rînd din piese de harnaşament, datînd în linii generale din perioada Reinecke Ha B 3/C 1, deci în linii generale de la începutul secolului al VIII-lea î.e.n. Al doilea grup — Basarabi — care în Serbia a fost studiat de N. Tassić, este datat de autor tot începînd din Ha B 3/C, 1 socotind drept probabilă atribuirea lui etnică unor elemente dacice. Poate că totuşi şi la această dată ar trebui să se vorbească încă de tracii nord-dunăreni, abia începînd cu sfîrşitul Hallstattului putîndu-se situa începutul diferenţierii grupei geto-dace la Dunăre şi Carpaţi.

În ceea ce priveşte unele elemente ale decorului ceramicii culturii Basarabi, autorul împărtăşeşte teza reînvierii locale a unor vechi elemente — teză susţinută de A. Vulpe; dar, aşa cum am arătat altădată, astfel încît nu vom mai intra aici în detalii, unele motive şi o anumită tehnică decorativă trebuie puse în legătură cu influenţe venite mai dinspre vest; în schimb altele se leagă direct de un grup local anterior (cultura Insula Banului).

Din complexul balcanic-occidental face parte grupa Glasinac, pătrunsă şi în vestul Serbiei, care constituie continuarea culturii din perioadele anterioare ale zonei occidentale a Peninsulei Balcanice. Pe de altă parte, ea se menţine şi în perioada a III-a şi trebuie atribuită în chip firesc ilirilor. Din acelaşi complex mai face parte şi grupa Sava Reka, datînd din Ha C, deci cam pe la 700 î.e.n. Ritul funerar (tumuli, incineraţia fără urne etc.) permite atribuirea ei tot ilirilor, deşi se pot observa şi unele influenţe traco-cimeriene.

Perioada a III-a se caracterizează în special prin mormintele princiare aparţinînd tot com-

plexului balcano-occidental, ca şi prin faza tîrzie a grupei Glasinac, cum s-a arătat şi mai înainte. Mormintele princiare de la Novi Pazar şi Atenica, cu nenumăratele lor obiecte de aur, de bronz şi de fier, inclusiv resturi de car de luptă, sînt datate de autor în secolul al VI-lea şi cel mai tîrziu la începutul secolului al V-lea î.e.n. Obiectele de import provin din diferite centre greceşti, unele fiind de origine etruscă-ioniană (de ce şi etruscă?), altele greco-continentale sau din sudul Italiei. Dintre piesele ioniene se aminteşte că hidria de la Atenica este destul de asemănătoare aceleia de la Histria. Din punct de vedere etnic, autorul crede că descoperirile de la Novi Pazar pot fi atribuite autariaţilor, ca dealtfel şi descoperirile de tip Mramorac, datînd exact din acelaşi timp şi constînd în primul rînd din centuri metalice late, bogat decorate.

Perioada a IV-a a epocii fierului „este perioada Latène din cronologia « clasică » a preistoriei europene" — spune autorul —, ea legîndu-se şi de expansiunea celtică, aşa încît în Serbia începuturile acestei perioade sînt destul de tîrzii. Împărţită în patru etape (IV a — IV c2) — prima, a cărei dată de început e îndoielnică, se termină la cca 300 î.e.n., iar ultima se încheie la 100 î. e.n. Descoperirile din această perioadă se situează în special în nord, în regiunile locuite de scordisci. Componenta dacică este foarte puternică în Banat, dar se întîlneşte şi pe Morava, aici fiind pusă de autor în legătură cu deportările întreprinse de romani (Plautius Silvius Aelianus). Dar şi în regiunile dardanice din sud există elemente de cultură dacă, pe care M. Garašanin le atribuie influenţelor din perioada cuceririlor lui Burebista. În regiunile occidentale — ilirice —, elementul celtic este mai greu de sesizat. Latène-ul din Serbia începe de fapt în faza Latène C 1 (de exemplu Zidovar), unde celţii s-au menţinut pînă la cucerirea romană, ba chiar şi în secolul al II-lea e.n. (la Stari Slankamen-Acumincum).

Această destul de lungă dare de seamă — dar totuşi incompletă — nu are pretenţia, aşa cum am mai spus — de a fi putut semnala, şi cu atît mai puţin de a discuta toate ipotezele, sugestiile şi concluziile autorului. Dar chiar din ceea ce s-a putut arăta, rezultă limpede că ne aflăm în faţa unei ample şi valoroase sinteze, rod al fructuoasei activităţi a autorului de-a lungul a trei decenii, lucrare care va prilejui desigur încă multe discuţii. Faptul că în unele privinţe nu am subscris la concluziile colegului Milutin Garašanin şi că am făcut şi unele obiecţii de metodologie (privind de exemplu încorporarea neoliticului final — respectiv a eneoliticului — în acelaşi capitol cu perioada de tranziţie spre epoca bronzului, ca şi includerea perioadei de tranziţie spre epoca fierului (Ha A) în prima perioadă a acestei epoci) nu diminuează desigur valoarea lucrării, toţi cercetătorii în domeniul preistoriei şi al protoistoriei regiunilor balcano-dunărene trebuind să-i mulţumească pentru această preţioasă contribuţie.

Vladimir Dumitrescu

HORST W. BÖHME, ***Germanische Grabfunde des 4. bis 5. Jahrhunderts***, **„Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte", 19, München, 1974, 384 p., 69 fig., şi 3 pl.; volumul de ilustraţii, 147 pl. şi 19 hărţi**

Cunoscuta colecţie „Münchner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte", care apare la München sub redacţia prof. Joachim Werner, s-a îmbogăţit recent cu o nouă şi impunătoare monografie. Este vorba de lucrarea lui H. W. Böhme dedicată studierii antichităţilor germanice din secolele IV—V e.n., provenind din mormintele descoperite în regiunea dintre Elba şi Loara. La baza lucrării au stat descoperirile din circa 300 de morminte complete, închise, şi cîteva sute de obiecte izolate, aparţinînd unor morminte găsite întîmplător. De fapt, autorul a separat din cimitirele romane tîrzii din secolele IV—V, descoperite în Belgia şi nordul Franţei, mormintele, ceramica şi toate obiectele de provenienţă şi origine germanică. Datorită faptului că toate aceste descoperiri nu fuseseră întotdeauna bine încadrate cronologic, cultural şi tipologic, şi nici nu se bucuraseră de o cercetare sistematică, H. W. Böhme a purces la strîngerea, sistematizarea şi studierea lor într-o monografie unitară şi completă.

Lucrarea, întocmită după un plan judicios conceput, cuprinde trei mari capitole şi un număr însemnat de subcapitole, cerute de natura şi varietatea materialului arheologic. Totul este precedat de o prefaţă a prof. J. Werner, urmată de un cuvînt înainte şi de o introducere semnate de autor. Încheierea se face cu o listă a descoperirilor şi cu prescurtările lucrărilor citate mai des în monografie.

În primul capitol, cel mai cuprinzător dealtfel (p. 7—152), H. W. Böhme prezintă descoperirile, grupate pe categorii de obiecte. Pentru fiecare categorie în parte sînt scoase în evidenţă caracteristicile, ceea ce permite o clasificare a obiectelor pe tipuri şi variante. Analogiile numeroase la care se referă autorul au permis fixarea ariilor de răspîndire a principalelor categorii de obiecte. Problema cronologiei diferitelor tipuri şi variante de obiecte constituie o preocupare de bază pe întreg parcursul capitolului. Folosirea tuturor elementelor de datare a dus la obţinerea unei cronologii foarte strînse, care ajunge adesea pînă la decenii. Tabele şi grafice numeroase şi deosebit de sugestive vin să ajute la o mai bună interpretare şi înţelegere a textului şi la formularea unor concluzii cît mai verosimile.

Prima parte (A) a capitolului întîi tratează despre obiectele de inventar din mormintele de femei. În ordine, sînt descrise şi clasificate tipologic şi cronologic, fibule, ace de păr, cercei, brăţări, catarame şi garnituri de curea, obiecte de toaletă şi de folosire casnică obişnuite. Dintre acestea se remarcă în primul rînd varietatea fibulelor, cu un număr de opt tipuri principale. Cele două reprezentări grafice de la p. 32—33, unde sînt înfăţişate diferitele combinaţii de fibule, se dovedesc deosebit de utile la fixarea unei cronologii generale. Pe această bază, ca şi în funcţie de datele oferite de celelalte descoperiri şi monede, fibulele au fost grupate în trei trepte cronologice, care se înşiră pe spaţiul de timp dintre prima jumătate a secolului al IV-lea şi ultima treime a secolului al V-lea. Alături de fibule se evidenţiază, cum era de aşteptat, numărul mare şi varietatea obiectelor de podoabă, din rîndul cărora ar fi de menţionat acele de păr frumos ornamentate, mărgelele de sticlă, de chihlimbar şi chiar de aur. Prezenţa perlelor de chihlimbar, în special a tipului în formă de opt, este socotită ca o apariţie destul de rară în mormintele din regiunile amintite.

Al doilea subcapitol principal (B) ne înfăţişează obiectele de inventar din mormintele de bărbaţi, în ordinea: fibule, catarame şi armături de curea, arme, amnare, cuţite de ras etc. În legătură cu aceste obiecte de inventar reţine atenţia remarca făcută de autor că fibulele cu capetele în formă de ceapă au fost purtate exclusiv de bărbaţi. Ele fixau mantia pe umărul drept, fiind dispuse cu piciorul în sus. Pentru datarea lor, autorul se foloseşte de cronologia lui E. Keller, care i-a fost de un real ajutor, mai ales la descoperirile singulare de fibule.

În mormintele de bărbaţi, în contrast cu cele de femei, predomină cataramele şi garniturile de centură. Ele se impun prin numărul lor mare, prin varietatea tipurilor şi bogăţia ornamentaţiei. Toate acestea îi dau posibilitatea lui H. W. Böhme să întreprindă studii interesante în legătură cu tehnica, cronologia şi răspîndirea fiecărei categorii de garnituri şi catarame. Pe baza unor observaţii de detalii tehnice şi decorative, de combinaţii statistice şi cu ajutorul monedelor, obiectele în discuţie au putut fi înseriate cronologic, în cadrul a trei etape, între 350 şi 450 e.n. O valoare aparte o au tabelele şi reprezentările grafice, la care se adaugă şi hărţile cu răspîndirea diferitelor tipuri de garnituri. Şi unele şi altele ajută deopotrivă la o mai bună şi lesnicioasă înţelegere a textului, servind în acelaşi timp şi la argumentarea tezelor susţinute de autor. Consideraţiile cu privire la catarame şi garnituri de cingătoare se încheie cu un mic subcapitol rezervat atelierelor şi tehnicii de lucru. În funcţie de tipurile de ornamente, autorul reuşeşte să delimiteze centrele principale de provenienţă a diferitelor grupe de obiecte. În privinţa tehnicii se observă că, pentru realizarea celor mai multe dintre obiecte, au fost necesare mai multe faze de lucru. Mai întîi, piesele au fost turnate, se pare în forme pierdute, din ceară. După aceea au urmat: prelucrarea, finisarea şi uneori chiar ornamentarea.

Armele reprezintă cea de-a doua categorie importantă de obiecte de inventar din mormintele de bărbaţi. Din rîndul acestora fac parte: spade, lănci, topoare, vîrfuri de săgeţi şi scuturi. Nici aici nu lipsesc clasificările pe tipuri, cronologia şi, pentru unele din ele, aria de răspîndire.

A treia parte (C) a primului mare capitol (p. 118—152) prezintă obiectele de inventar comune, atît mormintelor de femei, cît şi celor de bărbaţi. Printre acestea se numără, în ordine: coliere, inele, piepteni de os, foarfeci de fier, truse de toaletă, cuţite de fier, linguri de bronz sau argint, încălţăminte, vase de lemn, lut, sticlă şi metal, urne şi monede.

Cel de-al doilea mare capitol este dedicat problemelor de cronologie şi de istorie a populaţiei din necropolele cercetate. În această parte a lucrării se fac unele generalizări interesante cu privire la port, înarmare, tipurile de morminte, structura populaţiei şi la interpretarea izvoarelor scrise.

Avînd în vedere numărul şi poziţia fibulelor s-a putut stabili că majoritatea femeilor îngropate au purtat una sau două fibule şi numai fiecare a şasea persoană (15,5%) a folosit patru sau chiar mai multe fibule. În funcţie de tip, fibulele s-au purtat perechi sau numai cîte una de fiecare tip. Acestea se fixau la umeri sau pe piept. Cataramele şi garniturile din mormintele de bărbaţi au permis reconstituiri interesante de cingă-

tori și centuri, care au putut fi distribuite regional și pe perioade de timp. Tot pentru mormintele de bărbați se constată, în ceea ce privește armele, un număr neașteptat de mare de topoare (73%) în raport cu cele descoperite la est de Rin (40%). Cele mai multe morminte au cîte o singură armă, de regulă un topor sau o lance. Spadele apar destul de rar. Mormintele în care se găsesc spade sînt de obicei foarte bogate și ele aparțin unei pături de războinici bogați. Mormintele cu diferite tipuri de arme se distribuie diferit, în funcție de timp și de loc.

Analiza amănunțită a tipurilor și combinațiilor de inventar, a unor obiceiuri de înmormîntare, dă posibilitatea autorului să identifice în cimitirele din secolele IV — V e.n., descoperite în nordul Franței și în Belgia, o destul de numeroasă populație de origine germanică. Principalele indicii în acest sens sînt fibulele din mormintele de femei și armele din cele de bărbați. În absența unor astfel de obiecte tipice este greu sau imposibil de a distinge elementele etnice de origine germanică. Bogăția mormintelor germanice din nordul Galiei și din Belgia îi prezintă pe cei înmormîntați ca o pătură conducătoare, superioară pe plan social și economic.

Interpretarea hărților cu răspîndirea diferitelor tipuri de obiecte de inventar i-a permis lui H. W. Böhme să ajungă la cunoașterea raporturilor dintre provinciile romane Galia, Belgia și Germania, cu teritoriile libere din dreapta Rinului. Pe baza datelor obținute de pe urma răspîndirii obiectelor de podoabă și îmbrăcăminte feminine, s-a stabilit că, începînd aproximativ din vremea lui Valentinian, între locuitorii din părțile de est ale Rinului inferior și populația germanică din nordul Galiei au existat legături destul de strînse, care se intensifică pe o perioadă de circa două generații. În primele decenii ale secolului al V-lea e.n., contactele dintre Galia și regiunea germană a Mării Nordului par să se îngusteze, iar în a doua jumătate a secolului respectiv să se întrerupă complet. Inventarul mormintelor de bărbați dezvăluie alt gen de relații între teritoriile germanilor liberi și provinciile romane vecine. De pildă, în timp ce tipurile de fibule din Galia sînt de proveniență din dreapta Rinului, garniturile de curea cu crestături reprezintă produse romane. Galia sau țările dunărene au influențat pe cele din teritoriile germanilor liberi. Răspîndirea tipurilor de garnituri de curea de producție romană este pusă în legătură cu extinderea zonei de apărare romană tîrzie din Britania, peste Rin și limesul dunărean, pînă în România. Se observă, de asemenea, că între cele două maluri ale Rinului inferior au existat, la sfîrșitul secolului al IV-lea și începutul secolului al V-lea, legături culturale și de schimb deosebit de strînse și intense. Din cauza raporturilor politice schimbate, legăturile dintre cele două zone din cursul secolului al V-lea, chiar dacă nu se întrerup, nu mai au aceeași intensitate ca în perioada anterioară.

Materialul arheologic destul de numeros pe care l-a cercetat autorul i-a permis acestuia să aducă noi contribuții la o mai bună cunoaștere a portului, așezărilor și istoriei populației din nordul Galiei și din Belgia. Pentru a da o valoare mai mare încheierilor la care s-a ajuns, autorul face o trecere în revvistă a izvoarelor scrise și o interpretare amănunțită a acestora. Din analiza datelor arheologice și a celor literare se trag o serie de concluzii interesante în legătură cu componența și schimbările etnice petrecute în secolele IV — V, în nordul Franței și în Belgia.

După părerea autorului, toate mormintele cu inventar de origine germanică din nordul Franței și din Belgia, datînd din a doua jumătate a secolului al IV-lea și prima parte a secolului al V-lea e.n., nu au nici o legătură cu populația cunoscută în izvoare sub numele de *Laeti*. Acestea se explică prin prezența în această regiune a unor contingente germanice aduse ca *foederati* din dreapta Rinului, din vremea lui Iulian și Valentinian I. Aceste trupe, plătite de către romani cu monede, obiecte de preț și arme, au fost stabilite în stînga Rinului, în virtutea unor înțelegeri și contracte încheiate cu imperiul. În lumina izvoarelor, ca și a rezultatelor analizei arheologice reiese că în cele mai multe cazuri imperiul a încheiat înțelegeri de diferite feluri cu contingente mai mici sau mai mari de *socii* din dreapta Rinului, care după o anumită perioadă se reîntorceau în patrie. Desigur, unii dintre aceștia trebuie să fi rămas mai departe în serviciul imperiului, în Galia sau la Rin. O așezare de *foederati* presupune o unitate de neam și autonomie și se află sub conducerea propriilor principi.

În ansamblu, descoperirile arheologice din nordul Galiei și Belgia trădează în ultima analiză un amestec cultural galo-germanic. Deși în cursul secolului al V-lea e.n. se constată unele schimbări în tehnica și forma unor obiecte, totuși caracteristicile civilizației comune galo-germanice vor continua să persiste și să se dezvolte. Iradieri ale acestei civilizații vor influența, încă din secolul al IV-lea e.n., regiunile din dreapta Rinului. Elemente de continuitate ale culturii galo-germanice vor supraviețui pînă în epoca merovingiană.

Cel de-al treilea și ultimul mare capitol al monografiei cuprinde catalogul cu desco-

peririle. Prezentarea materialului arheologic se face pe regiuni geografice, iar în cadrul acestora sînt înșirate toate necropolele, în ordinea alfabetică a localităților. Urmează apoi o serie de liste de descoperiri, pe categorii de obiecte, menite să ușureze cititorului stabilirea legăturii lor cu locul de găsire și cu răspîndirea lor.

După cum se poate lesne deduce din cele rezumate în această scurtă prezentare, monografia lui H. W. Böhme aduce o deosebit de importantă contribuție la o mai bună cunoaștere a culturii și istoriei populației dintre Elba inferioară și Loara, în cursul secolelor IV — V e.n. Analiza amănunțită și completă a tuturor descoperirilor duce la definirea unor aspecte culturale specifice unei regiuni de contact strîns dintre Imperiul roman de vest și populația germanică din dreapta Rinului. Interpretarea acestor rezultate prin prisma izvoarelor scrise nu face decît să dea un plus de valoare concluziilor lucrării. Importanța unei astfel de lucrări nu poate scăpa acelora care se ocupă în general cu studierea antichităților romane și germanice din secolele IV — V. Clasificările și cronologia multora din obiectele de inventar cuprinse în volum vor fi de un real folos acelora care cercetează cultura perioadei respective și raporturile dintre lumea romană tîrzie și populațiile de la granițele acesteia.

C. Preda

WOŹNIAK ZENON, ***Wschodni pogranicze kultury lateńskiej*, Ossolineum, Wroclaw, 1974, 227 p., cu 14 fig. şi 3 hărţi în text**

Bun cunoscător al antichităţilor celtice, în primul rînd al celor din Polonia, Zenon Woźniak dedică un important studiu problemei graniţelor, respectiv zonelor răsăritene ale culturii Latène. Lucrarea de faţă se întemeiază atît pe literatura de specialitate cea mai nouă, cît şi pe cercetarea directă a unor materiale din muzeele vizitate de autor. Woźniak se ocupă atît de monumentele propriu-zis celtice din România, Bulgaria şi U.R.S.S., cît şi de relaţiile celţilor cu mediul autohton. Sînt urmărite şi influenţele Latène spre răsărit, dincolo de limita maximei răspîndiri a culturii celtice.

În cap. I se prezintă şi se comentează informaţiile izvoarelor scrise privind prezenţa celţilor în teritoriile studiate. Cap. II este dedicat monumentelor celtice din Transilvania. Un spaţiu mai mare este rezervat antichităţilor celtice şi tracice (geto-dace din nord-vestul Bulgariei şi din Oltenia (cap. III). În cap. IV sînt prezentate descoperirile de caracter celtic din spaţiul de la răsărit de Carpaţi, o atenţie deosebită fiind acordată descoperirilor din Moldova. În ultimul capitol (V) sînt prezentate concluziile arheologice şi general-istorice ale studiului.

Lucrarea este însoţită de trei anexe, conţinînd lista descoperirilor de caracter Latène celtic din Transilvania (86 puncte), din Oltenia şi Bulgaria (136 puncte) şi, respectiv, de la răsărit de Carpaţi (63 puncte). Mai sînt anexate: o listă a prescurtărilor, o bogată bibliografie, ordonată alfabetic, şi un scurt rezumat în limba franceză.

Mircea Babeş

LAPUŞNEAN V. L., NICULIŢĂ I. T., ROMANOVSKAIA M. A., ***Pamjatniki rannego železnogo veka*, Arheologičeskaja karta Moldavskoj S.S.R., 4, Chişinău, 1974, 102 p., cu 34 figuri în text.**

În cadrul efortului colegilor sovietici de editare a unui repertoriu arheologic al R. S. S. Moldoveneşti, fascicula 4, aici prezentată, este dedicată epocii fierului. Materialul informativ este clasificat în trei capitole, corespunzînd celor trei diviziuni cultural-istorice ale acestei epoci. În cadrul fiecărui capitol se face o scurtă prezentare privind tipurile de locuinţă şi aşezare, ritul şi ritualul funerar, răspîndirea monumentelor, principalele categorii de obiecte, cronologia şi atribuirea etnică. Urmează catalogul descoperirilor din perioada respectivă, organizat după criteriul geografico-administrativ. Pentru fiecare punct se indică tipul de monument, poziţia în teren, principalele descoperiri, istoricul cercetărilor şi literatura. Pentru uşurarea consultării se dă şi o listă alfabetică a localităţilor, cu indicarea numărului de ordine din catalog. La fiecare capitol ilustraţia este constituită dintr-o hartă şi un număr de figuri cu material arheologic selecţionat, uneori inedit.

Capitolul 1 include „monumentele Hallstatt-ului tracic", împărţite în trei grupe: 1 tipul Chişinău (sec. X — IX î.e.n.), 2 tipul Şoldăneşti (a doua jumătate a sec. VIII — începutul sec. VI î.e.n.), şi 3 tipul Saharna-Solonceni (a doua jumătate a sec. VIII — începutul sec. VI î.e.n.). Sînt repertoriate 85 aşezări şi necropole. În cap. 2 sînt încadrate monumentele getice din secolele IV — III î.e.n. În catalog sînt înregistrate, separat, 31 cetăţi, 78 aşezări deschise şi 4 necropole. În sfîrşit, în cap. 3 sînt tratate monumentele „culturii Lukaşevka-Poieneşti" din sec. II — I î.e.n., interpretată de autori drept getică. Sînt înregistrate 19 aşezări şi necropole. Lucrarea se încheie cu o listă bibliografică completă şi cu lista prescurtărilor.

Mircea Babeş

Tzarevgrad Tîrnov. Dvoretzăt na bălgarskite tzare prez vtorata bălgarska dârjava, I, Sofia, Editura Academiei de ştiinţe bulgare, 1973, 356 p.

Acest volum, tipărit în excelente condiţii, conţine următoarele capitole: 1. Palatul de pe Tzarevetz (raport preliminar), redactat de regretatul savant bulgar Kr. Mijatev; 2. Istoricul studiilor arheologice de pe Tzarevetz, de Janka Nikolova; 3. Arhitectura palatului, capitol redactat de Sonja Georgieva, Janka Nikolova şi Nikola Angelov; 4. Inscripţiile din palatul de la Tzarevetz, de Nikola Angelov; 5. Monedele din palatul de la Tzarevetz, de Todor Gherassimov; 6. Nivelurile arheologice dinainte de construirea palatului bulgar, de Nicola Angelov. Studiile sînt precedate de un „cuvînt înainte" şi o introducere explicativă.

Dintre toate capitolele, cel mai bogat este al treilea, rezervat arhitecturii palatului de pe Tzarevetz. Ideea pe care o subliniază autorii constă în aceea că palatul — aparţinînd celui de-al doilea „regat" bulgar* — avea un caracter de fort şi impresiona prin decoraţia sa, spre deosebire de construcţiile analoge din timpul primului „regat" bulgar, care excelau prin monumentalitate. Palatul a fost construit în prima jumătate a secolului al XIII-lea şi apoi refăcut în diferite rînduri.

De reţinut, de asemenea, catalogul monedelor, unde sînt însumate toate descoperirile făcute în decursul săpăturilor (începînd cu monedele romane trecînd prin monedele bulgăreşti şi turceşti şi terminînd cu cele bizantine).

Referindu-ne la monedele din epoca medievală (secolele XIII — XV) se cuvine să subliniem că numărul celor de la Păcuiul lui Soare este mai mare decît numărul celor de la Tîrnovo-Tzarevetz.

Nikola Angelov atrage luarea aminte că faza de locuire corespunzînd celui de-al doilea „regat" bulgar este precedată de niveluri aparţinînd epocilor: tracă, bizantină timpurie şi veche (secolele VIII — X).

În concluzie, vom sublinia că volumul monografic *Tzarevgrad Tîrnov*, I, este o carte utilă, conţinînd un bogat material care, în linii generale, este corect încadrat cronologic. Unele greşeli de tipar (vezi de pildă greşelile din indicaţiile la pagină ale sumarului) nu scad din valoarea tomului.

Petre Diaconu

* Vlaho — bulgar (*n.n.*).

„*Izvestija na okrăjnia istoriceski muzei i bălgarskoto diujestvo*". Acesta este titlul unei noi reviste care apare în oraşul Tolbuhin (R. P. Bulgaria).

Primul tom, tipărit în anul 1973, cuprinde un material istoric şi etnografic destul de variat, începînd cu rezultatele unor săpături arheologice şi terminînd cu lucrări privind mişcarea revoluţionară a locuitorilor oraşului Tolbuhin sau arta olăritului în regiunea din jur.

Un loc deosebit este acordat contribuţiilor referitoare la istoria veche. Regretatul numismat T. Gherassimov, în articolul *Nahodkata săs zlatni i bronzovi moneti ot III vek pr. n. e. otkrita pri s. Bălgarevo* (Descoperirea de monede de aur şi de bronz din secolul al III-lea e.n. în satul Bălgarevo), p. 131 — 136, publică 8 monede dintre care patru stateri de aur cu numele lui Lisimach şi patru monede de bronz cu numele regişorului scit Akrosa. Staterii emişi de Byzanthion poartă emblemele oraşelor Byzanthion Kalhedon şi Tomis.

În articolul *Extrema Minoris Scythiae* (p. 199 — 142), savantul bulgar V. Beševliev ajunge la concluzia că Scythia Minor cuprindea între graniţele sale şi teritoriul Bugeacului, situat imediat la nord de gurile Dunării.

L. Bobčeva, în *Kăsnorimska banija na nos Caliacra* (O baie romană tîrzie la Capul Caliacra), p. 143 — 166, aduce dovezi în sprijinul datării acestui obiectiv în secolele III — IV e.n. Autoarea publică şi cîteva documente materiale din secolele VIII — X şi XI — XIV, descoperite în acelaşi loc.

Marin Dimitrov publică nota *Rimskiat vodoprovod v Balcic* (Conducta de apă din epoca romană de la Balcic), p. 167 — 172, iar L. Bobčeva şi Asen Salkin în raportul preliminar *Srednovekoven nekropol v s. Balgarevo* (O necropolă medievală din satul Bălgarevo), p. 173 — 182, descriu un cimitir din secolele IX — X, de înhumaţie. Unele mor-

minte se prezintă sub forma unor casete de piatră, paralelipipedice. M. Dimitrov, în raportul preliminar *Arheologhicevski razkopki na krepostnite steni na Dionisopol (Balcic)* (Săpături arheologice în zona zidului de incintă al Dionisopolului (Balcic)), p. 183—186, se opreşte pe larg asupra fortăreţei din secolele V — VI.

De notat că toate contribuţiile sînt însoţite de rezumate scurte în limba franceză.

Exceptînd unele fotografii se poate spune că „Izvestija " de la Tolbuhin este tipărită în condiţii bune. Materialul publicat va stîrni interesul atît al specialiştilor cît şi al publicului larg.

Petre Diaconu

ABREVIERI MAI DES FOLOSITE ÎN REVISTĂ

ActaMN	— Acta Musei Napocensis, Cluj-Napoca
AISC	— Anuarul Institutului de studii clasice, Cluj
AnnÉp	— Année Epigraphique, Paris
Apulum	— Apulum. Acta Musei Apulensis, Alba Iulia
Arhelogija Kiev	— Arheologija Kiev, Institut Arheologii, Kiev
Arheologija Sofia	— Arheologija, organ na arh. institut i muzej, Sofia
ArhMold	— Arheologia Moldovei, Bucureşti
ArhPam	Arheologični Pam'jatky URSR, Kiev
ArhPolski	— Arheologia Polski, Warszawa-Wroclaw
ARMSI	— Analele Academiei Române. Memoriile Secţiunii istorice
BCMI	— Buletinul Comisiunii monumentelor istorice
CIG	— Corpus Inscriptionum Graecarum
CIL	— Corpus Inscriptionum Latinarum
Dacia	— Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bucureşti, I—XII, 1924—1947; N.S., I, 1957...
DID	— *Din istoria Dobrogei*, Bucureşti
DissPann	— Dissertationes Pannonicae, Budapesta
ED	— Ephemeris Dacoromana, Annuario della Scuola Romena, Bucureşti — Roma
HAD	— *Histoire ancienne de la Dobroudja*, Bucureşti, 1938
IG	— Inscriptiones Graecae
IGR	— Inscriptiones Graecae ad Res Romanas pertinentes
ILS	— Inscriptiones Latinae Selectae, Dessau
Izvestija Sofia	— Izvestija na Arheologičeskija Institut, Sofia
Izvestija Šumen	— Izvestija na Narodnija Muzej, Šumen
Izvestija Varna	— Izvestija na Varnenskoto Archeologičesko Družestvo, Varna; apoi Izvestija na Narodnija Muzej, Varna
JHS	— Journal of Hellenic Studies, London
KSKiev	— Kratkie soobščenija Instituta Arheologii, Kiev
KSMoscova	— Kratkie soobščenija, Institut Arheologii, Moscova
Materiale	— Materiale şi cercetări arheologice, Bucureşti
MatIstMuz București	— Materiale de istorie şi muzeografie, Bucureşti (începînd cu nr. 5 se numeşte: Bucureşti, Materiale de istorie şi muzeografie)
MEFRA	— Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'Ecole Française de Rome, Paris
MIA	— Materialy i Issledovanija po arheologii SSSR, Moscova
OR[2]	— D. Tudor, *Oltenia romană*, Bucureşti, 1968
PamArch	— Památky Archeologické, Praga
RE	— Pauly-Wissowa, Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft
Repertorium	— M. Roska, *Erdély Régészeti Repertoriuma*, Cluj, 1942
RevMuz	— Revista muzeelor, Bucureşti
RPAN	— Revista de preistorie şi antichităţi naţionale, Bucureşti

RRH	—	Revue Roumaine d'Histoire, Bucureşti
SA	—	Sovetskaja arheologija, Moscova
SCIA	—	Studii şi cercetări de istoria artei, Bucureşti
SCIV (SCIVA)	—	Studii şi cercetări de istorie veche (începînd din 1974 — Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie), Bucureşti
SCŞIaşi	—	Studii şi cercetări ştiinţifice, Iaşi
StCl	—	Studii clasice, Bucureşti
StComPiteşti	—	Studii şi comunicări, Piteşti
StComSibiu	—	Studii şi comunicări, Muzeul Brukenthal, Sibiu
StMatPloieşti	—	Studii şi materiale privitoare la trecutul istoric al jud. Prahova, Ploieşti

REVISTE ŞI ANUARE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

REVISTA DE ISTORIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHE ŞI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE — CLUJ-NAPOCA
ANUARUL INSTITUTULUI DE ISTORIE ŞI ARHEOLOGIE „A. D. XENOPOL" — IAŞI
STUDII ŞI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
— SERIA ARTĂ PLASTICĂ
— SERIA TEATRU — MUZICĂ — CINEMATOGRAFIE
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
— SÉRIE BEAUX-ARTS
— SÉRIE THÉÂTRE, MUSIQUE, CINÉMA
STUDII CLASICE

La publication „Studii şi cercetări de istorie veche şi arheologie" paraît 4 fois par an. Toute commande à l'étranger sera adressée à ILEXIM, Serviciul import-export presa P O Box 2001, Calea Griviţei, nr. 64—66, Bucureşti, oficiul poştal 12 România, ou à ses représentants à l'étranger. En Roumanie, vous pourrez vous abonner par les bureaux de poste ou chez votre facteur. Pour procurer la revue (directement ou par courrier), vous pouvez vous adresser aussi à PUNCTUL DE DESFACERE AL EDITURII ACADEMIEI, Bucureşti, Calea Victoriei, nr. 125, Sectorul 1.

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
Calea Victoriei nr. 125 — Bucureşti
tel. 13 94 40

LUCRĂRI APĂRUTE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

S C I V A, tomul 26 nr. 2, Bucureşti, 1975, p. 167—312

I. P. I. 138

48 828

Lei 25